

M A G A Z I J N

V O O R

**WETENSCHAPPEN, KUNSTEN
EN LETTEREN.**

S. 611.

MAGAZIJN

VOOR

WETENSCHAPPEN, KUNSTEN
EN LETTEREN.

behelzende:

- I. WIJSBEGEERTE DES LEVENS.
- II. GESCHIEDENIS.
- III. AARDRIJKS- EN NATUURKUNDE.
- IV. FRAAIJE LETTEREN EN MENGELWERK.

Verzameld door

N. G. VAN KAMPEN.

NEGENDE DEEL.

*

TE AMSTERDAM, BIJ

P. MEYER WARNARS.

1829.

AMERICAN

1880

W. W. BENTLEY

IN THE

STATE OF

MISSISSIPPI

VS

THE STATE OF MISSISSIPPI

IN THE

COURT OF COMMONS

IN THE

YEAR 1880

W. W. BENTLEY

NEGATIVE DEPT.

IN THE

P. MEYER

REGISTER

DER

STUKKEN,

VERVAT IN HET NEGENDE DEEL,

VAN HET

M A G A Z I J N

VOOR

WETENSCHAPPEN, KUNSTEN

EN LETTEREN.

EERSTE AFDEELING.

Wijsbegeerte des Leyens.

Welke is de invloed van het gevoel
voor het schoone op de zedelijke
volmaking des menschen? door w. a.

WARNSINCK, BZ. . . . . Bladz. 3.

Ver-

Verhandeling over de gevolgen van denkbeeldige begrippen, beschouwd in eene vergelijking van de Staatsomwentelingen in *Engeland* en *Frankrijk*; door Mr. A. BRUGMANS. . . . . Bladz. 177.

TWEEDE AFDEELING.

Geschiedenis.

Verhandeling over den bloei der Romeinsche welsprekendheid, in verband staande met de gesteldheid des Romeinschen Staats; door Mr. J. P. VAN WALREE. . . . . — 65.

Verhandeling over den toestand des Koophandels bij de oude Grieken, en deszelfs invloed op hunne Kunsten en Wetenschappen; door J. J. DE GELDER. . . . . — 97.

Iets over de Joden; door Mr. J. P. VAN WALREE. . . . . — 223.

Verhandeling over de Middeleeuwen, inzonderheid met betrekking tot derzelve wetenschappelijke kennis en beschaving. . . . . — 351.

DERDE AFDEELING.

Aardrijks- en Natuurkunde.

Verhandeling over de Trekvogels, die gewoon zijn de *Nederlanden* jaarlijks te bezoeken, met opgave van tijd en plaats, van waar zij komen, en waarehenen zij verreizen, uit getuigenisfen van bevoegde schrijvers opgemaakt; door J. KONIJNENBURG. . . . . Bladz. 135.

Over *Recife de Pernambuco*, in *Brazilië*, weleer *Mauritsstad*; door den Redacteur. . . . . — 375.

VIERDE AFDEELING.

Fraaije Letteren en Mengelwerk.

Redevoering over het voor den vuist dichten. (*Improviseren.*) door Mr. M. C. VAN HALL. . . . . — 293.

Redevoering over de geestdrift van den Kunstenaar. Uitgesproken ter gelegen- van de plegtige Prijsuitdeeling in het Departement *Teekenkunde* der Maatschappij *Felix Meritis*; in Januarij 1829. door A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN. — 327.

Over

Over JUSTUS VAN EFFEN, en deszelfs
verdienſten omtrent den Nederlaſſchen
Prozaſtijl; door den Redacteur. Bladz. 393.

Hulde aan de nagedachtenis van BENJA-
MIN PETRUS VAN WESELE SCHOLTEN,
door eenen zijner leerlingen, *in een'*
Brief aan eenen Vriend; door P. V. L. B. - 427.

I.

WIJSBEGEERTE DES LEVENS.

WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL
VOOR HET SCHOONE OP DE ZEDELIJKE
VOLMAKING DES MENSCHEN?

door

W. H. WARNSINCK, Bz.

Zedelijke volmaking is het doel der weldadige Godheid, bij den mensch; en zijne vorming, als redelijk, zedelijk en onsterfelijk wezen, beantwoordt, zoo wel voor deze als voor eene andere wereld, aan deze hooge bedoeling; daar zij hem opleidt tot dien staat van geluk, waarvoor zijne natuur de vatbaarheid bezit, en waartoe de Algoede zijne redelijke schepselen op deze aarde bestemde.

Dan, de mensch is niet maar alleen een zedelijk, hij is ook tevens een zinnelijk wezen; in hem is het geestelijke met het stoffelijke, het onzienlijke met het zichtbare, op eene wondervolle wijze, te zamen verbonden; en, even hierdoor, is hij, als zedelijk schepsel, vatbaar voor zinnelijk genot, hetwelk, door de zintuigen opgenomen en gesmaakt, gewaarwordingen en aandoeningen bij hem verwekt,

4 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

zijnen redelijken geest en hooger en zedelijken aanleg allezins waardig.

In de keuze van deze zinnelijke genietingen, blijft 's menschen zedelijke vrijheid volkomen bewaard; en wél hem, wanneer hij hierbij de rede tot gids verkiest en derzelve uitspraken eerbiedigt! Zij toch bepaalt zijn gewaarwordingen, begeerten en geneugten alléén tot reine en zijner hoogere natuur waardige genietingen; maakt hem, als zinnelijk en tevens als zedelijk wezen, hoogstgelukkig; en opent hem, op de baan der ontwikkeling zijner zedelijke vermogens en krachten, het spoor tot eene eindelooze gelukzaligheid. Maar, doet de stem der driften de rede zwijgen en raadpleegt de mensch, in het haken naar genot, alleen den ontwaakten lust der zinnelijkheid; jaagt hij rusteloos voort naar het verzadigen van louter dierlijke begeerten; dan staat hij daar voor ons, als de slaaf zijner zinnen, die het kenmerk zijner zedelijke grootheid en vrijheid, in den noodlottigen strijd met den toemellozen hartstogt, heeft verloren en die ons, van uit de laagte, waartoe hij naast, ja, vaak beneden het dier, is gezonken, geen spoor doet herkennen van den adeldom zijner hoogere natuur en zijner verhevene bestemming als zedelijk en redelijk wezen!

Deze gedurige strijd tuschen rede en zinnelijkheid, tuschen het hoogere en lagere, het aardfche en hemelfche, en tevens de uitflag van dien strijd — de doorgaande overwinning van het onedele op het edele — slaan, als bedroevende waarhe-

heden, geschreven boven ieder hoofdstuk der geschiedenis van het menschelijk geslacht; en echter verheft zich eene stem in ons binnenste, die ons toeroept: „ Eenmaal zal dit alles anders zijn! Uit „ al die wanorde in de zedelijke wereld zal de „ schoonste orde hervoortkomen! Eens zal het „ blijken, heerlijk blijken, dat zedelijke volmaking „ van het menschedom het doel blijft van dien Vader „ in den hemel, die alle zijne redelijke kinderen „ tot de hoogste gelukzaligheid, door reine deugd- „ betrachtung, wil opvoeren! ”

Deze taal is geenszins die van den dweeper, wiens verhitte en spoorbijstere verbeelding de strijdigste denkbeelden aan elkander verbindt; neen, zij is die van het gezond verstand en van de Godsdienst beide. Immers verloor de menschelijke rede, in den noodlottigen strijd met ontvlamde begeerten, derzelve vermogen op den wil niet geheel; immers blijft de stem des gewetens, die stem der Godheid in het binnenste, de regten onzer hoogere zedelijke natuur krachtiglijk handhaven; immers kan het doel der Godheid, in betrekking tot 's menschen volmaking, naar het bevel der hoogste wijsheid, wel vertraagd, maar nimmer verijdeld worden; immers wijst ons eene nadere Openbaring, welke ons de verhevene besluiten des Eeuwigen verkondigt, den weg aan om wijzer en beter, en hierdoor volmaakter en gelukkiger te worden; of, gelijk SAILER het uitdrukt, door goed-zijn tot welzijn, door welzijn tot geluk, en hierdoor tot gelukzaligheid op te klimmen.

6 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

Rede, geweten en Godsdienst openen alzoo voor den mensch den weg tot zijne zedelijke volmaking: dan de liefde en wijsheid van den Oneindigen lieten het geenszins aan nog andere hulpmiddelen ontbreken, welke, gegrond op den aanleg, de behoeften en bestemming des menschen, eene eigenaardige strekking hebben, om hem aan de verderende heerschappij eener lage en grove zinnelijkheid te onttrekken, en hem voor een hooger, reiner, zedelijk leven meer en meer vatbaar te maken. Deze hulpmiddelen zijn velerlei en van onderscheiden aard; dan, het behoort geenszins tot ons tegenwoordig bijzonder oogmerk dezelve hier opzettelijk te behandelen. Meer overeenkomstig met hetzelfde, zullen wij onzen aandacht bepalen bij eene dier hulpmiddelen, met name: *het gevoel van het schoone, en den invloed van hetzelfde op de zedelijke volmaking des menschen.*

Dat er in de zinnelijke wereld voorwerpen bestaan aan welke wij dien naam toekennen, behoeft wel geen opzettelijk betoog; maar de gronden *waarop*, en de redenen *waarom*, deze benaming aan sommige voorwerpen geschonken, aan anderen geweigerd wordt, zijn niet zoo gemakkelijk als voldingend op te geven. De geschiedenis der wijsbegeerte doet ons, wel is waar, de onderscheidene wegen kennen, welke men heeft ingeslagen, ten einde, met groote scherpzinnigheid, de regelen te bepalen, waarop de theorie van het schoone behoort gegrond te zijn, en deze te doen aannemen en eerbiedigen. De slotsom van alle redekavelingen des-

desaangaande, heeft altoos nog veel te wenschen overgelaten, en hierdoor overtuigend doen zien, hoe hoogstmoeyelijk het zij, de juiste grenspalen van het gebied van het schoone te teekenen, en een algemeen erkend wordend stelsel in dezen te ontwerpen en voor overal geldende te doen doorgaan, waar de gesteldheid van het menschelijk geslacht, overal op den aardbodem verspreid, en gesplitst in natiën en volkstammen, die, door luchtstreek, kleur, taal, beschaving, zeden, gewoonten en godsdienst, zoo wijd van elkander verschillen, de meest uiteenloopende resultaten moest blijven opleveren. Maar wat ook de uitkomst van dit wijsgeerig onderzoek als aannemelijk of verwerpelijk hebbe doen kennen; altoos heeft dezelve de gewichtige opmerking bevestigd: dat het gevoel voor het schoone, hoedanig dan ook gewijzigd, en op welk eene wijze te onderkennen, tot den aanleg en het wezen van den mensch behoort, en bij alle volken der wereld, in eene meerdere of mindere mate, aanwezig behoord beschouwd te worden. De jongste ontdekkingen der reizigers, in elke rigting des aardbols, hebben tevens overtuigend doen zien, dat er bij de minstbeschaafde, en meest aan den natuurstaat grenzende volken, voor 't minst, een gevoel voor het welstandige bestaat, gepaard met eene zekere vatbaarheid om ook door hetgeen wij gewoon zijn schoon te noemen aangedaan en gestreeld te worden; een gevoel, hetwelk, naar onze wijze van gewaarworden, donker en onbestemd, nogthans op zeker innerlijk welgevalven berust, en

8 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

geenszins onvatbaar is voor wijziging, ontwikkeling, loutering en volmaking.

Behooren wij, derhalve, de vatbaarheid voor het gevoel van het schoone, als een karaktertrek van den mensch te beschouwen, waar en wanneer wij hem op den aardbol ontmoeten; zoo verdiend deze algemeenheid onzer bijzondere opmerking, en wij staan gereed met de vraag: „waartoe hem die vatbaarheid geschonken zij?” Ongetwijfeld strekt dezelve ter vermeerdering van zijn levensgenot en ter uitbreiding van den kring zijner redelijke genietingen: bezat hij deze vatbaarheid niet; was hem het gevoel voor het schoone vreemd, gelijk het vreemd is aan het redelooze dier, hoe gering ware dan niet de maat van zijn geluk op aarde! het gedierte des velds blijft, te midden van de schoonste natuurtooneelen, zonder eenige aandoening, en is alleen vatbaar voor dat genot, hetwelk met zijne voeding en de voortplanting van zijn geslacht in eene onmiddellijke en regtstreeksche betrekking staat; het gevogelte des hemels ziet wel, van uit de hoogte, waartoe het is opgestegen, omlaag naar de aarde, maar het vestigt daarbij den scherpzienden blik geenszins op het schoone gelaat des aardrijks; het zoekt slechts waar het een prooi zal vinden. Buiten den mensch bezit geen der wereldbewoners, welke lager staan dan hij, enig redelijk gevoel van het schoone; en ware hem de vatbaarheid om hetzelfde te gevoelen niet geschonken, dan ware zijn geheel bestaan hier beneden arm aan genot, en zijn toestand gelijk aan dien van den reiziger, welke
het

het heerlijkst landschap in een' slijkdonkeren nacht doorreist, of geheel overeenkomstig met dien van den blindgeborenen, die in eene galerij van schilderstukken wordt rondgevoerd. Maar neen: de mensch mag niet slechts het schoone aanschouwen; hij bezit ook tevens den aanleg om het schoone te gevoelen, de vatbaarheid om hetzelfde te genieten, en dit genot ontsluit voor zijnen redelijken geest de reinste bronnen van ware en zijner waardige geneugten.

Maar ook, en dit behooren wij hier vooral op te merken, staat 's menschen vatbaarheid om het schoone te gevoelen, even zeer in verband met zijnen zedelijken als met zijnen redelijken aanleg: wij zullen, later, overvloedige gelegenheid vinden dit in bijzonderheden te ontwikkelen, en merken thans maar alleen aan, dat men, ook zonder de ervaring te hebben geraadpleegd, op wijsgeerige en zielkundige gronden, reeds vooraf mag vaststellen, dat een gevoel, hetwelk niet maar alleen de zintuigen aandoet, maar inzonderheid op het gemoed van den redelijken mensch invloet en hetzelfde roert en treft, de geschiktheid moet bezitten, om op zijne zedelijke gewaarwordingen en aandoeningen te werken. Wij zullen ook hierop nader moeten terugkomen, bij het onderzoek, welke invloed het gevoel van het schoone hebbe op 's menschen zedelijke volmaking.

Alvorens ons echter tot dit onderzoek te begeben, zal het niet ongepast zijn te bepalen, wat het gevoel van het schoone zij; en tot dat einde

10 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

pogen aan te wijzen, waardoor hetzelfde ontstaat, en op welk eene wijze hetzelfde werkzaam is. De volgende opmerkingen zullen ons hierin behulpzaam zijn:

Ieder voorwerp, hetwelk buiten ons bestaat, doet zich aan onze zintuigen voor onder zekeren bepaalden vorm, aan hetzelfde bijzonder eigen; en het zijn deze vormen, welke, door middel der zintuigen, aan onzen geest als aanwezig worden voorgesteld. Wij zien en hooren, wij rieken, smaken en voelen, en in den eigen oogenblik gevoelt onze ziel eene aangename of onaangename gewaarwording, een streelenden of pijnlijken indruk, welke alleen door eene ziekelijke gesteldheid der zintuigen, of van het hersengestel, aan de ziel kan worden onthouden. Onverklaarbaar is het ons, hoedanig de werking der stoffe op het onstoffelijke in ons, of op onzen geest, moge zijn, en wij duizelen, wanneer het groote raadsel, de verklaring van den invloed der zenuw op het hersengestel, en van dit laatste op de ziel, ons ter oplossing wordt voorgesteld; maar dat die invloed aanwezig zij, zal wel niemand kunnen ontkennen.

De vormen der dingen buiten ons, inzonderheid al wat door de zintuigen des gezichts en des gehoors wordt opgenomen, verwekken zekere bepaalde indrukken op onzen geest, en deze indrukken zijn geenszins gelijksoortig. Dit ongelijksoortig ligt, eensdeels, in den eigen aard der voorwerpen zelve, en, anderdeels, in de individueele gesteldheid van den menschelijken geest. Het ligt in den eigen
aard

aard der voorwerpen zelve, en derzelver bijzondere geschiktheid om hetgeen wij aangenaam of mingevallig, liefelijk of schrikwekkend, bekrompen of groot, laag of verheven, afzigtelijk of schoon gewoon zijn te noemen, als zoodanig, aan onzen geest te vertegenwoordigen, en daarbij tevens die indrukken te verwekken, welke ons gemoed met aangename of onaangename gewaarwordingen vervullen, en die aandoeningen te doen ontstaan, waardoor het gevoel voor het groote, verhevene en schoone deszelfs aanwezen ontvangt. Maar ook behoort dit ongelijkfoortige in de individueele gesteldheid van den menschelijken geest gezocht te worden; immers verwekt zekere bepaalde vormgeenszins overal denzelfden indruk: wat de Ethiopier als iets schoons beschouwd, zal bij den Nederlander afkeer wekken; de Zwitser zal zijne *Alpen* met minder verbazing aanschouwen, dan de reiziger, welke te midden van vlakliggende velden en weiden is geboren en opgevoed. Wie en wat de mensch is komt hierbij in aanmerking: zijne geboorte, opvoeding, beschaving, kunne, leeftijd, temperament, woonplaats, volksbegrippen, vooroordeelen, godsdienst, en wat men hier meer zou kunnen opnoemen, mogen als de eigenaardige oorzaken worden opgegeven van de ongelijkfoortigheid der indrukken welke den menschelijken geest ontvangt, wanneer de zintuigen de onderscheidene vormen der dingen, voor het oog der ziele, aanschouwelijk maken.

12 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

Het ongelijksoortige der indrukken, welke onze geest, op de zoo even gezegde wijze, ontvangt, in zoo verre hetzelfde, namelijk, in den eigen aard en vormen der buiten ons bestaande voorwerpen te zoeken zij, heeft eene bijzondere aanleiding geschonken, om deze voorwerpen onder zekere bepaalde klasfen te brengen, en, overeenkomstig eenige algemeene regelen, te rangschikken: Deze rangschikking was geenszins willekeurig; maar gegrond op de gewaarwordingen en aandoeningen van den menschelijken geest bij het ontvangen van zinnelijke indrukken: Al wat door welstandigheid, evenredigheid, orde, aangenaamheid en bevalligheid uitmuntte bragt men tot het gebied van het schoone; al wat de ziel, door uitgebreidheid, stoutheid, kracht en majesteit, met verbazing en ontzetting vervulde en tot de hoogste verrukking stemde, werd eene plaats in het gebied van het verhevene toegekend: De begrippen aangaande den aanleg en werking van den menschelijken geest zijn door deze bepalingen verhelderd geworden, en zijn edele en verhevene stand en werkring, als redelijk schepsel Gods op aarde, zijn hierdoor in het schoonst en treffendst licht gesteld.

Na de opmerking van dit een en ander zal het, zoo wij vertrouwen, niet moeilijk zijn te bepalen wat het gevoel van het schoone zij. Het is, namelijk, die aanleg van den menschelijken geest, waardoor dezelve de vatbaarheid bezit, om door hetgeen, in de zinnelijke wereld, tot het gebied

van

van het schoone behoort, op een aangename en strelende wijze, aangedaan en getroffen te worden; en daarbij tevens de reine genietingen, welke hieruit voortvloeijen, in al derzelve volheid, te smaken.

Dat de menschelijke geest deze vatbaarheid bezit, vermenen wij genoegzaam aangetoond te hebben; dat het gevoel van het schoone den redelijken mensch eigen zij en hem menigerlei genot bereidt, mogen wij evenzeer als aangenomen beschouwen; schikken wij ons nu om te onderzoeken:

*„ Welke is de invloed van het gevoel voor het
„ schoone op de zedelijke volmaking des men-
„ schen? ”*

Het gebiedt van het schoone omvat alles wat wij, in het heiligdom der schepping en in den tempel der kunst, gewoon zijn schoon te noemen. Deze onderscheiding, tusfchen de gewrochten der natuur en de voortbrengfelen van het genie des echten kunstenaars, geleid ons van zelve tot de gedachte, van elk afzonderlijk te gewagen; en daarbij tevens stil te staan op den invloed, welke zoo wel aan het gevoel van het natuurschoon, als aan dat der kunst, op 's menschen zedelijke volmaking, behoord te worden toegekend. Vooraf echter zal het, ter vermijding van nuttelooze herhalingen, geenszins ongepast zijn, over het gevoel van het schoone in het algemeen te spreken, en daartoe het navolgende te overwegen,

14 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

I. Over het gevoel van het schoone *in het algemeen*, als invloed liebbende op 's menschen zedelijke volmaking.

a. *Het aanweezen van dit gevoel en deszelfs algemeenheid voeren ons reeds van zelve tot het besluit, dat hetzelfde op 's menschen volmaking weldadig moet invloeyen.* Deze opmerking zullen wij wel niet breedsprakig behoeven te betogen; aangezien het hier geenszins passende zijn zoude, uitvoerig aan te toonen, dat er door eene weldadige Godheid aan den menschelijken geest zekeren aanleg en geschiktheid zou zijn geschonken zonder eenige zedelijke bedoeling. Alle oorspronkelijke vermogens en krachten, welke wij aan de menschelijke natuur, als eigendommelijk, behooren toe te kennen, laten ons, aangaande derzelve zedelijke strekking, geen twijfel hoegenaamd overig. De gift der Godheid zelve waarborgt reeds, bij voorraad, de verwezenlijking van derzelve bedoeling: De bewustheid, dat de mensch de vatbaarheid bezit om te kunnen denken, gevoelen en begeeren, leert hem ons reeds als een denkend, gevoelend en handelend wezen beschouwen; ook dan wanneer de ervaring ons hiervan niet reeds vooraf de overtuigendste bewijzen had opgeleverd: Wij vinden in het gemoed van den mensch het gevoel voor ware eer, voor billijkheid, regtvaardigheid, waarheid en menigerlei andere deugd; en wij zien hem eervol, billijk, regtvaardig, waarheidlievend en deugzaam handelen, en zou dan het gevoel van

van het schoone hem geheel doel- en nutteloos geschonken zijn? Dit mogen wij toch geenszins vooronderstellen van Hem, van wien alle goede gaven en volmaakte giften nederdalen. Hebben toch alle aan ons geschonkene verstandelijke en zedelijke vermogens en krachten eene zoo hoogst-weldadige strekking, dan mogen wij, met het hoogste regt, besluiten, dat het gevoel van het schoone ons niet geschonken zij zonder de beste bedoelingen, eener Godheid waardig, welke met derzelver dierbare geschenken niet anders kan beoogen dan het waar en duurzaam geluk harer redelijke en zedelijke schepselen.

b. *Het gevoel van het schoone heeft eene bijzondere geschiktheid om als middel ter zedelijke volmaking te worden aangewend, aangezien hetzelfde, hieraan dienstbaar gemaakt, tevens onze behoeften, als zinnelijke wezens, vervult.* Wij hebben vroeger gelegenheid gehad op te merken, dat de oorsprong van 's menschen zedelijke verbastering in eene ongelukkige keuze zijner zinnelijke genietingen behoord gezocht te worden; hoe meer hij zich aan het najagen van het lage en grove zinnelijke overgeeft, en daarbij aan driften en hartsogten den vrijen teugel viert, des te lager zinkt hij als redelijk en zedelijk wezen: Het gebod der rede, de stem des gewetens en de voorschriften van de godsdienst, gelden alleen zijne roeping en bestemming als zedelijk wezen, en komen zijne zinnelijke behoeften en genietingen in eene geringe mate ter hulpe. Het gevoel voor het schoone vervult

16 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

vult deze behoeften geheel : het is op zijne zinnelijke gewaarwordingen gegrond ; ontleent van dezelve het aanwezen en bevredigt zijne zinnelijke wenschen en verwachtingen volkomen : geenszins van hem vorderende dat hij het zinnelijke verzake , komt hetzelfde hem vriendelijk te gemoete , en ontsluit voor hem het heiligdom der natuur en den tempel der kunst ; in beiden is al wat 's menschen hoogere en zedelijke bestemming in den weg staat verbannen , en ieder voorwerp , ieder beeld , elke klank , welke in het gebied der schoonheid aanschouwd en gehoord wordt , is zoo zuiver en edel als de bron waaruit hetzelfde is voortgevloeid ; en langs eene , met de keurigste bloemen bestrooide , loopbaan , voert hem het gevoel en het genot van het schoone tót het hooge doel zijner zedelijke , verhevene bestemming.

c. Het gevoel voor het schoone maakt ons met de eigenschappen van het schoone bekend , en deze kennis loutert onze begrippen en veredelt onze aandoeningen. In al wat waarlijk schoon is ontdekken wij de kenmerken van orde , regelmatigheid , bevalligheid , onbekrompenheid , en , bij eene bewonderingwaardige eenheid , eene gadelooze verscheidenheid ; en wat moet hiervan , bij den beminnaar van het schoone , het gevolg wezen ? Zal het gedurig opmerken van deze eigeenschappen en het hiermede in verband staande gevoel voor dezelve , aan eene onvruchtbare plant gelijk zijn ? Kan de levendige voorstelling van dezelve , immer misfenden voordeeligsten invloed te hebben op het hart en

en den wandel? Is het denkbaar, is het mogelijk, dat de ziel van hem, die geheel vervuld is met het rein en edel gevoel voor het schoone, in hetgeen onrein en onedel is behagen zou kunnen vinden, en het heilig vuur zou kunnen uitblusfchen hetwelk in de heiligdommen der natuur en der kunst, voor zedelijkheid en deugd, ontbrandt? Wie dit ook vermoge; hij heeft het heilige ontwijdt, en is beneden het diepste peil der zedelijkheid gezonken!

d. *Het gevoel voor het schoone vervult hart en verbeelding beide met de reinste voorstellingen, en verzwakt den indruk van het gevoel voor het lage en grove zinnelijke.* Als zinnelijke wezens bezitten wij de vatbaarheid voor, en de behoefte aan zinnelijke genietingen; geenzins onverschillig is het echter, op welk eene wijze wij aan deze behoeften voldoening verschaffen: Ongeregelde driften, begeerten en hartstogten, voeren ons naar de onzuivere bron van louter dierlijken wellust en genot en kluisteren hart en verbeelding beide aan alles wat ons, als redelijke schepselen, ontadelt en verlaagt: Het gevoel voor het schoone herstelt deze wanorde; de eigendommelijke luister, waarin het ware schoon verschijnt, loutert niet slechts onze begrippen, veredelt niet slechts onze aandoeningen; neen: deszelfs invloed is duurzaam, op de doorgaande gesteldheid van hart en verbeelding beide; voor beide zijn de reinste aandoeningen de begeerlijkste; de edelste voorstellingen de meest geliefden geworden; voor beiden verschijnen de lagere

en grovere genietingen der zinnen in een minder uitlokkend gezigtpunt. Even gelijk de man de vermaken der jeugd en de spelen der kindschheid beneden zich rekest, en het gevoel voor derzelve gesmaakte geneugten bij hem allengskens verdooft, even zoo vliedt het goochelspel der zinnelijkheid uit den gezigtskring van den vriend van het schoone, en hij verruilt het beproefd en gelouterde goud voor geen bedriegelijk verguldsfel.

e. *Eindelijk, het gevoel voor het zinnelijk schoon staat in een naauw verband met het gevoel voor zedelijke schoonheid.* Het verdient opmerking, dat alle deugdzame bedrijven, en inzonderheid elke zachte en stille deugdbetooning, doorgaans met den naam van schoone daden bestempeld worden; en wij mogen billijk vragen: of deze benaming zoo geheel zonder eenige aanleiding gekozen zij? dan, hoe dit ook zijn moge; zeker en bewijsbaar is het, dat wijsgeeren en leeraars, reeds van de vroegste tijden af aan, het gevoel voor het schoone, bij derzelve tijdgenooten in het algemeen, en bij derzelve kweekelingen in het bijzonder, hebben pogen op te wekken, ten einde hierdoor aan de verzachting der zeden, de beschaving des verstands, de zuivering van den smaak en de loutering der begeerten, des te beter, te kunnen arbeiden: Het ontsnapte aan deze wijze opvoeders niet, dat de mensch, als zinnelijk en tevens als zedelijk wezen, door de genietingen van het ware, zinnelijk schoone, tot den hooger en wellust van het zedelijk schoone kon en behoorde te worden opgeleid;

en zoo werd dan de jeugdige mensch, tot den toekomstigen vereerder van het ware en goede, eerst als ingewijde in den tempel van het schoone ingelijfd, ten einde dáár, voor eene hoogere bestemming, als zedelijk wezen, opgevoed te worden.

Dit een en ander zal, te zijner plaats, nader en meer bepaaldelijk worden ontwikkeld, en, voor het tegenwoordige, ons met het kortelijk aangestipte vergenoegende, zullen wij als nu overgaan om te spreken:

II. *Over den invloed van het gevoel van het natuurschoon, op de zedelijke volmaking des menschen.*

Gadeloos rijk is de geheele natuur, de ons overal omringende schepping, in grootfche en verhevene tooneelen, maar niet minder rijk in onvergelykelijke schoonheden. Waar zouden wij beginnen, waar eindigen, indien wij het wagen dorsten die allen op te sommen. Schoon is de Lente, wanneer zij, met jeugdig groen en bloemen omkransd, de fluimerende schepping doet herleven: Schoon is de hoogte, van waar wij, in den vruchtbaren Zomer, het oog laten weiden over het stille veld en de rusteloos golvende akkers: Schoon is de Herfst, wanneer de vrucht van bogaard en akker in de fchuur van den landman verzamelt wordt; en schoon de Winter, als de toppen der wouden, zoo wel als de ontbladerde rozenstruik, in het zilverwit van rijm en ijzel zich kleeden. Schoon is de zachtmurmelende beek, en de bloei-

jende hagedoorn, waaruit de lieve filomeel zijn gezang doet hooren; schoon is de morgen en schoon de avond, die de komst van den nacht voorspelt. En wanneer wij dan al dat schoon niet slechts aanschouwen, maar diep in ons binnenste gevoelen, dan genieten wij meer dan woorden kunnen uitspreken, en het verloren Paradijs staat voor onze verbeelding dáár. Wij verliezen ons zelve, bij het aanschouwen van Gods heerlijke werken; gevoelen daarbij onze kleinheid, als eindige scepfeelen, maar ook tevens onze grootheid, als onsterfelijke wezens, en met de reinste en edelste gewaarwordingen keeren wij uit den tempel der natuur in het bedrijvig leven terug.

Dan vergenoegen wij ons geenszins met deze zoo korte als oppervlakkige schets van den weldadigen invloed van het gevoel voor het natuurschoon op 's menschen zedelijke volmaking, en verlustigen wij ons veeleer in de navolgende beschouwingen:

a. Vestigen wij onzen blik op den mensch, gelijk hij voorkomt op den bekenden aardbol, dan ontdekken wij al aanstonds, dat de hem omringende natuur en derzelve schoonheden in zekere verhouding staan met zijne verstandelijke beschaving en zedelijke vorming: De bewoner van het Vuurland, b. v., grenst, onder alle zijne natuurgenooten, door gebrek aan beschaving en bekrompenheid van verstandelijke vermogens, welligt het naast aan het geheel redelooze dier, en zijne zedelijke vorming is hoogstgebrekkelig; maar ook hij ontving het aanwezige op een' stiefmoederlijken grond; op eene,
door

door de natuur minstbevoorregte plek der aarde: De kale rotfen, die hem omringen, de onvruchtbare bodem, met sneeuw bedekt, en waaruit slechts hier en daar eene enkele heester ontspruit; de eenzaamheid en woestheid der stranden; de barheid van ieder jaargetijde; in één woord, de staat van verlatenheid en behoefte waarin hij leeft, indien het leven mag genaamd worden, niets bepaalt zijnen bekrompenen geest bij een enkel voorwerp, hetwelk geschikt is dezelve met aangename gewaarwordingen te vervullen; de schoonheden der natuur zijn hem zelfs bij name onbekend, en even vreemd zijn hem de begrippen, welke wij gewoon zijn op de beschaving, de verlichting en de volmaking van den mensch toe te pasfen.

Geheel anders is de toestand van den mensch, ook zelfs in den dusgenoemden natuurstaat, wanneer hij, onder een' milden hemel levende, door de natuur met het genot harer gunsten begiftigd wordt. Domheid en barbaarschheid vinden derzelver verblijf aan woeste stranden, onherbergzame oorden en tusfchen de kale rotfen en klippen, of het eeuwig onvruchtbare ijsgebergte; maar beschaving en kennis wonen, bij voorkeuze, onder het lommer van fchaduwrijke wouden, of in bekoorlijke streken en vruchtbare dalen, door een' friften landftroom of zachtmurmelande beeken gedrenkt. En wanneer nu de gefchiedenis van den mensch deze opmerking overal bevestigt; dan kunnen wij het wel geenszins in twijfel trekken, dat de fchoone natuur, welke den fterveling omringt,

22 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

hoogstweldadig moet invloeiën op zijne zedelijke en verstandelijke vorming en volmaking. Eenige weinige uitzonderingen, in dezen, kunnen het algemeen besluit geenszins doen wankelen: immers behooren deze uitzonderingen geenszins uit het ongenoegzame der schoone natuur zelve, om zedelijke indrukken te verwekken en te onderhouden, verklaard te worden; neen, maar veeleer op rekening te worden gesteld van eene hoogstgebrekkige godsdienstige kennis, bestaande vooroordeelen en volksbegrippen, en alles wat vorstenbelang en priesterlist heeft uitgevonden, ten einde den mensch in den staat der dienstbaarheid blijvend te doen voortleven; en al hetwelk dan ook, afzonderlijk of vereenigd, niet weinig medewerkt, om de uitwerkfelen van een zoo beproefd middel, ter zedelijke volmaking des menschen, te verhinderen en krachteloos te maken.

Meenen wij het alzoo als bewezen te moeten houden, dat de schoone natuur, en het uit derzelve beschouwing voortvloeiend schoonheidsgevoel, bij den mensch, ook in den natuurstaat, aan zijne zedelijke vorming kan dienstbaar wezen; des te gereeder zijn wij, om gelijke uitwerkfelen, in eene hoogere mate, bij den beschaafden mensch, als aanwezig te beschouwen. Bij denzelfven toch is het schoonheidsgevoel, door opvoeding, onderwijs, beschaving, godsdienstleer en velerlei andere hulpmiddelen, meer ontwikkeld, gevoed, verfijnd, verhoogd en versterkt geworden, en zijn, in evenredigheid hiermede, de gewaarwordingen en aandoe-

doeningen der ziele meer rein, grootsch, verheven en edel; terwijl de ziel zelve, even hierdoor, meer vatbaar is geworden voor zuiver zedelijke voorstellingen, begrippen, gevoelens en opwekkingen ten goede. De wijze waarop dit alles, door middel van het schoonheidsgevoel, verwekt en daargesteld wordt, zullen wij als nu trachten aan te wijzen.

b. De geheele, den beschaafden mensch omringende, schepping, en inzonderheid de schoone natuur, leidt hem niet maar alleen tot den algenoegzamen Oorsprong van alles, en als zoodanig tot de bron van alle licht, kennis en volmaaktheid; neen, zij leert hem ook tevens de volmaaktheden van den Almagtigen en de hoogstbeminnenswaardige eigenschappen van den Algoeden, meer en meer, kennen, en, in zoo verre dit voor zinnelijke wezens mogelijk is, gevoelen. Uit dit standpunt beschouwd, wordt ons de schoone natuur eene openbaring Gods aan het menschdom, welke ons de grootheid en goedheid, zoo wel als de magt en liefde van den Oneindige, luide verkondigt. Het is zoo: eene nadere en hemelsche Openbaring schonk ons meerder en zekerder licht, aangaande het bestaan der Godheid en de hooge bedoelingen des hemelschen Vaders, toen Hij den zoon der aarde tot eene eeuwige voortdoring bestemde; dan, ook zelfs in deze bekendmaking van den Goddelijken wil, in betrekking tot 's menschen zedelijke vorming en volmaking, worden wij gewezen op de schoone natuur, als op een, voor allen

24 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

verstaanbaar geschreven boek, waarin, op iedere bladzijde, de heerlijkste proeven der Goddelijke volkomenheden te lezen staan. Ja, Hij zelf, die, zonder heiligchennis, betuigen kon: „die mij gezien heeft, heeft den Vader gezien.” Hij zelf kleepte de voordragt zijner verhevene zedeleer, zijne lessen, vermaningen en bestieringen, tot heil des menschedoms, doorgaans in beelden of gelijkenissen, uit de schoone natuur ontleend: In Hem was het gevoel voor het schoone, in eene hooge mate, opgewekt, levendig en werkzaam, en Hij bezigde de opwekking voor hetzelfde, altoos, aan de zedelijke vorming en volmaking zijner tijdgenooten; ja, aan de volmaking des geheelen menschelijken geslachts. Vóór en na dien Eenigen, bewandelden alle wijzen en vromen, onder alle beschaafde volken, denzelfden weg: Omringd door de schoone natuur, gaven wetgevers en volksleeraars zich over aan wijsgeerige, zedelijke en godsdienstige overdenkingen; en toen een PLATO aan *Griekenland* de lessen der levenswijsheid verkondigde, doorwandelde hij, met zijne leerlingen, de bevallige tuinen der Academie; ja, het was hier dat een SOCRATES zich vormde voor zijne toekomstige roeping en bestemming: Zoo was het en bleef het de tijden door, en het was als of de wijzen en edelen onder de menschen elkander, als om strijd, hadden toegeroepen: „Lees de natuur! de natuur is een vriendin der waarheid, „ zij predikt voor geheel het menschelijk geslacht, „ en gebiedt zelfs de levenlooze stof ons geloof „ behulpzaam te zijn.”

Wij durven hier vrijelijk de ervaring inroepen van elk die het gevoel van het schoone in zijn binnenste omdraagt. Dat gevoel zelve is wel niet vatbaar voor omschrijving, maar deszelfs invloed op hart en levenswandel zal wel niemand durven ontkennen: Begeven wij ons slechts, met een welgestemd gemoed, naar het vrije veld, waar wij de schepping Gods zoo heerlijk zien pralen: Reeds ademen wij ruimer, dan in de enge kreits van bemuurde steden, en het hart ondervindt hier eene aangename kalmte: Alles wat de omtrek, waarin wij ons bevinden, bevalligs heeft, roert en treft ons, en ons gevoel wordt, door de schoone en lagchende beelden die ons omringen, aangedaan en gestreeld: Veld en akker, landweg en woud, stroom en vliet, vlakke en heuveltop, alles staat daar voor ons in het gewaad der schoonheid gehuld: De morgen bekoort ons; de avond roert ons; de lente verkwikt ons; en zelfs de barre winter weeft, van rijm en ijzel, een heerlijk omkleedfel om de ontbladerde takken, die nu in den gloed der zonne als diamanten schitteren: Elke schoone bloem, die ons door hare kleuren en geuren verheugt; elke toon van den nachtegaal, die ons verteedert; al wat wij door middel van het oog, het oor, of den reuk waarnemen, verwelkomt ons met nieuw genot, en wie gevoelde dan daarbij niet den hoogsten wellust, welke zich oplost in de reinste zielsverheffing? Wij klimmen dan, schier ondanks onszelven, van de zichtbare natuur op tot haren onzichtbaren Formeerder, en

26 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

onze bewondering over zijne heerlijke werken wordt aanbidding, onze verheffing zijner schoone gewrochten wordt lofgezag. In al wat wij aanschouwen, zien wij den Oorsprong aller dingen, als den Alomtegenwoordigen, den Allesvervullenden, en zijne grootheid en wijsheid, magt en liefde treden ons in een meer bekoorlijk licht nader, naarmate het gevoel van het schoone bij ons meer levendig en krachtig werkt, en des te sterker invloeit op onze zedelijke gewaarwordingen en zedelijke genietingen.

En mogen wij dit alles bij ons bespeuren: bezitten wij het vermogen, om, door het schoonheidsgevoel geleid, van het schepsel tot den Schepper op te klimmen, dan wordt deze schoone aarde voor ons eene heerlijke woonstede in het groote huis van den hemelschen Vader; dan gevoelen wij, als zijne beweldadigde kinderen, onze kinderlijke betrekking tot Hem inniger en levendiger, naarmate wij ons meer en meer in het gadeslaan der Goddelijke volmaaktheden verlustigen. De reinste gewaarwordingen ontgloeijen dan het hart: Diepe eerbied voor Hem, die de oorsprong en onderhouder is van deze schoone en heerlijke schepping, huwt zich aan de vurigste liefde voor Hem, die de Vader is der geesten: Dankbaarheid vervult onzen boezem; de natuur wordt ons een tempel en het hart het outer dat van reine vlammen blaakt: Deugd en roeping, pligt en bestemming, alles verschijnt dan voor ons in het heerlijkste licht: door de edelste beginsels gespoord, verbinden wij

ons

ons plegtig, *rein te zijn, gelijk Hij rein is*, en, met het vast besluit om aan onze verbindtenis getrouw te zijn, treden wij, ten goede opgewekt en gesterkt, terug in den kring des gewonen levens.

Niets van dit alles ondervindt hij, wien het gevoel voor het schoone zoo vreemd is als de mirthe van *Italië* aan de ijsbergen der *Noordkaap*; of, indien hij al, in eenig opzigt, door het natuurschoon, toevalligerwijze, mogt worden aangedaan, dan is de indruk te gering dan dat dezelve eenig merkbaar spoor zou kunnen achterlaten; al het zielverteederende en geestverheffende, hetwelk den vriend van het schoone zoo vaak mag ondervinden, rangschikt hij onder de droombeelden, die eene verhitte verbeelding of een dweepend brein alleen tot aanwezen kunnen roepen: onopmerkzaam treedt hij daar henen; en zoo nog iets zijne aandacht trekt, dan zijn het doorgaans die voorwerpen in de natuur, waaraan eenig grof zinnelijk genot of genoegen verbonden is: De zoodanige staart, bij voorkeuze, op een' veelbelovenden moestuin of boomgaard, en gaat een' zacht ruifchenden waterval ongeroerd voorbij: Hij ziet — zonder te bemerken; hij hoort — zonder te verstaan: de vatbaarheid misfende om het schoone te gevoelen, is hij den blinden gelijk, die, te midden van het licht, in de donkerheid wandelt, of den vreemdeling, die, in een vreemd gewest reizende, de landtaal niet verstaat; met één woord, voor den zoodanigen heeft de stem der goddelijke wijsheid, magt en liefde,
die

28 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

die door de schoone schepping weêrklint, te ver-geefs gesproken!

c. Het gevoel voor het natuurschoon vloeit, al verder, weldadig in op 's menschen zedelijke vorming, naarmate het de geschiktheid bezit, om den mensch op den kring zijner pligten en zijne hooge bestemming opmerkzaam te maken.

Indien menschelijke hoogmoed, te regt, als de moeder van alle andere ondeugden en gebreken; die den sterveling aankleven, mag beschouwd worden, dan wordt het eene zaak van het grootst aanbelang, denzelven, door alle gepaste middelen, te breidelen en te onderdrukken; en hiertoe is het schoonheidsgevoel, onder vele andere middelen, als bijzonder geschikt aan te prijzen. De vriend van het schoone toch kan geenszins nalaten, zich diep doordrongen te gevoelen van de alles overtreffende grootheid Gods en van zijne eigene nietigheid en onvermogen: Dikwerf maakt hij de taal van een' heilig' dichter der oudheid de zijne: „Als ik uwen
„ hemel aanzie, het werk uwer vingeren, de maan
„ en de starren die Gij bereid hebt; wat is dan de
„ mensch dat Gij zijns gedenkt? des menschen
„ zoon dat Gij u zijner aanneemt?” — en, terwijl hij, met een diep geroerd hart, deze woorden stamelt, verliest hij tevens zichzelf in de onnaspeurlijke diepte der wijsheid, grootheid en liefde Gods, en gevoelt daarbij zoo geheel zijne eigen afhankelijkheid van den eeuwigen oorsprong aller dingen, dat hij, van ijdel en hoogmoed vrij, alleen zijne waarde vindt in zijne kinderlijke betrekking

tot

tot zijnen hemelschen Vader. In elke heidebloem, in elk ontwikkelend grascheutje, prijkende met eene schoonheid, waarmede zelfs geen SALOMO zich bekleeden kon, vindt hij het teeken en onderpand eener wakende Voorzienigheid, en hij stelt, ootmoedig en vol vertrouwen, zijn lot en weg door het leven, in handen van een' Vader, zonder wiens wil geen muschje op aarde nedervalt. Het is zoo; ook bij hem wien het schoonheidsgevoel geheel vreemd is, kunnen deze gevoelens, door den invloed van de godsdienst, krachtig worden opgewekt; maar de vriend van het schoone ervaart dezelve niet door eenig middel van buiten; neen, zij zijn, als het ware, zijn eigendom, en vloeijen overvloedig voort uit een hart, hetwelk de vatbaarheid bezit om door het natuurschoon getroffen te worden. En bedienen godsdienst en zedeleer zich van de voorstellingen uit de schoone natuur ontleend, als van zoo vele gepaste middelen, om ook zelfs den minbeschaafden, tot het betrachten van allerlei deugd op te wekken, en zulks met den gewenschten uitslag, dan ontvangen wij hierin een nieuw bewijs voor de hooge waardij van het beschouwen der natuur, in het algemeen, in betrekking tot 's menschen zedelijke vorming; maar wij worden dan ook tevens geheel overtuigd, dat al de goede vruchten, welke hieruit ontspruiten, rijker, heerlijker en overvloediger zullen zijn bij hem, die het gevoel van het schoone in den vrijen boezem omdraagt. De hem omringende schoone natuur, de orde, de verscheidenheid, de
rijk-

rijkheid van dezelve, en het onbekrompene en milde, dat zij alom ten toon spreidt, komt zijn geloof aan eene hoogere en meer geestelijke Openbaring krachtig ter hulpe. De harmonie der natuur vervult zijne ziel met eene streeleende kalmte, die aan teederheid grenst; hartstogtelijke begeerten en zinnelijke driften verliezen hare prikkels en krachten; de weg der deugd geleid hem tot zijne verhevene bestemming, door het gebied van het schoone; met een hart, tot ootmoed en vertrouwen gestemd, is hij in den voorspoed dankbaar, want de natuur is hem eene onuitputbare bron van het reinst genot, en geduldig in den tegenspoed, want al wat zijn gevoel aandoet, predikt hem de magt en wijsheid van een' liefdevollen Vader. Het beeld der hoogste schoonheid is voor hem ook tevens het model der hoogste reinheid; de schoonheid voor hem de zuster der deugd. Hoe! zou hij in den heiligen tempel, waar die beiden elkander zusterlijk omhelzen, een schandelijk verdrag kunnen sluiten met het lage zinnelijk genot, of zich nevens hen kunnen scharen, die, in het opvolgen van dierlijken wellust en onreine begeerten, de giftbrief van hooger en zielenadel in het nietig slijk der aarde vertreden? Onmogelijk! Met verhoogden zin en opgewekt gevoel bezeft hij wat hij is en eenmaal zijn zal; de toekomst verschijnt voor hem in de lagchendste beelden, en hij huwt dezelve aan het heden dat hij geniet; maar ook voert zijn gevoel voor het natuurschoon, dat hem omringt, hem opwaarts tot het ongeziene schoone, het-

hetwelk in eene andere en volmaaktere huishouding zijne ziel zal verzadigen. Zoo bewandelt hij zijn' weg door het leven ten einde toe; en wanneer de morgen aanlicht, die hier op aarde voor hem de laatste zijn zal, dan opent hij het venster, ademt nog eens de koele en verkwikkende morgenlucht in, terwijl hij de zon uit de kim ziet oprijzen, en zegt dan, met stervende lippen, maar met een rustig gemoed en een kalmen blik: „ Is „ het hier reeds zoo schoon de zon te zien op „ gaan, wat zal het zijn, als welhaast voor mij de „ zon der onsterfelijkheid zal aanlichten!”

Niet altoos echter kan de vriend van het schoone zich in de schoonheden der natuur verlustigen: maar, zij ook de plek waar hij zich moge bevinden min rijk aan bevallige natuurtooneelen, dan stelt het alomvattend genie van den kunstenaar hem in de aangename gelegenheid, aan het gevoel voor het schoone de streeklendste voldoening te verschaffen; en het heiligdom der kunsten opent hem deszelfs breede deuren, ten einde hij ook daar geniete, en door dat genot gesterkt worde op de verhevene baan van zelfvolmaking en deugd. Hierbij zouden wij nu nader stilstaan, en meer bepaaldelijk gewagen:

III. *Van den invloed van het gevoel voor het schoon der kunsten, op de zedelijke volmaking des menschen.*

Teregt is het gevoel voor het schoon der kunsten als eene vrucht der beschaving te beschouwen;

wen; maar ook is de invloed van dat gevoel, wederkeerig, der beschaving hoogstbevorderlijk. De trap en maat der beschaving van eenig volk doet ons, omtrent de geschiktheid van hetzelfde, ter beoefening der schoone kunsten, de beste verwachting koesteren; maar ook, omgekeerd, besluiten wij uit den toestand der schoone kunsten tot de beschaving des volks waarbij wij dezelve aantreffen. Niet even geldende is deze opmerking ten aanzien der zedelijkheid; en niet zelden stond deze, hier en daar, verre beneden den luisterrijken stand waartoe zich de schoone kunsten hadden weten te verheffen: dan, hoezeer deze opmerking door geschiedenis en ervaring bevestigd zij, zeer verre is het er af, dat wij deze zedelijke verbastering aan den bloei der schoone kunsten zouden mogen toeschrijven, of, ter goeder trouw, eene verdediging der schoone kunsten, in dezen, voor noodzakelijk zouden achten. Zij toch waren het niet, die den grondslag gelegd hebben tot den ondergang van magtige volken en staten: neen, het was de weelde, die vruchtbare moeder van alle ellende, die verstoofster van het geluk der huisgezinnen zoo wel, als van het heil van geheele rijken, die de volken aan den afgrond der vernedering voerde. Bij gemeenebesten en koninkrijken, door uitgebreide veroveringen, of uitsluitenden wereldhandel, groot geworden, kon de weelde niet weifelen zich met het gewaad der schoone kunsten te tooijen, en hetzelfde te misbruiken ter prikkeling der groffte zedeloosheid: maar wie zal daar-

daarom den tempel van APOLLO in gelijken rang plaatsen met dien van de VENUS APHRODITE? de zoodanige wijte ook aan vuur en staal de gruwelen, die beiden, door heersch- en wraakzucht als middelen gebezigd, op aarde hebben gesticht; ja, wat meer zegt, die beschuldige de reinste godsdienst- en zedeleer, omdat geweld en rangzucht haar verlaagd hebben tot een spel van dweepers en losbandigen! Maar neen: onmogelijk blijft het, dat een goede boom kwade vruchten zou kunnen voortbrengen; en in het gebied van het ware, schoone en goede rijpt de sterveling voor een' hooger en volmaakteren stand.

Vestigen wij, bij de nadere ontwikkeling van deze stelling, onzen blik op elk der schoone kunsten in het bijzonder, en bepalen wij onze aandacht, in de eerste plaats, bij de

SCHILDERSKUNST.

De voorwerpen, die de schilder, op het levenlooze doek, met eene meesterlijke hand, door het echt genie geleid, doet leven, zijn, of uit het rijk der natuur, of uit de geschiedenis der volken, of uit de wereld der idealen ontleend: Dan, tot welk vak de ware kunstenaar (want wij denken hier aan den zoodanigen alléén) zich ook bepale, zijne voorstelling behoudt altoos, in meerdere of mindere mate, en naar eisch des onderwerps, eene zedelijke strekking. De ingewijde in het gebied van het schoone ontwijdt de Schilderkunst niet tot flavin van den wellust en allerlei onreine be-

34 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

geerten , hartstogten , neigingen en driften ; want hij gevoelt dat de onschuld in het gebied van het schoone nimmer mag kunnen blozen , en van hier dan ook , dat elke voorstelling , van waar ook ontleend , de eigenaardige geschiktheid ontvangt , om reine , zedelijke indrukken in het gemoed te verwekken en achter te laten .

De gewone , minbeschaafde beschouwer ondervindt , bij het bloot zintuigelijk aanstaren van de meesterstukken der Schilderkunst , weinig meer dan het genoegen van een kind , hetwelk , bij het zien van een gebrekkig prentwerk , zich innig vermaakt , en gereed is om den bontkleurigen arbeid van een' aankomenden leerling zelfs boven de heerlijke kunstgewrochten van een' ANGELO of TITIAAN te waarderen ; maar hoe geheel anders werkt hier het gevoel van het schoon op de ziel van hem , die de vatbaarheid voor hetzelfde als zijn erfgoed mag beschouwen ! dat gevoel is hem , als een hooger zintuig , dienstbaar , ten einde in ieder meesterstuk deszelfs eigendommelijke schoonheden , in voorstelling en uitvoering beide , op te merken en te bewonderen : maar ook nu laat het beschouwd tafereel , in zijn gemoed , de diepste indrukken achter ; en hoe meer zijn gevoel , met de regelen der echte kunst geheel overeenstemmende , de uitvloefelen van het genie des kunstenaars ontwaar wordt , des te hooger en reiner worden zijne gewaarwordingen en genietingen , en dezen werken wederom weldadig op de geheel zedelijke stemming van zijn gemoed .

De echte schilder is een opregt vriend der waarheid; maar het genie verheft hem boven alles, wat hem en zijne kunst tot eene slaafsche navolging zou kunnen vernederen, en hierdoor vormt hij zich zijne tafereelen, uit het groot gebied der waarheid ontleend, met eene vrije, scheppende en bezielende hand: Zoo maakt hij het oogbekorend landschap, waarop onze blik zoo gaarne vertoeft, met eene schoonheid waarmede de natuur hetzelfde nog zoude hebben kunnen begiftigen: zoo verbindt de vruchtbaarheid van zijne verbeelding, bij het behandelen van treffende voorvallen uit de geschiedenis, de hoofdaad aan *Episoden*, welke onze belangstelling in het geheel doen toenemen; zoo zweeft hij rond in het rijk der idealen, waarin hij als vorst gebied voert; verbindt er het gewest der schimmen aan de zinnelijke wereld, en verplaatst ons, naar zijnen wil, nu aan de boorden van den *Tartarus*, of dan weder in het *Elisum* des beteren levens.

De ingewijde in het gebied van het schoone ontdekt deze geheimen der kunst, voor het oog des gewonen beschouwers diep verborgen; deze ontdekking stelt hem het gadeloos vermogen der kunst in het schoonste licht, en de gewaarwording van het innigst welgevallen is hem een wellust der ziele. Elke voorstelling, uit de schoone natuur ontleend, verlevendigt bij hem al die reine gewaarwordingen en aandoeningen, die hij in het heiligdom der schepping zoo vaak mogt ervaren. Elke schoone daad, door het keurigst penfeel verzinne-

36 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

lijkt, roert en treft hem het hart; de voorstelling van den lijdenden of verheerlijkten Zaligmaker lou-tert en heiligt zijn godsdienstig gevoel; eene boe-tende MAGDALENA vervult zijn gemoed met oot-moed en liefde; bij een' HAMBROEK voelt hij zich tot zelsopoffering — bij een' DE RUYTER tot hel-denmoed — bij een' HOWARD tot menschenmin — bij een' CURIUS tot regtschapenheid — bij een' CATO tot zelfstandigheid en reinheid van zeden, krachtig opgewekt. Of, voert de schilder hem met zich door het rijk der idealen, dan gevoelt hij zich, als zinnelijk wezen, aan eene bovenzinne-lijke wereld verwant; zijne betrekking tot dezelve verschijnt hem in een levendig, helder en treffend licht, en alzoo treedt hij, langs de baan der kunst, den weg ter zelfveredeling en zelfvolma-king nader.

Dit alles moge wonderspreukig schijnen voor hem, die nimmer met den aanleg om het schoon te gevoelen begiftigd werd: voor hem, aan wien dit gevoel is geschonken, is de zaak zelve duide-lijker, dan woorden dit kunnen uitdrukken. Het is zoo; de schoonheid der gekozene vormen zal ook den gewonen beschouwer welgevallen inboe-zemen; dan, bij dit welgevallen bepaalt zich ook de kring zijner genietingen: maar de vriend van het schoone smaakt een hooger zielsgenot; de schoonheid der vormen, in de kunstgewrochten waarop hij staart, doet hem in de ziel des kun-stenaars lezen, en alzoo diep indringen in den geest der voorstelling; en nu verbindt zijn hoog
op-

opgewekt gevoel het stoffelijke met het onstoffelijke — de natuur met haren Formeerder — de menschelijke daden met de roersels, die haar het aanwezen schonken — het vergankelijke met het onvergankelijke — het tijdelijke met het eeuwige. En nu mogen wij met gerustheid vragen: „Kan dit alles zonder in-
„vloed zijn op de zedelijke volmaking des men-
„schen?”

Verbeelden wij het ons, dat de Schilderkunst zich zoude kunnen verlagen, om de dierlijke neigingen en driften der slaven van den wellust te strelen; hoe zou dit, indien zulks mogelijk ware, niet medewerken tot de zedelijke verbastering der menschelijke natuur: en van hier dan ook dat alle verstandige opvoeders, alle voorstellingen, welke hierop, zij het dan ook slechts zijdelings, betrekking hebben, uit den gezigtsskring hunner kweekelingen zorgvuldig pogen te weren: — Maar, neen, verdenken wij geene der edelste onder de kunsten van zulk eene schandelijke trouweloosheid! In het gebied van het ware schoon is geene schoonheid zonder zedelijk doel en strekking denkbaar; en zou dit doel dan niet bereikt worden bij hem, die de vatbaarheid bezit het schoone te gevoelen, en hetzelfde hooger waardeert naarmate het meer en meer overeenstemt met de heilige wet der deugd en de voorschriften van plegt en geweten? Gelijk den reinen alles rein is en tot reinheid opleidt, zoo ook voert de Schilderkunst, op den weg van het ware, schoone en goede, den mensch tot zijne verhevene bestemming nader.

En hetgeen men te dezen aanzien omtrent de de Schilderkunst mag besluiten, geldt niet minder met opzigt tot de

B E E L D H O U W K U N S T .

Deze kunst stelt de meesters in dezelve in staat, om al wat, in hemel of op aarde, groot, verheven en schoon mag genaamd worden, in op zichzelfstaande beelden, soms ook in welgeordende groepen, voor te stellen: Zich, in vergelijking met de Schilderkunst, tot beperkter kring bepalende, schijnt zij zich hiervoor schadeloos te willen stellen; eensdeels, door de voorstelling der verschillende gezigtspunten, waaruit wij een en hetzelfde kunstgewrocht kunnen beschouwen; anderdeels, door hare meerdere nadering tot het ideaal van het verhevene en krachtvolle, bevallige en schoone. Aan deze hooge en vrije vlugt van het genie des kunstenaars, zijn wij een VENUS DE MEDICIS en een' APOLLO, en was de oudheid een' JUPITER en MINERVA verschuldigd.

En van waar ontleent de hooge voortreffelijkheid der meesterstukken van vroegeren en lateren tijd haren eigendommelijken luister? Is zij dezelve niet grootendeels daaraan verschuldigd, dat de beeldkunstenaar de onderscheidene vormen van het schoon, naar eisch van het voorwerp, tot een verwonderlijk geheel — met andere woorden — tot een ideaal van schoonheid heeft weten te scheppen? De koele beschouwer kan zich van dit gadeloos vermogen der kunst geene denkbeelden

vormen, en zulks even min als hij de taal verstaan zoude, waarmede men hem dit zoude willen verduidelijken; maar hij, die gevoel voor het schoone bezit, weet deze geheime tooverkracht der kunst, tot in de geringste bijzonderheden, na te sporen; en, door nasporing meer en meer geoefend, kan zijn oog niets behagelijks vinden, dat niet aan het ideaal der hoogstmogelijke schoonheid, voor het minst grootendeels, beantwoordt: Hoe! zal hij, die eenmaal aan de hemelsche URANIA den wierook wijdde, aan de VENUS van *Paphos* zijne offers brengen? Zal hij, wien de gratien dierbaar geworden zijn, bij het gezang van dartele fireenen eenen ULYSSES behoeven? Neen, eenmaal ingeleid in het heiligdom der ware schoonheid, heeft hij dezelve ter onafscheidelijke gezellinne op den levensweg gekozen; met eene zekere gemakkelijke en vanzelfheid, heeft hij de begrippen van regelmaat, orde, bevalligheid, zedigheit en welvoegelijkheid aan zijne denkbeelden en daden leren verbinden; ja, de ongesluisjerde schoonheid zelve heeft hem haar eenigst behoedend wapen, de schaamte, als een bedekkend en ondoordringbaar schild, tegen de aanlokfelen der driften, ten eigendom afgeftaan.

Dan, er is meer: niet altoos schiept de Beitelkunst hare voorstellingen uit het rijk der idealen; neen, dikwerf vereeuwigde het marmer de nagedachtenis van groote en beroemde mannen; van wijzen en weldoeners der menschheid; en wij staren, met eerbied en bewondering, op de stand-

40 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

beelden van zoo vele braven, edelen en goeden. Het zij zoo, dat ook de gewone beschouwer hierbij zich de daden en de grootheid van vroegere tijden herinnert, of dat een magtig veroveraar, bij het zien der beeldtenis van ALEXANDER, met een' CESAR treurt, omdat hij, niet zoo gelukkig als deze, hij hem te kort schiet in oorlogsroem en krijgsviktorie: de vriend van het schoone beschouwt alles uit een meer verheven standpunt; uit het standpunt van waar de kunstenaar zijnen held beschouwde en voorstelde, dat is: van de meest edelste zijde, en nu wordt hem alles meer belangwekkende: De voorstelling des grooten mans, waarop zijn blik zich vestigde, prent zich diep in zijne ziel, en verwekt in dezelve de reinste gewaarwordingen, welke de kiem worden tot groot-sche besluiten en lofwaardige bedrijven: Geheel doordrongen van de waarheid en het krachtige der voorstelling, staat, in het beeld des grooten mans, het geheel roemruchtig bedrijf van denzelfen voor zijnen geest gemaald, en hij brengt, in een' dankbaren traan, het nederig offer zijner eerbiedige hulde aan menschelijke grootheid.

Nederlanders! even lofwaardig wegens uwe opregtheid, heldenmoed en deugd, als om uwe hoog-schatting van het ware, schoone en goede, met het hoogste regt brengt gij aan zedelijke waarde en grootheid het offer uwer erkenntenis, waar de Beitelkunst uwe heiligdommen versierde met de beeldtenissen uwer groote en beroemde vaders. De vriend van het schoone bewondert, bij de
graf-

graftombe van den eersten WILLEM VAN ORANJE, de kracht van voorstelling en uitvoering beide; maar deze zijn het ook, die voor hem alléén den edelen held in zijne ware grootheid kenschetsen; Zijne godsvrucht en deugd, zijne vaderlandsliefde en belangeloosheid, zijne trouw en beradene standvastigheid, in één woord: alles wat hij als vader des vaderlands was, aanschouwt de vriend van het schoone in de beeldtenis van den vereeuwigden held, en hij verlaat het eerwaardig heiligdom niet zonder den eed te hernieuwen: aan God en het vaderland getrouw te zijn.

De ware kunstenaar wordt alleen door den vriend van het schoone in zijne hooge waarde erkend en bewonderd, en ook voor dezen alleen is de taal die hij spreekt welluidende en verstaanbaar. Zijn genie doortintelt het koude marmer met een' koesterenden gloed en bezielt het kille grafgesteente; het marmer schiet wel geene vonken uit, en de steenen mond vormt wel geen' enkelen klank, maar dikwerf hebben marmer en steen krachtiger gesproken dan een' DEMOSTHENES het vermogt, en waar dikwerf de welsprekendheid faalde, bragt een enkele blik op de meesterstukken der Beitelkunst wonderen voort.

Is het, eindelijk, opdat wij dit hier nog ten slotte aanmerken, eene algemeen bevestigde waarheid, dat de trap van volkomenheid, waartoe de Beeldhouwkunst bij eenig volk is opgestegen, in zekere verhouding staat tot deszelfs verstandelijke beschaving; dan mag men hiervan, ten aanzien der

zedelijkheid, de besté gevolgen verwachten. Bij den mensch, in den onbeschaafden stand, is de Schilderkunst geheel onbekend; maar niet zelden vinden wij, bij anderzins in den natuurstaat levende volksstammen, de eerste beginselen der Beeldhouwkunst met der daad aanwezig; bij sommigen zelfs naderen hare gewrochten zekere maat van volkomenheid, waarover de beschaafde Europeaan zich billijk verwondert; maar het zijn ook deze volken, welke, in maatschappij levende, en onder zekere regeringsvorm als afzonderlijke natie bestaande, in zekeren zin, voor niet geheel onbeschaafd kunnen gehouden worden. Het bestaan dezer kunstgewrochten kan bij deze volken geen' anderen grondslag hebben, dan in het zich allengskens ontwikkelend gevoel voor het schoone, hetwelk, alhoewel donker en onbestemd, zich meer en meer poogt te ontwikkelen, en tevens op de zedelijkheid en het volksgeluk hoogst weldadig invloeit. En is dit werkelijk het geval bij zoo vele eilanders der *stille Zuidzee*, met hoe veel regt mogen wij dan aan het schoonheidsgevoel de geschiktheid toekennen, om den verlichten en beschaafden Europeër, ook door middel der schoone Beitelkunst, tot eene hoogere zedelijke volkomenheid op te voeren.

Maar, zetten wij onze beschouwingen voort, en bepalen wij ons thans tot de

DICHTKUNST.

Er bestaat een harmoniesch verband tusschen de schoone kunsten. Elke kunst spreekt hare eigene taal

taal — die des gevoels — en dezelve verschilt al-
 léén in wijze van uitdrukking. Wij benoemen haar
 met den algemeenen naam van *poëzij*; onverschillig
 of zij door den schilder, beeldhouwer, dichter of
 toonkunstenaar wordt gesproken. In den tempel
 van het schoone zijn allen één, en de echte kun-
 stenaar verdient den naam van *dichter*, hetzij hij
 door penfeel of beitel, door den galm der snaren,
 of den toon van het aangeheven lied, zin en hart
 beide, weet te treffen en te roeren. Deze ver-
 wonderlijke eenheid in doel, bij het bezigen van
 onderling verschillende middelen, verbindt de schoo-
 ne kunsten met den hechtsten band, geheel afge-
 scheiden van de zinnelijke vormen. Gelukkig hij,
 die haar, in deze hare zusterlijke betrekking tot
 elkander, heeft leeren kennen; wien de gratien zijn'
 weg met bloemen bestrooijen en die op denzelfven
 aan zedelijkheid en deugd zijne offers brengt!

Dit geluk is hem bewaard, wien het gegeven is
 het schoon der Dichtkunst te kennen en te gevoe-
 len! Ten volle overtuigd, dat (om mij van de
 woorden van een' onzer vaderlandsche Barden te
 bedienen) de gloed der dichtvuurspranken uit geen
 woordgerijmel schiet, brengt hij zijne hulde aan
 eene kunst, die, uit eigen aard, de meeste ge-
 schiktheid bezit om het verstand te verlichten,
 den geest te beschaven en het hart te veredelen.
 Ook voor hem, die haar in haren hoogen luister
 niet kent, heeft zij iets bevalligs, maar dit beval-
 lige ligt voor hem meer in den vorm dan in den
 geest en strekking der edele Dichtkunst. Maar
 aan

44 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

aan den vriend van het schone openbaart zij zich in haren hemelschen luister, en bereid hem hier op aarde het genot van hooger sphaer.

De goddelijke *Muze* zweeft, op hare breede wieken, zoo wel rond door het gebied der natuur, als over het wijduitgestrekte veld der geschiedenis: de zegen, die het ware en goede om zich spreidt geeft haar stof tot lofgezag, en liefde en vriendschap, leven en onsterfelijkheid weerklinken in den toonval van hare liederen: Nu bezingt zij de daden van onsterfelijke helden; dan de nederlaag van diepgevallen geesten, of den triomf van den door lijden geheiligden Mesias: Het voorledene, tegenwoordige en toekomstige — de duisternis en het licht — de dood en het leven — het graf en de onsterfelijkheid — de zinnelijke wereld en het gebied der geesten — het werkdadig leven en het rijk der idealen — al wat is en zijn zal, biedt haar de stoffen voor haar hemelsch maatgezag: Op het hooggetijde van Schilder- Beitel- en Toonkunst omkranst zij het hoofd van deze hare bevallige zusters met onwelkbare bloemen, en, waar deze zediglijk zwijgen, verheft zij haren lof: wat geen penseel kan malen, geen beitel kan daarstellen, geen snarenspel vermag, dat vermag zij; en hare geschiedenis is eene geschiedenis van wonderen: Onbegrensd is haar vermogen, waar zij harten wil roeren en treffen, en dan zelfs den oningewijden in haar heiligdom bewondering en lofspraak afdwingt: Maar hoe veel grootscher vertoont zij zich niet aan hem, die hare onschatbare waarde kent,

hare hemelsche schoonheid gevoelt! hare taal, verre boven die des dagelijkschen levens verheven, is hem als eene stem der Godheid, even verstaanbaar voor zijn hart als hij in staat is dezelve te spreken: Bij den klimmenden *Hijmnus*, door de goddelijke *Muze*, aan den Onzichtbaren gewijd, knielt hij aanbeddend neder: Bij den lofzang der schepping gevoelt hij wat het zegt, hier redelijk schepsel Gods te zijn: Daar, waar de edele zanger voor godsdienst en deugd, voor natuur en kunst, voor vrijheid en vaderland, voor waarheid en regt, voor leven en onsterfelijkheid, voor menschenwaarde en menschenbestemming liederen aanheft, ontwaart de vriend van het schoone een rein en heilig, en tevens met hem op het innigst verbonden, gevoel des hooger en beteren levens: Al wat in zichzelf nietig en onrein, laag en onzedelijk is zinkt verre beneden de belangstelling van eene ziel, die, op vleugelen der gedachten, opgevoerd tot hoogere sferen, zich verwandt gevoelt met de reinen en volmaakten, die den troon des Eeuwigen omringen. De hemelsche Dichtkunst leeft en zweeft, als het ware, altoos in- en door het onbeperkt gebied van het ware en goede, en te schooner praat zij voor ons oog, naarmate zij, met onweerstaanbaar vermogen, tot het ware en goede opwekt en henenleidt; en de blijvende indrukken, die het gemoed harer echte vereërders bij dit alles ondervindt, worden de vruchtbare kiemen tot verhevene gewaarwordingen, grootsche bedrijven en edele daden.

Het is zoo: de ondervinding schijnt, in enkele gevallen, de wettigheid van dit besluit te logenstraffen; en niet altijd huwde zich zedelijke volkomenheid aan de schitterendste dichterlijke begaafdheden: Deze voorbeelden waren echter altoos zeldzaam, en kunnen nimmer, met goed regt, als bewijzen verstrekken tegen de door ons beweerde hoofdstelling. Immers hebben wij, door te beweren: dat het gevoel voor het schoone weldadig invloed op de zedelijke volmaking van den mensch, geenszins willen bepalen, dat deze invloed, ondanks elk beletfel, altoos, overal en individueel deszelfs werking uitoefende: De gemaakte en toegestane uitzonderingen verzwakken derhalve den algemeenen regel niet in het minste: Ook het allerheiligste mist niet zelden, door 's menschen dwaalingen, deszelfs gezegenden invloed bij sommigen; en dat dit ook het geval is in en omtrent de zaak waarover wij handelen, zal wel niemand kunnen tegenspreken. De voorbeelden van het tegengestelde, in grooter getal voorhanden, versterken ons in onze innige overtuiging; en altoos zullen de namen van MILTON en YOUNG, nevens die van GELLERT, KLOPSTOCK en FEITH, voor volgende geslachten en eeuwen getuigen: dat het gevoel voor het schoone den adel der menschheid verhoogt, en het rein gemoed het volmaakte doet naderen.

Voltooijen wij nu onze beschouwingen, door onzen blik op de

TOONKUNST

te vestigen.

Het

Het voortbrengen van zekere bepaalde klanken, door de stem of het speeltuig, hoorbaar geworden, na, overeenkomstig de beginselen en regelen der Toonkunst, in onderlinge overeenstemming, tot één geheel gebragt te zijn, kan, als zoodanig en geheel op zichzelf beschouwd zijnde, geen bijzondere en dadelijken invloed worden toegekend op de eigenlijk gezegde volmaking des menschen. Dan het zou dwaasheid zijn den dadelijken invloed van het werktuigelijke der Toonkunst op het menschelijk gemoed te willen ontkennen: Deze invloed bepaalt zich tot het opwekken onzer aandoenlijkheid voor groote, verhevene indrukken, waardoor het gemoed vatbaar wordt voor het edele en goede: Zoo verwekt eene zachte, smeltende melodie de teederste aandoeningen; vrolijke klanken brengen den geest in eene opgeruimde stemming; eene krachtvolle muziek ontvonkt den moed in het hart der strijders, en de statig rollende toonen, die den lofzang aan den Oneindigen vergezellen, vervullen het binnenste met eerbiedigen ootmoed. In eene hooge mate, en krachtiger welligt dan andere kunsten, werkt de muziek op het zinnelijke in den mensch; en het moet welligt hieruit verklaard worden, dat het getal harer vereerders, in betrekking tot dat der beoefenaars en beminnaars van andere kunsten, grooter mag genoemd worden. Hare werking op den mensch, onmiddelijk het gestel der zenuwen aandoende, is doorgaans snel en meestal verrassende, maar ook, even hierdoor, vol leven, werking en kracht, iets, hetwelk uit de

ver-

verschijnselen, welke deze werking plegen te veroorzaken, ligtelijk kan worden opgemerkt.

Deze werking is evenwel doorgaans ras voorbijgaande, en verdwijnt, niet zelden, even spoedig als de klank der speeltuigen, die dezelve hebben voortgebracht: dan, de Toonkunst bezit de eigenaardige geschiktheid, om, door middel van herhaling, het gemis van duurzaamheid te vergoeden, en telkens hernieuwen zich daarbij de eenmaal ondervondene gewaarwordingen en gevoelens, maar ook tevens die reine wellust der ziele, welke wij eenmaal genooten, niet zelden, met een edeler en meer verfijnd genot.

Op deze wijze werkt de Toonkunst op den menschelijken geest, en verwekt derzelve invloed doorgaans, immers wanneer wij de uitwerkselen der dusgenoemde krijgsmuziek hiervan uitzonderen, zachte, streelende, aangename en zielverteederende aandoeningen; aandoeningen, die de vriend van het schoone, als ingewijde in haar heiligdom, in de ruimste mate mag ondervinden. Het genie van den toonkunstenaar verheft zich, even gelijk dat van den echten dichter, boven het stoffelijke, bekrompene en lage, om, in de aangename, roerende en treffende harmonie der klanken, het gevoel dat hem bezielt uit te drukken: hier verzinnelijkt hij, in stoute akkoorden, de worstelingen der natuur, of bootst den gang na van derzelve weldadige treden; daar voert hij ons, gelijk eenmaal HAYDN, op den galm der snaren, naar den morgen der schepping, of hooren wij den Mesfias klagen waar

een

een HÄNDEL het lijden van dien Eenigen ons, als het ware, hoorbaar doet aanschouwen. Al wat de Toonkunst, in het gebied der hoogere dichting, ook voorstelle, doorgaans biedt de Dichtkunst aan haar de zusterlijke hand, terwijl zij het vermogen bezit om de gadelooze schoonheid der poëzij, met ondoofbaren glans en luister, te doen pralen: maar nu ook, en in vereeniging met deze door middel van den zang, is haar invloed op het gemoed van den sterveling krachtig werkende en beslissende; en zijn de indrukken, die zij te weeg brengt voor het gevoelig hart de reine bronnen van zedelijke genietingen.

De verhooging en, mag ik mij zoo eens uitdrukken, de veredeling van dit genot, uit de gelukkige vereeniging der twee genoemde schoone kunsten geboren, paarde dezelve, reeds in de grijze oudheid, aan elkander; hier, bij godsdienstige feesten; daar, onder het gastvrije dak: Schier overal waar de zangen der dichters weerklonken, werd het geluid der speeltuigen gehoord: De zangen van den zoon van ISAÏ, stegen, in Salems tempel, ten hemel, bij den klank der bazuinen, der cimbalen en fluiten; en de roerende klaagzang, over JONATHAN'S dood, werd door hem begeleid met de toonen der harp: Zoo ook betreurde de Bard van *Cona*, bij het getokkel der snaren, het verscheiden van zijne geliefde MALVINA; en de moedige FINGAL rustte, na de behaalde zegepralen, uit van den strijd des daags, wanneer OSSIAN of CARRIL

de harp deeden hooren, en daarbij de glorie der vaderen bezongen. De openlijke Godsvereering leidde, van de vroegste eeuwen af, de Toonkunst in de heilige plaatsen, ter leiding, bestiering en verhooging van dat gevoel, hetwelk zich eerbiedig poogt te verheffen tot Hem, die in geen tempelen woont; en zoo ergens, dan doet zij hier hare weldadige strekking, ter bevordering van innige godsvrucht, zedelijkheid en deugd, overvloedig opmerken. De minbeschaafde, de ongevoelige moge van dit alles weinig ontwaren; maar hij, wiens hart en oor geopend is voor de treffende en roerende taal die de Toonkunst spreekt, ondervindt daarbij gewaarwordingen en aandoeningen, die met geene woorden kunnen omschreven worden; gewaarwordingen en aandoeningen, die hem boven het stoffelijke verheffen; zijne denkbeelden verlevendigen, ophelderen, louteren en volmaken; zijne ziel met heilige geestdrift voor het goede vervullen, en hem het zalig gevoel instorten, dat hij, schoon hier een zoon der aarde, tevens burger is van eene andere, betere en hoogere wereld. En is de Toonkunst aan de bevordering van dit alles dienstbaar, dan is het beslist, dat zij de geschiktheid bezit om hen, die hare waarde en schoonheid gevoelen, ter volmaking op te leiden.

En zoo hebben wij dan het gevoel voor het schoone, in betrekking tot de natuur en de kunsten,

sten, pogen voor te stellen, gelijk het deszelfs weldadigen invloed pleegt te oefenen op de zedelijke volmaking des menschen. Het zij er echter verre af, dat wij, naar aanleiding van deze onze beschouwingen, zouden willen beweren, dat dit gevoel, te allen tijde, en bij allen, die met hetzelfde begiftigd zijn geworden, op de zedelijke toestand des harte altoos even gelukkig heeft ingevloed; immers, zou de ervaring eene zoodanige stelling al aanstonds logenstraffen, en wij het pleitgeding, ter eere van het schoonheidsgevoel aangevangen, verliezen, door te veel te willen bewijzen. Neen, wij willen ons dit onaangenaam vonnis besparen, en der waarheid en eene gezonde wijsbegeerte getrouw zijn.

Al het door ons aangevoerde heeft, gelijk wij vermenen te mogen vertrouwen, doen zien, dat het gevoel voor het schoone de eigenaardige strekking heeft en de bijzondere geschiktheid bezit, om bij den mensch het hoogschatten der deugd en het volgen harer treden te bevorderen; dan hieruit volgt nog geenszins, dat dit weldadig doel, bij allen, bereikt wordt. Het gevoel voor het schoone kan in het binnenste van den mensch aanwezig zijn — hij zelve kan het natuurschoon gevoelen en bewonderen, en beminnaar, ja, zelfs beoefenaar der schoone kunsten zijn, zonder dat hij, als zedelijk wezen, onze hoogachting en eerbied waardig is, of worden kan: maar kunnen enkele voorbeelden, welke wij hiervan aan de ervaring ver-

schuldigd zijn, onze algemeene gevolgtrekking van derzelve kracht en waardij berooven? Kunnen enkele uitzonderingen de wettigheid van een' algemeenen regel doen betwijfelen? Neen, voorzeker; en vooral dan niet, wanneer het gezond verstand deszelfs uitspraken op den aard der zake en eene groote menigte voorbeelden kan doen rusten.

Men heeft dikwerf, hetzij dan ter goeder of kwader trouw, pogen te beweren: dat beschaving en verlichting, in verband met de uitbreiding der wetenschappen en het bloeijen der kunsten, aan de zedelijke volmaking des menschdoms geenszins bevorderlijk geweest zijn; en wij kunnen het niet ontkennen, dat het heiligdom der deugd niet altoos naast den tempel van kunsten en wetenschappen stond opgetrokken: Dan, waarom ontkende men den invloed der verlichting en beschaving op de zedelijkheid? — Het antwoord is gereed: Men verloor uit het oog, hetwelk men nimmer uit het oog had behooren te verliezen, dat de Godsdienst, alleen de hoofdbron ter zedelijke volmaking des menschdoms oplevert; en dat verstandsverlichting en beschaving der zeden, gevoegd bij den voortgang van wetenschap en kunst, geenszins als *eerste*, maar wel en te regt, als *ondergeschikte* hulpmiddelen, ter bereiking der zedelijke volkomenheid, behoorden aangenomen te worden, en bouwde men alzoo eene theorie op valsche en ongegronde vooronderstellingen: Men verhief elk hulpmid-

middel tot den rang van hoofdmiddel, en besloot daarna, verkeerdelijk, tot deszelfs ongenoegzaamheid.

Op gelijke wijze is het met het gevoel voor het schoone gelegen. Als hoofdmiddel ter zedelijke volmaking kunnen, of vermogen wij hetzelfde geenszins beschouwen; maar, in betrekking als hulpmiddel, behoort het bij ons, vooral op grond van het bereids aangevoerde, op hoogen prijs te staan, en het is allernoodzakelijkst dat men alle onze redkavelingen uit dit oogpunt — en uit dit oogpunt alléén — beschouwe. Wat toch beteekent genie; wat beteekent gevoel voor het schoone; wat zegt het, aanleg en talenten te bezitten; wanneer een en ander, door den allesvermogenden invloed van de Godsdienst, niet gereinigd en geheiligd wordt? maar, heeft dit werkelijk plaats; vervult de Godsdienst, en met dezelve het gevoel voor het ware, goede en schoone, ons binnenste, dan vindt het eigenlijk gezegde gevoel voor het schoone, in het menschelijk hart, eene weltoebereide aarde, geschikt en bekwaam gemaakt om het zaad der deugd heerlijk te doen ontkiemen. Zoo ergens, dan geldt ook hier de algemeen erkende waarheid, dat den reinen alles rein is; en de stelling, dat het gevoel voor het schoone aan 's menschen volmaking bevorderlijk zijn kan, wordt boven alle tegenspraak verheven.

Dit gevoel toch (wij hebben het bevorens breder ontwikkeld) voert ons reeds door deszelfs aan-

54 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

wezen en algemeenheid tot het besluit van deszelfs nuttigheid: Hetzelve bezit eene bijzondere geschiktheid, om, als een bruikbaar middel, ter bevordering van 's menschen zedelijke volmaking, te worden aangewend: — Dat gevoel, ons met de eigenschappen van het schoone bekend makende, loutert onze begrippen en veredelt onze aandoeningen: — Hetzelve vervult het hart en de verbeelding met de reinste voorstellingen en verzwakt den indruk van het gevoel voor het lage en grove zinnelijke: Eindelijk, dat gevoel staat in een nauw verband met dat voor het zedelijk schoone. En nu, wij vragen dit met een verzekerd vertrouwen, kan aan eenig middel, hoedanig dan ook genoemd, hetwelk ons alle deze voordeelen verzekert, den invloed op onze zedelijke volmaaktheid worden ontzegd? dan, vergunne men ons aan de billijkheid van eene zoo partijdige uitspraak te twifelen. Of schonk welligt de Alwijze dezen of geenen aanleg aan het menschelijk hart, zonder de beste bedoelingen? Kan en behoort men van de algemeene bruikbaarheid eener zaak, tot een bepaald zedelijk doel, niet tot deszelfs bijzondere geschiktheid hiertoe te besluiten? Is dat alles, wat onze begrippen verduidelijkt en onze aandoeningen verhoogt, geen beproefd hulpmiddel ter bevordering van het goede? Kan datgeen, hetwelk reinheid en volmaking ten doel moet hebben, omdat het hart en verbeelding met de edelste voorstellingen vervult, immer deszelfs uitwerking misfen?

en, eindelijk, kan het gevoel voor zedelijke schoonheid wel krachtiger worden opgewekt en versterkt, dan door het gevoel voor datgeen, hetwelk, in de zinnelijke wereld, den naam der schoonheid aan het voorhoofd draagt? En vermag men alle deze vragen geenszins ontkennend beantwoorden; dan is de wettigheid van het besluit, dat het gevoel voor het schoone invloed op 's menschen zedelijke vorming en volmaking, volkomen toegestemd.

Dit gevoel mist, echter, onzes inziens, deszelfs weldadige strekking, wanneer de meervermogen- de invloed van de Godsdienst, zich te vergeefs in het menschelijk hart den toegang heeft pogen te openen. De slaaf zijner zinnen, met een opgewekt gevoel voor het schoon van natuur en kunst toegerust, maakt hetzelfde alleen dienstbaar aan de meerdere verfijning van het zinnelijk genot, en de prikkeling zijner ongeregelde driften; en even hierdoor kan de hem geschonken aanleg nimmer weldadig werken op zijne zedelijke volmaking; maar de vriend der deugd, die zich nimmer verlaagt om de schandlivrei der zinnelijkheid te dragen, en wiens gemoed tot de reinste Godsvrucht gestemd is, deze kan alleen het onaffcheidbaar verband tusschen het schoone en goede gevoelen, en de heerlijke gewrochten van natuur en kunst vervullen zijne ziel met de edelste gewaarwordingen, terwijl hij rusteloos voorstreeft om het hooge doel zijner bestemming al nader en nader te komen.

Er bestaat, ten aanzien van het gevoel voor het

fchoon der kunst, nog eene bijzonderheid, welke wij, als op al de schoone kunsten algemeen toepasselijk, aan het slot onzer beschouwingen, wenschten te doen opmerken; en die, van wege derzelve groot gewigt, onzen aandacht overwaardig is. Even gelijk de vriend van het schoone, bij de beschouwing der schoone natuur, opklimt tot haren Formeerder en de volmaaktheden van den Schepper bewondert, op gelijke wijze vervullen de meesterstukken der kunst zijn gemoed met een hoog gevoel voor menschengrootheid en menschenwaarde. Het is zoo: in al wat de mensch, de eeuwen door, daarstelde, herkennen wij de uitwerkselen van zijnen veelomvattenden geest, en wij brengen hem, als redelijk en verstandig werkend wezen, gaarne onze hulde; maar bij de intrede in het heiligdom der kunst, waar het opgewekt gevoel van het schoon ons geleid, rijst hij als zedelijk en gevoelig wezen in onze schatting: De verbazende gewrochten van 's menschen vermogen en kracht doen ons den menschelijken geest vereeren; de meesterstukken der kunst maken hem, van de zijde van zijn hart, beminnelijk: en waar wij in het gebied der wetenschappen het genie bewonderen, hetwelk elk vermogen aan de vervulling van lichamelijke behoeften weet dienstbaar te maken, niet minder stijgt dat van den echten kunstenaar voor ons oog, hetwelk de behoefte der ziele bevredigt en den geest naar eene hoogere en bovenzinnelijke wereld opvoert.

De vriend van het schoone staart , met innigen wellust , op de tafereelen van eenen RAFAEL , en de meesterstukken van MICHEL ANGELO ; met een opgewekt gevoel leest hij de zangen van eenen OSSIAN of KLOPSTOCK ; en zijn hart klopt van verrukking waar een HAYDN zijne snaren doet klinken ; maar hierbij doorstroomt een hoog en zalig gevoel zijne borst : In RAFAEL en ANGELO , in OSSIAN en KLOPSTOCK , in HAYDN en MOZART , erkent hij de deelgenooten zijner natuur ; ziet hij zijne broeders ; en de krans des roems en der onsterfelijkheid , die de kruin dier edelen versiert , is het schoonste sieraad der menschheid : door hen draagt zij , in de zedelijke wereld , de onwelkbare kroon en haar triomf is volkomen. Maar ook nu mogen wij vragen : kan dit gevoel , dit verheven bewustzijn deszelfs zedelijke waardij immer verliezen ? en zal hij , wiens binnenste geheel vervuld is met een verhoogd gevoel voor menschenadel en menschengrootheid , zich zelve niet vinden opgewekt , om , overeenkomstig zijne verhevene natuur en edele bestemming , meer en meer waardig te wandelen ? Wij kunnen ons geenszins verbeelden , dat men deze vragen ontkennend beantwoorden kan , of den invloed van loffelijke voorbeelden op het gemoed van den deugdgezinden zou willen loochenen : Integendeel , houden wij het daarvoor , dat de levendige voorstelling van het geen de mensch , alhoewel een zinnelijk wezen , in de zedelijke wereld zijn kan , en de gedurige beschou-

wing van de hoogte waartoe zijne meer geestelijke natuur instaat is zich te verheffen, eene eigenaardige geschiktheid moet bezitten om aan zijne zedelijke volmaking bevorderlijk te zijn.

Eindelijk. Het gebied van het schoone is ook tevens het gebied der deugd. Reeds de Ouden hebben geleerd, dat indien de deugd, als persoon voorgesteld, zichtbaar op aarde verschijnen kon, allen op hare hemelsche schoonheid zouden verlieven: en wij houden ons overtuigd, dat de roem der schoonheid, in het gebied der kunsten, alleen aan zulke meesterstukken mag worden toegekend, welke, door derzelve zedelijke strekking, hetzij dan regtstreeksch of zijdelingsch der deugdsbetrachting kunnen dienstbaar zijn; ja wij vorderen, in allen gevallen, dat geen voortbrengsel der kunst der zedelijkheid, in eenig opzigt, nadeelig zij: Indien dit toch immer het geval ware, dan zouden wij ons verplicht gevoelen, om, ondanks al de betrekkelijke schoonheid der vormen, zoodanig gewrocht, in den tempel van het ware schoon, eene plaats te ontzeggen. Zedelijkheid behoort tot de karaktertrekken der ware schoonheid; zedigheit is het sieraad der schoonheid, en zij staat, daarmede gekroond, voor ons als eene reine, kuische, bevallige en ongerepte maagd; wat zeg ik? als eene hemelsche bruid: Doe haar haar karakter verloochenen — ontruk haar haar onwaardeerbaar versierfel, en zij is tot eene priesteresse van *Paphos* vernederd, ja, eene veile slavin der zinnelijkheid

geworden. Neen, zonder deugd bestaat er geen schoonheid, hoedanig ook door penfeel, beitel of dichtliet voorgesteld! Voor een oogenblik moge het uitwendige der vormen ons verrasssen -- doen twijfelen -- en medeslepen; te snel werkt de begocheling des bedrogs om duurzaam te kunnen zijn, en wij hernemen den lof, dien wij, in een oogenblik van verbijstering, aan eene onwaardige verspild hebben.

Maar, bestaat er geen schoonheid zonder zedelijk doel; behoort de kunst hare gewrochten te schep- pen, opdat zij, even gelijk de groote en schoone werken Gods, zullen opleiden tot al wat goed, rein, edel en liefelijk is; hoe gelukkig zijn dan niet zij, die een opgewekt gevoel voor het echte schoon in het binnenste omdragen! Overal waar zij den luister van dat schoone, in een vlekke- loos licht zien pralen, in het heiligdom der na- tuur en in den tempel der kunst erkennen zij de volmaaktheden van den Allervolmaaktsten; de zedelijke waardij en grootheid van den mensch en zijne verhevene bestemming om het volmaakte te naderen: Zulke gevoelens verheffen den geest; veredelen de ziel; louteren de verbeelding; zij doen het hart ontbranden en zetten de borst in gloed; reine gewaarwordingen verwekken edele be- doelingen en besluiten, en wanneer de vriend van het schoone den tempel der kunst verlaat, het is om in dien der deugd te aanbidden.

Zoodanig werkt, reeds hier op aarde, waar alles
uit

60 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR

uit eigen aard het merk der onvolkomenheid draagt, het gevoel voor het schoone, op de bevordering van 's menschen zedelijke volmaking; maar hoe veel blijbaarder zal die invloed bespeurd worden, dan, wanneer elke wanklank in de schoonste harmonie zal zijn opgelost! In de tegenwoordige huishouding staat de tempel der kunst niet voor allen open, en het getal der vereerders van het schoone, is, in betrekking tot hen, die daarvoor, onder onbeschaafden en beschaafden, geen gevoel bezitten, gering te noemen; ja zelfs hoe velen worden er gevonden die de schoone werken van God gedachteloos aanstaren zonder door dezelve getroffen te worden: en echter is de aanleg van den geest om de schoonheden der natuur en kunst te gevoelen den mensch geenszins vergeefs geschonken, en de hooge bedoelingen der Goddelijke liefde met die gifte moeten dus verder reiken dan de grenzen der aarde. De vriend van waarheid, schoonheid en deugd verheugt zich in deze zielverheffende overtuiging. Moeijelijk valle het ons hier te bepalen, in welk verband de schoone kunsten staan zullen tot onze toekomstige en eeuwige bestemming; maar, (hiervan mogen wij ons verzekerd houden,) dat verband zal aan de bevordering van het goede dienstbaar gemaakt worden; en het gebied van het schoone zal daar met dat der deugd, in de verhevenste betrekking, eeuwig en onveranderlijk één zijn!

Genaderd aan het einde van onze beschouwingen,

gen, staan wij thans voor een oogenblik stil om den door ons afgelegden weg te overzien; en dit overzigt overtuigt ons geheel en volkomen, dat het gevoel voor het schoone aan de zedelijke volmaking van den mensch hoogstbevorderlijk zijn kan, en met der daad bevorderlijk is: — maar ook vervult de hartelijkste dankbaarheid onze zielen, en wij loven en prijzen den Vader der geesten, die onzen geest met zulk een' verheven' aanleg heeft beschonken! ja, gewis, hoog moet eene zoo weldadige gifte in onze schatting rijzen! Zij vervult alle onze behoeften als zinnelijke wezens volkomen, en zij doet zulks op eene wijze geheel met onzen zedelijken aanleg en bestemming overeenkomstig. Hoe meer wij dit nadenken, hoe levendiger wij dit gevoelen, des te meer en hooger stijgt onze bewondering over de gadelooze liefde en de onnaspeurlijke wijsheid Gods! Neen, het zinnelijk bestaan van den mensch behoeft niet vruchteloos bevrediging te zoeken, langs wegen en door middelen strijdig met zijnen zedelijken aanleg: Het gevoel voor het schoone plaatst het zinnelijke en zedelijke, geest en hart, gevoel en verbeelding in het schoonst verband; overal is overeenstemming tot één groot en edel doel; en dat doel is de volmaking van het redelijke schepsel Gods. Zulk een weldadig middel, tot zulk een verheven doel, kon alleen de hoogste Wijsheid verordenen, de hoogste Liefde daarstellen; en de dank die hiervoor, uit gevoelige harten, ten hemel opstijgt,

62 WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL ENZ.

stijgt, is welbehagelijk in de oogen van Hem, wiens werken het merk der hoogste volmaaktheid zoowel als dat der volmaaktste schoonheid dragen. Maar — hier moeten wij met YOUNG uitroepen: „Waar zal de lof beginnen, welke nimmer „moet eindigen? Hoe wordt HEM alle lof toe- „gekend?“

II.

GESCHIEDENIS.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT
5720 S. UNIVERSITY AVE.
CHICAGO, ILL. 60637

TEL: 773-936-3700

FAX: 773-936-3700

WWW: WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

WWW: WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

WWW: WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

WWW: WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

VERHANDELING

OVER DEN BLOEI

DER

ROMEINSCHE WELSPREKENDHEID,

IN VERBAND STAANDE MET DE GESTELDHEID
DES ROMEINSCHEN STAATS;

door

Mr. J. P. VAN WALREE. (*)

Wanneer ik bedenk de plaats, waar ik mij tegenwoordig bevind, en de letteroefeningen, die heden avond een aanvang nemende, ons, zoo als wij hopen, gedurende het aanstaand winter-jaargetij, hier zullen roepen, treft mij ongevoelig het denkbeeld, dat in *Rome*, alwaar de welsprekendheid zoo uitnemend uitblonk, volgens het getuigenis veler schrijvers, ook letterkundige bezigheden bestaan hebben, die, niet ten onregte, met de onze vergeleken kunnen worden. En in de scholen der Rhetoren, en op andere plaatsen, was het ten tijde der keizers in gebruik gekomen, of zijne ei-

(*) Voorgelezen bij de opening der werkzaamheden, in het Departement *Letterkunde*, van de Maatschappij: FELIX MERITIS, den 29 October 1828.

IX. D. 1.

E

eigene werken voor te lezen; of over hetgeen nuttig en heilzaam was, over verschillende deugden uit te weiden; ook wel den lof van groote vroeger afgestorvene mannen, te verkondigen; eindelijk het geloof aan oude overleveringen te versterken, of te verzwakken, — niet anders, als hier ter plaatse zoo vaak geschiedt. Door deze gelijkenis getroffen, en mijne oogen op deze bezigheden der Romeinen vestigende, rees de vraag bij mij op, op hoedanige eene wijze, en door welke middelen de Welsprekendheid tot die hoogte klom, welke haar, ten tijde van CICERO, HORTENSIUS, zoo eerbiedwekkend maakte? of men daarvan de oorzaken niet in de gesteldheid des Romeinschen Staats moet zoeken, en eindelijk, of, toen haar glans begon te verdoven, de letterkundige bezigheden der Romeinen, die ik met onze tegenwoordige vergelijk, en die de Romeinen *declamatiën* noemden, haar den ouden gloed terug hebben kunnen geven? Het antwoord op deze vragen is niet moeilijk. Wanneer men alleen opmerkt, dat de hoogste bloei der Romeinsche Welsprekendheid ten tijde van het Gemeenebest plaats greep; en men daarentegen gadeslaat, dat de oefeningen der Rhetoren, en de *declamatiën*, zoo als de Romeinen deze letterkundige oefeningen noemden, niet dan onder de keizers in grooten zwang waren, zal men wel gereedelijk moeten toestemmen, dat men niet in de scholen der Rhetoren, maar veeleer in de gesteldheid des Romeinschen staats de oorzaken zoeken moet, die de Welsprekendheid op haar hoogsten standpunt gebragt

bragt hebben; en hoezeer men niet kan ontkennen, dat de grootste redenaars iets, door het aanhooren en oefenen der *declamatiën*, aangeleerd zullen hebben, zal men echter moeten erkennen, dat deze ééne omstandigheid genoegzaam is, om de stelling te bewijzen, dat de Welsprekendheid door de gesteldheid des Romeinschen staats uitnemend en alleen bevorderd is geworden.

Het is de verdere ontwikkeling dezer stelling, die ons bezig zal houden; terwijl mij dit te gelijker tijd de gelegenheid zal geven om u met weinige woorden aan te toonen, dat de scholen en oefeningen der Rhetoren en de *declamatiën* weinig hebben uitgewerkt om de Romeinsche Welsprekendheid in derzelver verval te onderschragen.

Ten einde ons doel te bereiken, zullen wij dan beginnen met de vraag te beantwoorden: *op hoedanig eene wijze, en door welke oorzaken de Welsprekendheid die hoogte bereikte, waarmede zij ten zijde van CICERO, enz. zoo uitnemend uitblonk?*

Dit gebeurde niet dan langzamerhand. De beoefening der overige kunsten en wetenschappen was reeds in *Rome* verre gevorderd, voor en al eer dat de Romeinen gezegd konden worden veel in de Welsprekendheid te vermogen, en in dezelve op zoodanig eene wijze uit te munten, dat niet slechts de uitgesprokene redevoeringen de toehoorders troffen, doch ook tevens de schriften met verwondering gelezen en nagevolgd werden. Dit zelfde had ook in *Griekenland* plaats gegrepen. Aldaar, indien wij CICERO, voorwaar in zoodanige

zaken een bedreven regter, gehoor geven mogen, was men reeds in alle andere kunsten en wetenschappen, in Schilder-, Bouwkunde en andere, op eene uitstekende wijze gevorderd, en reeds hadden verschillende kunstenaars hunne hoofdwerken geleverd, voor en al eer de Welsprekendheid tot eene hoogte klom, die door het nageslacht bewonderd en nagevolgd werd: ja, *Griekenland* moest zijne voorspoed, vrijheid en onafhankelijkheid bijkans zien verdwijnen, eer de werken van eenen DEMOSTHENES niet alleen voor zijnen tijdgenoot, maar ook voor het nageslacht werden geboren. Eerst toen de voorspoed van *Athene* begon te vermindern, en de ongelukkige kamp tuschen haar en *Sparta* van aldaar de rust en den vrede verdreven hadden, deed de stemme van CIMON en PERICLES en THUCYDIDES, de vergaderplaatfen des volks weergalmen en bragt de gemoederen der menigte in beweging; doch *Athene* moest hare onafhankelijkheid te niet zien gaan, en het overige *Griekenland* bijkans in een *Macedonisch* wingewest worden veranderd, voor en al eer de DEMOSTHENESSEN, AESCHINESSEN, HYPERIDESSEN, en andere hunne toehoorders in opgetogenheid bragten en redevoeringen schreven, die, voor het later nageslacht bewaard, nog steeds de modellen der Welsprekendheid worden genaamd. Geen wonder derhalven, dat, bijaldien men van de bakermat der kunsten en wetenschappen, van het aloude *Griekenland*, naar waarheid zeggen kon, dat de Welsprekendheid niet dan laat, en geenszins algemeen aldaar eene aanzienlijke

hoog-

hoogte bereikte, dit zelfde ook bij de Romeinen, en mischien om verschillende gronden nog sterker, plaats moet nemen. Dit wordt dan ook door CICERO betuigd, die met zoo vele woorden beweert, dat in *Rome* niet dan *zeer* laat de Welsprekendheid in allen deele uitmuntte.

Intusfchen zal welligt een iegelijk bij dit gevoelen van CICERO zich verwonderen, en, terftond *Rome's* lotgevallen zich voor den geest halende, mij mannen opnoemen, wier roem het was, het volk in deszelfs oproerige bewegingen te fluiten, of wel tot groote en gevaarvolle ondernemingen aan te prikkelen. Het is waar, de geschiedfchrijvers tellen vele zulke mannen, en welligt is er nimmer een volk geweest, waaraan het te beurt viel, zoo veel redenaars te bezitten; dan, zoo het aan dezen gebeuren mogt, door hunne bedrevenheid in *wel* te fpreken eenigen lof te behalen, en de gemoederen tot zich te trekken; van weinigen, ja bijkans van geen en werden de fchriften na hunnen dood gelezen en nagevolgd. Sommigen mogten reeds vroeg, hetzij in de pleitzalen, hetzij in de volksvergaderingen, hetzij elders, de gemoederen in beweging hebben kunnen brengen; het was nogthans niet dan allengskens, dat de Welsprekendheid zoodanig eene zelfftandigheid verkreeg, dat zij nog na vele jaren bewonderd en nagevolgd werd, en dat de fchriften der redenaars op gelijken prijs met hunne uitgesprokene redevoeringen werden geteld.

Dan, zoo dit waar is, het is van eene andere

zijde ook waar, dat, ten tijde van CICERO EN CAESAR, de welsprekendheid tot zoodanig eene verbazende en uitstekende hoogte klom, die zij welligt naderhand nimmer bereikt heeft. Vele omstandigheden werkten te zamen, om eenen goeden invloed op de kunst van wel te spreken uit te oefenen, en boven alle andere kunnen de opvoeding en leiding der Romeinsche jeugd; de achting, die men de redenaars toedroeg; alsmede, en wel voornamelijk, de gesteldheid des staats, als oorzaken worden opgegeven, die den bloei der Welsprekendheid hebben bevorderd.

De opvoeding der Romeinsche jeugd was, ten tijde der Republiek, bij uitnemendheid geschikt, om den Romeinschen jongeling de kunst van *wel* te spreken, van jongs af aan, te doen leeren, en hem daartoe de begeerte in te boezemen. Na alvorens door eene, daartoe uitgekozene, bejaarde vrouw, of wel door de moeder, (zoo als T. en C. GRACCHUS door hunne moeder CORNELIA) in zijne jeugdige letteroefeningen en uitspanningen bestuurd te zijn, en na van deze geleerd te hebben, zijne moedertaal, zoo als het behoorde, te spreken; werd de jongeling aan een' der regtsgeleerden, die tevens, over het algemeen, redenaars waren, toevertrouwd, om de eerste beginselen der Regtsgeleerdheid aan te leeren. Te gelijkertijd werd hij onder het geleide gebragt van zoodanige mannen, die hun leven in het beoefenen der Wijsbegeerte besteedden; terwijl hij tevens de bijeenkomsten bijwoonde, waarin beroemde Grieken of

Romeinen zichzelve in de kunst van *wel* te spreken oefenden en andere tot leidlieden verstrekten. Zoo lezen wij, dat CICERO bij Q. MUCIUS de Regtsgeleerdheid; bij PHILO den Academiër en DIODORUS den Stoïcyn alle gedeelten der Wijsbegeerte aanleerde; terwijl hij bij Q. AELIUS en bij den Rhetor M. ANTONIUS GNIPHO zich in de Welsprekendheid, door het spreken, of in het Latijn, of in het Grieksch, oefende. Hierbij evenwel bleef het niet voor de meeste der beschaafde jongelingen. Zij traden niet terstond na dit onderwijs in de burgerlijke bezigheden. Velen hunner, daarmede niet te vreden, reisden naar die van ouds beroemde plaatsen, van waar de Wijsbegeerte te *Rome* gekomen was, en welke de Romeinen de woonplaatsen der Zanggodinnen noemden: om zich aldaar verder in hetgeen zij begeerden onderrigt te zien en bekwaam te maken. Zij hielden zich alsdan eenigen tijd, hetzij in *Athene*, hetzij in *Rhodus* op, hunnen tijd bestedende met den een of anderen beroemden Wijsgeer of redenaar te volgen, deszelfs lessen aan te hooren en zoo veel doenlijk zich deszelfs geest in te prenten; in één woord, den zin voor het *schoone*, waarin *Griekenland* zoo bij uitnemendheid uitblonk, aan te nemen en zich eigen te maken. De Romeinsche Geschiedenis is vervuld met voorbeelden van mannen, die bij de Grieken lessen opgaarden, die hen naderhand, of in den Senaat, of in de pleitgedingen, zoo veel boven anderen deden uitmunten. Men denke alweder aan CICERO, die, niet vergenoegd

met het onderwijs hem in zijn vaderland te beurt gevallen, naar *Achaia* en *Azië* reisde, om grootere kennis in verschillende wetenschappen te verkrijgen. Dit zelfde lezen wij van POMP. ATTICUS, HORATIUS en zoo vele anderen. Het gevolg van dit onderwijs was, dat de meesten de kennis van die wetenschap opgaarden, waarin men handelt over goed en kwaad, braaf en slecht, welke het voornaamste gedeelte der Wijsbegeerte uitmaakte; en zich alzoo in staat stelden, om, door middel dezer kennis, de gedachten der menschen, hunne doeleindens, alsmede hunne zwakken en verkeerdheden te bevroeden en zich te nutte te maken. Daarenboven ontvingen zij aldaar ook onderrigt in de Sterrekunde, Dialektiek, Meetkunde en in de Muziek, die alle gerekend werden tot de Wijsbegeerte te behooren. Met zoodanige kennis verrijkt, keerde de jongeling naar *Rome* terug en vervoegde zich alsdan bij eenen grooten Redenaar en Regtsgeleerde, om hem overal te volgen, raadgevingen van hem te ontvangen, deszelfs wijze van spreken aan te leeren, in deszelfs geest in te dringen, en denzelfden, zoo veel doenlijk, over te nemen. Onder het geleide van dezen Regtsgeleerde en Redenaar woonde hij de regtsgedingen bij, was bij deszelfs raadgevingen tegenwoordig, zoodat hij gewoon werd de *verschillen en twisten aan te hooren; dikwerf zich daarin mengen, en, als het ware, in den strijd leerde te strijden.* De ware Welsprekendheid werd hem alzoo ingeprent, en, hoewel hij gewoonlijk *eenen* navolgde, leerde hij even-

evenwel de beroemde regtsgeleerden van dien tijd in de regtsgedingen kennen, en leerde door de verscheidenheid der gevoelens bij het volk erkennen, hetgeen aangenaam was en hetgeen mishaagde. Tevens was hij te gelijker tijd altijd ooggetuige van den eerbied en de achting, die in ruime mate aan de grootste redenaren werd bewezen. Hierdoor kon het niet anders, of zijn gemoed moest met de begeerte vervuld worden, om ook in zoodanig een aanzien te deelen. Indedaad, het aanzien, hetgeen de Romeinsche regtsgeleerden, die tevens ook meestal redenaars waren, genoten, was uitstekend groot, en bijkans grooter, dan hetgeen *Griekenland* aan zijne Wijsgeeren toedroeg. Werden de Wijsgeeren bij de Grieken *vrienden der wijsheid* genaamd: geen geringer eertitel werd aan de Romeinsche Regtsgeleerden geschonken. Deze werden ook de *voorzigtige (prudentes)*, geheeten, en men betijtelde naderhand hunne schriften met den naam van: *bepalingen der Wijzen*. Trad in *Athene* de Wijsgeer altijd in de algemeene verzamelpplaats, vergezeld door den stoet dergenen die zijne lessen bijwoonden; te *Rome* werd de Regtsgeleerde en Redenaar niet slechts door degenen gevolgd, die hem als leermeester vereerden, maar bovendien door degenen, die, onder het wandelen, hem aanspraken, om deszelfs raad in een of ander geval te vragen en de bepaling uit zijnen mond te hooren. Want het was niet alleen in zijne woning, dat de Regtsgeleerde zijne raadgevingen gaf; ook, op de vergaderplaats rondgaande, deelde hij

dezelve uit aan degenen, die zulks begeerden. Daardoor moest van zelve eene hooge achting geboren worden, die men zoodanig een' gewoonlijk toedroeg, die de vraagbaak van velen en de steunpilaar van sommigen was. En deze achting en eerbied bepaalden zich niet bij deze openbare hulde. In zijne eigene woning, in zijn eigen vertrek werd hij omringd met lieden, die om strijd in hunne omstandigheden van hem alleen hulp en bijstand verwachtten, en door welke hij met even veel eerbied werd behandeld als degenen, die in de tempels der oudheid de godspraken uitdeelden. Intuschen bleef het voor den Redenaar hier niet bij. Deze betuigingen van achting werden, trouwens, door de gedane dienften gevorderd. Hij kon verder langs den weg, dien hem de Welsprekendheid toonde, het grootste aanzien in het Gemeenebest verkrijgen. Had iemand eens door eene of andere zaak, in het pleitgeding eenigen roem behaald, hetzij door een' aangeklaagden te verdedigen, of door eene aanklagte tegen eenen magtigen te bewijzen en vol te houden, terstond stonden voor hem de hooge Staatswaardigheden open. Aan den jeugdigen Redenaar werd het alsdan toegestaan, naar de staatsambten te dingen, en niet zelden gelukte het hem van de eene tot de andere en eindelijk tot de hoogste te geraken. Zelfs, bijaldien de bekwaamheden uitstekend waren, en de meening en geseugenheid des volks voordeelig gestemd, mogt hij, offchoon zijne geboorte hem scheen terug te houden, de hoogste waardigheden begeren en naar dezel-

zelve streven. De zaak, die CICERO bepleitte voor ROSCIUS, den vermaarden tooneelfpeler, bragt hem zoodanigen naam aan, dat hij werd gerekend voor alle anderen berekend en geschikt te zijn; en zijnen roem hoe langs zoo meer toenemende, gelukte het hem, die uit een *municipium* afkomstig was, en wiens voorvaderen nimmer die hooge ambten te *Rome* bekleed hadden, wegens zijne uitnemende welsprekendheid, zich op den Curulischen zetel te plaatsen, en de Lictoren de bundelbijlen voor zich te zien heendragen. Het kon niet anders. De Welsprekendheid verschafte den redenaar vrienden, betrekkingen, die gereedelijk al het hunne in het werk stelden, om hunnen vriend en dikwerf hunnen weldoener bij het volk in goeder reuk te brengen, en door verschillende middelen hetzelfde wisten te beleezen om dengenen, dien zij begunstigten, tot Praetor of Consul te maken. Van lieverlede kwam derhalve ook het bewind van *Rome* tot degenen, die door de vaardigheid in *wel* te spreken uitblonken, en het lijdt aldus geen twijfel, of deze begaafdheid was het alleen, die den weg van roem en eer voor den Redenaar had gebaad. En, dit nu zoo zijnde, kon het wel anders, of de Romeinsche jongeling, die gewoonlijk tot den stoet van zoodanig' eenen geachten regtsgeleerden en redenaar behoorde, moest daardoor geprikkeld worden, denzelfden weg in te slaan, om, door de beoefening der wetenschap, die aan zijn' leidsman zoo veel eer en achting had aangebragt, ook dat toppunt van eer te bereiken? Moest zijn geest niet

niet ontvlammen bij alle deze eerbetuigingen, niet anders als in de spelen van *Griekenland* de jeugdige aanschouwers, bij het uitdeelen der kroonen aan de overwinnaars, ook geprikkeld werden om ook eenmaal, ten aanzien van het verzamelde Hellenische volk even zoo vereerd en gekroond te worden? Moest deze drift tot Welsprekendheid niet tot de meesten overgaan, vooral, daar de Romeinsche staat zoo vele gelegenheden verschafte, daarin eenigermate uit te munten? Dit kon wel niet anders, en dan behoeven wij ons niet te verwonderen, wanneer wij CICERO hooren zeggen: dat, *nadat Rome's gebied zich over alle volkeren had uitgestrekt, en een langduriger vrede meer gelegenheid ter beoefening der wetenschappen verschafte, de jongelingen, die eenigermate naar lof en eer haakten, met alle inspanning van geest zich op het spreken toelieden en de meesten met een' ongelooflijken ijver voor de Welsprekendheid blaakten.*"

Gij zult, M. H.! na het gezegde, in de leiding der Romeinsche jeugd, die overal de behoefte ontwaarde om zich in de kunst van *wel* te spreken ervaren te maken; in den prikkel, die hen daartoe aanzette, eene der oorzaken vinden, die de Romeinsche Welsprekendheid hare hoogte deed bereiken; en hoezeer het niet te ontkennen is, dat de jongeling de eerste grondbeginselen in de scholen der Rhetoren en Redenaren ontving, zal men tevens moeten erkennen, dat deze lessen alleen zoodanige goede uitwerkselen niet konden hebben om groote redenaars voort te brengen. Er werd daar

daartoe meer vereischt, en, bijaldien de jongeling niet genoegzaam geprikkeld werd door de begeerte, om door middel der Welsprekendheid tot een' hoo- gen trap van aanzien te geraken: in de gesteldheid des Romeinschen staats was de groote oorzaak ge- legen, die de Welsprekendheid zoo bij uitstekend- heid bevorderde.

Het was in de gemeenebesten van de Oude Ge- schiedenis niet zoo gesteld, als in onze tegenwoor- dige Staten. Terwijl in de tegenwoordige een iegel- jk bijkans lijdelijk de bevelen en voorschriften af- wacht, die hem van wege het bestuur gegeven worden; kon ieder burger te *Rome* zich aanzien als een gedeelte der magt te bezitten en uit te oefenen. Ook sleten de Romeinen, niet anders dan de Atheniensers, het grootst gedeelte hunner dagen op de *markt*, in het *forum*, alwaar de grootste en gewigtigste belangen verhandeld werden; alwaar de Consuls gekozen, de Volksvergaderingen gehouden, de vierfcharen der Praetoren werden gespannen. Een tooneel, dat de driften moest aanzetten, bewe- gingen moest veroorzaken, maar tevens de Romei- nen nimmer de belangen van hun vaderland uit de oogen kon doen verliezen. Om op eene werk- dadige wijze deze belangen te behartigen, was het een vereischte geworden, om door de kunst van *wel* te spreken, bij de andere medeburgers ingang te verkrijgen. Niet alleen was dit het vereischte, om zijne eigene onafhankelijkheid vrij te waren; de tweespalt en verdeelingen, die tusschen de Patriciërs en Plebejers zoo vaak ontstonden, of liever, altijd voort-

voortduurden, maakten het voor den Romeinschen burger, die op eene *werkdadige* wijze of de belangen van zijn vaderland, of van een der partijen wilde voorstaan, allernoodzakelijkst, om, door de bedrevenheid in wel te spreken, de gezindheden tot zich te trekken. Hoe vele wegen, indedaad, openden zich niet voor den Romein, die daarin bedreven was? Hoe dikwerf werd niet eene wel-sprekende stem, of in den Senaat, of in de volks-verzamelingen, of in de regtbank der Praetoren, of in de overige Regtsgedingen vereischt? Elke gewigtige omstandigheid verschafte daartoe de gepaste gelegenheid. De Senaatsvergaderingen waren een goed strijdperk voor degene, die in spreken bedreven waren, hetzij wanneer een Consul een voorstel voordroeg, of wanneer over de grootste en innigste belangen van het gemeenebest werd gehandeld. Het was aldaar, zoo als een Latijnsch schrijver het zegt, *niet genoegzaam, met weinige woorden zijn gevoelens te uiten: men moest hetzelfde met kracht van taal en woorden verdedigen*. En, naardien het aan ieder Senator vrijstond, na zijn gevoelens over de voorgestelde zaak gezegd te hebben, er bij te voegen, hetgeen hij nuttig en heilzaam voor het gemeenebest beschouwde, kon het wel niet anders, of de redenaars weidden met gretigheid uit, om hunne geliefkoosde maatregelen aan te raden.

Geen minder schoon veld voor de Redenaars waren de volksvergaderingen. In dezelve werden nieuwe wetten aangenomen, of de voorgestelde

verworpen. In deze besliste men over oorlog en vrede. In deze werden de hooge ambtenaren gekozen en nog andere gewigtige bezigheden verrigt. Hoe streefend en genoegelijk was het niet voor een' Redenaar, in deze gewigtige zaken, het volk als leidsman voor te gaan, deszelfs drift en verbolgenheid, zoo hij dit noodig oordeelde, op te zetten, of het volk tot bedaardheid en koelzinnigheid over te halen? Hoe dikwerf waren de verschillen der Patriciërs en Plebejers niet de oorzaak van hevige aanspraken, en lokten deze niet redevoeringen uit, die in staat waren, de gemoederen in de hevigste bewegingen te brengen? Men leze de Romeinsche Geschiedenis. Zij is met het verhaal van zoodanige volksverzamelingen vervuld, waarin de redenaars der beide partijen om strijd hunne belangen zochten te verdedigen en hunne gevoelens aan het volk aangenaam trachtten te maken. Welk een heerlijk strijdperk voor den redenaar! Ongelukkigerwijze, zoo de Romeinsche Geschiedenis met zulke verhalen vervuld is, ze geeft ons tevens, bijkans op elke bladzijde, even zeer het verhaal van beroeringen en opschuddingen, die in den Romeinschen Staat, door de redevoeringen aangehitst en ontstoken werden. Men denke alleen aan de beruchte namen van T. en C. GRACCHUS, en men herinnere zich de beroertens, die hunne aanspraken, bij gelegenheid der Agrarische wet, die de bedoeling had de publieke landerijen onder het volk te deelen, aanstaken en veroorzaakten. Trouwens, alle de wetten, die in verband met het

algemeene welzijn en met de zeden der Romeinen stonden, lokten gereedelijk sprekers uit, die, door het groote denkbeeld getroffen, voor hun vaderland iets nuttigs uit te werken, alle hunne krachten inspanden, om het volk tot hun gevoelen over te halen. Hoezeer nu en dan de rust van het gemeenebest hierdoor eenigszins gestoord werd, de Welsprekendheid moest daardoor tevens grooten voortgang maken, en het nut derzelve voor een iegelijk blijkbaar worden.

Soms, en men denke hier aan mannen, zoo als MANLIUS CAPITOLINUS, CATILINA, LIVIUS DRUSUS, SATURNINUS en anderen, soms gebeurde het ook, dat eene gewigtige gebeurtenis op zoodanig eene wijze het algemeen trof, dat de rust en vrede van het gemeenebest, ja zelfs de zelfstandigheid en zijn bestaan bedreigd werden. Alsdan was het tijd, het volk, ten opzichte van zijne ware belangen, in te lichten; het *ware* der omstandigheden aan te toonen; de gevaren, als met den vinger, aan te wijzen, en de middelen aan de hand te geven, opdat het volk, in zijne ijfhoofdigheid, niet door gewaande belangen in zijn verderf werd gesleept. Als dan, zoo het den redenaar gelukte, zijn doel te bereiken, onder de beroerde en gejaagde gemoederen kalmte en rust te herstellen, en den angst te verjagen, moesten hem van overal achting en eerbewijzen toestroomen, en de naam van vader van het vaderland, was de belooning desgenen, die door zijne stem de opschuddingen had weten te be-

bedwingen, en het roer des Staats door storm en gevaaren met eene vaste hand had weten heen te leiden. Voorts, indien het volk, door de stemmen van sommigen verleid, en door zijne eigene drift aangeprikkeld, bijkans niet aarzelde zijne belangen van die der overige burgers af te scheiden, en het Gemeenebest in twee afzonderlijke gedeelten te deelen; welk een roem niet alleen, maar welke innige tevredenheid moest de Redenaar behalen, die in staat was de partijen tot elkander weder te doen neigen, en door zachtaardigheid van woorden de opgehitste en vergramde gezindheden wist te bedaren, en eensgezindheid voort te brengen, waar men niets dan eene scheuring verwachtte?

Gij ziet het, M. H.! de volksverzamelingen in *Rome* kunnen naar waarheid gezegd worden, een schoone tooneel voor den welsprekenden man opgeleverd te hebben.

Een derde en niet minder glansrijke weg opende zich voor den Redenaar in de regtsgedingen. Met deze was het in *Rome* ook gansch anders, als met de tegenwoordige regtsgedingen, over het algemeen, gelegen. Niet alleen de vrienden en betrekkingen der twistenden, maar ook vreemden, of door nieuwsgierigheid gedreven, of door begeerte den redenaar aan te hooren, woonden dezelve gewoonlijk bij. Het volk ook nam deel in dezelve, en niet zelden stroomden burgers uit de omliggende steden en vreemdelingen, bewoners van verschillende wingewesten, naar de regtsgedingen te *Rome*, wan-

neer de een of ander redenaar hunne belangen tegen de schraapzucht en gierigheid van een opperhoofd verdedigde, om alsdan de geledene onderdrukkingen en teisteringen te bewijzen, tegenwoordig te zijn bij de pleitgedingen, en daardoor hunne patronen en verdedigers te sterker aan te moedigen. In deze regtsgedingen was het, dat de redenaar het meest trachtte te vermogen, en waarin zijne stem zijne vrienden en betrekkingen het meest te stade kwamen. In eenen Staat, zoo als dien der Romeinen, kon het niet anders gebeuren, of gewigtige zaken moesten in de regtsgedingen verhandeld worden, en deze moesten zich niet, zoo als CICERO zeide, tot gedingen over vruchtgebruik en servituten bepalen. Door middel derzelve moest dikwerf de schraapzucht en wreedheid van een Opperhoofd, gestraft; de onschuld van een door opgeruide getuigen valsch aangeklaagden bewezen; Staatsmisdaden onderzocht, en dikwerf koninkrijken aan hun' wettigen Vorst terug worden gegeven. Geen wonder dus, dat een iegelijk om strijd naar deze gedingen stroomde, om tegenwoordig te zijn bij de pogingen der redenaars, om de regters tot medelijden over te halen en hunne gevoelens in beweging te brengen; en geen wonder derhalve, dat ook deze, geprikkeld door het bijzijn der toegevloede menigte, alle hunne krachten inspanden, niet alleen om de regters ten voordeele van hunnen cliënt te doen stemmen, maar tevens om bijval bij de aanwezenden te bekomen, en derhalven niets natuurlijker, dan dat de regtsgedingen bij uitnemend-

menigheid veel ter bevordering der Welsprekendheid hebben uitgewerkt.

Na hetgeen wij tot dus verre gezegd hebben, zal men zich niet behoeven te verwonderen, dat bij de Romeinen de Welsprekendheid zoodanig eene hoogte bereikte. Veeleer zou het verwondering moeten baren en voor onwaarschijnlijk gehouden moeten worden, bijaldien deze schoone gelegenheden, om redenaars voort te brengen, niet door velen waren aangegrepen, om in de kunst van wel te spreken uit te munten. Dit is dan ook zoo waar, dat een later schrijver, sprekende over de redenaars, zeide: *dat deze, ofschoon ambteloos levende, niet zonder magt waren, dewijl zij en het volk, en den Senaat, door hun gezag en raad, konden leiden, er bijvoegende: dat, zoo het schoon en roemrijk was, in wel te spreken ervaren te zijn, het even zoo kwalijk stond en onbetamelijk was, in deze kunst niets te vermogen: met dat gevolg, dat een iegelijk even zeer door schaamte, als door de hoop op belooningen, daartoe werd aangeprikkeld: uit vreeze, dat men eer onder de beschermden dan onder de beschermheeren gerangschikt zoude worden; en, dat de van ouds toegekome verpligtin- gen en verbindtenissen aan anderen zouden over- gaan; alsmede uit beduchtheid, dat men, niet geschikt tot het handhaven van staatsambten, of deze niet zou erlangen, of de verkregene niet goed zoude waarnemen.*

Men mag intuschen in de geschiedenis der Ro- meinsche Welsprekendheid opmerken, dat dezelve

haar hoogste toppunt bereikte in die tijden van beroerten, toen de oude vrijheid langzamerhand afnam en er door verschillende eerzuchtige mannen aanslagen en gevaren ontstonden, die een' iegelijk, met de belangen van zijn vaderland bekend, zorg inboezemden. Hetzij ten voordeele der vrijheid, hetzij om de overheersching te verkrijgen, ontstonden toen aanspraken, die de bewondering van elk een verdienen. Van daar dan ook het gevoelen van latere schrijvers, die de Welsprekendheid de voedster van willekeur, de medgezellinne van oproeren, de spoorslag ter aanhitting des volks noemden, en dezelve afschilderden als afkeerig van gehoorzaamheid en ondergeschiktheid, hoogdravend, vermetel, die in goed gestemde staten niet te zeer moest geduld worden. Het moge waar geweest zijn, dat de Welsprekendheid, soms misbruikt zijnde, door eenigen als het middel gebezigd is geworden, om zich ten koste van hun vaderland, en op de puinhoopen van deszelfs vrijheid te verheffen. Het is van eene andere zijde ook waar, dat de kunst van *wel* te spreken in die tijden de meeste vorderingen maakte, toen de vrees en de beduchtheid, de vrijheid te zien verloren gaan, en de billijke zucht om de staatsbelangen tegen de aanslagen van eenigen te vrijwaren, de gemoederen der best gestemden in eenige bezorgdheid, ten opzichte van hun vaderland, bragten, en de instandhouding van deszelfs belangen als de eerste en eenigste waarborg van het algemeene en bijzondere welzijn deden beschouwen.

Hoezeer deze gelegenheid, om op eene werkda-
dige wijze de belangen van zijn vaderland te hand-
haven, voor den Romein verminderde, toen, na
zoo vele worstelingen, AUGUSTUS en zijne opvol-
gers als alleenheerschers de teugels van het bewind
in handen namen; de genegenheid voor de wel-
sprekendheid nogtans eindigde niet terstond. De over-
geblevene spranken der Romeinsche vrijheid werden
nog soms door mannen, zoo als AGRIPPA, ASINIUS
POLLIO, MESSALA gebruikt, om, zoo niet in het
openbaar, echter in het bijzijn des Opperhoofds des
staats, op eene uitstekende wijze door hunne stem-
men de belangen des staats te behartigen. Evenwel,
in die tijden sloeg de geest tot andere oefeningen
over, en, in stede der statige welsprekendheid,
boeiden de deftige geschiedkunde, de verhevene en
soms liefstalige poëzij, denzelfen toen meer. —
Destijds ook begonnen de scholen der Rhetoren, die
te voren, zoo als wij zien zullen, in minachting
waren, te bloeijen. Toen ook begon men smaak
in zoodanige oefeningen te krijgen, in welke men
of voor de vuist over verschillende zaken sprak,
of, hetgeen men te voren vervaardigd had, voor-
droeg. Trouwens, deze oefeningen, die te voren
niet dan spiegelgevechten waren, alwaar de rede-
naars tot opscherping van hunne kundigheden, zich
voor de ware worstelstrijden in den Senaat, in de
Comitiën en den pleitzaal gereed en bekwaam maak-
ten, waren nu het eenige tooneel geworden, het-
geen hun overbleef, om hunne bekwaamheden te
versterken en hunne begaafdheden te doen hooren.

Hoe zou het immers mogelijk geweest zijn, dat in den Senaat iemand genoegzame stoutmoedigheid bezat, om, of in het bijzijn des Keizers, of onder toehoorders, die door vleijerij verdorven waren, eenige woorden te doen hooren, die de oude vrijheid in het geheugen zouden herroepen? Hoe zou dit mogelijk geweest zijn, wanneer wij eenen TIBERIUS zich over de gedweehheid en slaaffchen geest des Senaats hooren beklagen? Intusfchen, terwijl alleen de fchaduw van die oude raadsvergaderingen was overgebleven, en door den Keizer de gewigtigfte, en door den Senaat niets dan geringere zaken behandeld werden, die dan nog altijd de zucht tot vleijerij verraadden, kon de weg voor de welfprekendheid aldaar wel gezegd worden gefloten te zijn. De volksvergaderingen in den Senaat overgebracht zijnde, en deze vergaderingen door den Keizer als met de hand wordende geleid, had men geene bondige en uitgebreide redevoeringen noodig: nademaal de meesten snel de gevoelens des Keizers beaamden, welke de vleijerij alleen alsdan de *best gezinde* kon noemen!

De regtsgedingen mogten nog foms aan de welfprekendheid gelegenheid verfchaffen hare ftem te doen hooren; nogtans, dewijl toen de zachtmoedigheid en de goedgunftigheid van éénen meer vermogten, dan de gevoelens en de ftemmen der regters: wat was natuurlijker, dan dat nederige verzoeken aan dezen gerigt werden, en dat men uitgestrekte en welfprekende verdedigingen liet varen? Daarenboven: te voren hoorden de Magiftraatsper-
fo-

sonen, die het regt uitspraken, met bedaardheid en onpartijdigheid de woorden der redenaars aan, en behandelden dezen met eene verschuldigde achting. Ten tijde der Keizers daarentegen wachtten zij niet dat het den redenaar behaagde te spreken; altijd eenigen haast aantoonende, vermaanden zij hem, zoo hij uitweidde, ter zake terug te komen. Het gevolg hiervan was dan ook, dat, daar de redenaars te voren onder de uitstekendste burgers geteld werden, ten tijde der Keizers vreemdelingen of wel jongere en onbekwame Romeinen zich daartoe opwierpen, die, in de wetten onbedreven, met de raadsbesluiten onbekend, zelfs de regten van den Staat bescpotteden en de regelen der wijsheid en der rechtsgeleerdheid gansch en al, als 't ware met afschuw, verwaarloosden. Men hoore, hetgeen PLINIUS de jongere daarover zegt, en men zal zich niet behoeven te verwonderen, dat mannen met grooteren geest begaafd, geene begeerte meer gevoelden, in de rechtsgedingen zaken te verdedigen, wanneer zij als hunne tegenpartijen gewoonlijk onbekwame jongelingen zagen optreden, die met eene groote stoutheid in de gedingen traden, om aldaar hoogdravende woorden uit te venten, en die gevolgd werden door eenen stoet van *opgekochte* toehoorders, met het doel hunnen gunsteling als welsprekend te prijzen en door een luid handgeklap bekend te maken.

En na dit alles zal men zich niet verwonderen, dat de Welsprekendheid, ten tijde der Keizers, van haar standpunt van glans moest afdalen, te

meer als men in aanmerking neemt, de belemmering in vrij te spreken en te denken, die toen zoo algemeen was en een natuurlijk gevolg der dwingelandij geheeten mag worden. Indedaad, indien wij het tafereel, door TACITUS ons voor oogen gehangen, geloof moeten schenken, was het wel niet mogelijk, dat de Welsprekendheid haren ouden roem behield. Hoe zoude het immer aan den redenaar mogelijk geweest zijn, op eenē rondborstige en vrije wijze zijn gevoel en uit te boezemen, als bij elk dubbelzinnig en twijfelachtig woord gretige aanklagers gereed stonden hetzelve op te vangen en aan een' schuwen en altijd vreesachtigen dwingeland over te brengen? Hoe zou het mogelijk geweest zijn, in die tijden *wel* te spreken, toen de tranen en de droefheid bij den dood van een' veroordeelden bloedverwant of vriend even zoo vele aanklachten van *beleedigde majesteit* opleverden? — toen eene zucht als ontevredenheid, en de ontevredenheid als eene begeerte tot verandering van Vorst aangemerkt werd? — toen, om de geringste en beuzelachtigste reden, de aanklagt van beleedigde majesteit iemand in doodsgevaar bragt. Het moest en het kon wel niet anders, of de stemmen, die tijdens het Gemeenebest uitstekende woorden voor het belang van het vaderland gesproken zouden hebben, moesten toen geheel verstommen. En gebeurde het soms, dat deze lang gesmoorde gedachten eindelijk uitbarstten; men kon verzekerd zijn, dat de straf wegens deze vrijheid nabij was en zich niet lang zou doen wachten. In zulke omstandig-

he-

heden, bij zulke gebeurtenissen, moest natuurlijkerwijze de kunst van *wel* te spreken zich, of door vleijerij bezoedelen, of bij loutere oefeningen bepalen; en in het algemeen moest de lust, de behoefte daartoe uitgedoofd worden. Niettemin, toen de Romeinen, ten tijde van NERVA en TRAJAAN, het geluk weder te beurt viel te mogen denken en spreken wat hun lustte, beurde dezelve zich weder eenigermate op, zoo als het voorbeeld van PLINIUS SECUNDUS ons dit aantoonst. Dan, na die tijden kwamen nog veel duisterder dagen, en, terwijl de grootheid van het Romeinsche rijk begon af te nemen, en de glans van hetzelfde verdoofde, verdween ook de Welsprekendheid gansch en al voor den Romeinschen staat; en het onderwijs derzelve, alleen in de scholen der Rhetoren bewaard wordende, was het tot *declamatiën* dat de beoefening derzelve zich alleen bepaalde.

Gij ziet het nu, M. H. ! door welke oorzaken en middelen de Welsprekendheid te Rome tot haar hoogste toppunt van glans gebragt werd, en welke omstandigheden haar verval te weeg hebben gebragt. Er blijft ons nu, zoo als wij gezegd hebben, nog overig, kortelijk te zien, *of de oefeningen der Rhetoren, en de declamatiën iets ter instandhouding der ware Welsprekendheid hebben uitgewerkt.*

Indien men uit de weinige achting, die tijdens het Gemeenebest de Rhetoren te beurt viel, tot het weinige nut wilde besluiten, door hen, ten opzichte der Welsprekendheid uitgerigt, zoude men

gereed hun eenen geringen invloed op den bloei derzelve toefchrijven. De Rhetoren waren toen Grieken, of vrijgelatene cliënten van een' of anderen grooten, die, of in hunne eigene scholen, of in de huizen van voorname burgers, redevoeringen deden, en lesfen gaven, om de jongelingen de kunst van *wel* te spreken te leeren, en dezelve daarin stoutmoedig te maken. Voorname burgers en redenaars woonden alsdan ook dikwerf deze bijeenkomsten bij, en namen dikwerf deel aan dezelve. Intusfchen gelukte het aan deze Rhetoren niet eene algemeene en onbesprokene achting te verwerven en hunne bezigheden als nuttig en noodzakelijk geprezen te zien. Niet alleen dat mannen, zoo als de regtsgeleerde CRASSUS, een min gunstig oordeel over dezelve velden; de Senaat besloot eens deze scholen niet toe te laten en beval dezelve te fluiten: hoezeer dit raadsbesluit niet flipt fchijnt nagekomen te zijn. Nog later, ten tijde van TRAJAAN, toen men meer aan dezelve gewoon moet geworden zijn, en over het algemeen de minachting was verdwenen, voedden nogthans eenige fchrijvers even nadeelige denkbeelden omtrent dezelve. Hoort hetgeen een der fchrijvers, fprekende over de opvoeding der jeugd, daarover zegt: *Nu worden de jongelingen naar de scholen der Scholastici of Rhetoren gezonden, van welke men nauwelijks zeggen kan, of de plaats zelve, of de medeleerlingen, of de foort van oefeningen meer nadeel bevatten. De plaats wekt in geenen deele eerbied op, vermits niemand dan onbekwamen de-*

zel-

zelve intreden. Van de medelcerlingen verwacht men te vergeefs vorderingen, dewijl kinderen onder kinderen en jongelingen onder jongelingen, zonder schroom en bevreesdheid, met eene groote stoutmoedigheid spreken.

En wat betreft de soort van oefeningen, hoe wonderbaar en ongeloofelijk, en van de waarheid bijkans gansch afgescheiden? Men handelde over de belooning aan tyrannenmoord verschuldigd, over de wonderlijkste zaken, en in het algemeen over zoodanige, die, of nooit, of zelden in de regts-gedingen voorkomende, met ophef van woorden uiteengezet werden. De minachting, die de scholen der Rhetoren te beurt viel, laat zich dus ligtelijk begrijpen, en uit deze minachting mag men wel besluiten, dat de Welsprekendheid door hunne medewerking weinigen of geenen voortgang gemaakt heeft, en dat inzonderheid ten tijde der Republiek hunne lesfen geringen invloed op den bloei der zelve uitgeoefend hebben. Intusfchen, naarmate de gelegenheid verminderde, om zich in het openbaar te doen hooren, en het moeilijk en gevaarvol werd zich met de Staatsaangelegenheden bezig te houden, verkregen deze oefeningen der Rhetoren en de declamatiën, die zij bestuurden, meer bijval. Degenen, die eenige opwekking gevoelden om de Welsprekendheid te beoefenen, moesten zich toen wel vergenoegen, om, hetzij in hunne eigene woningen, hetzij in de scholen der Rhetoren, of voor de vuist te spreken, of, het-

geen

geen zij te voren bewerkt hadden, voor te dragen. Langzamerhand groeide deze lust zóó aan, dat bij deze bijeenkomsten het publiek werd toegelaten, en dat er een groot getal van leeraren ontstond, die zoodanig een aanzien wisten te bekomen, dat zij in den Senaat, en ook wel als Consuls werden gekozen. Toen werden de scholen der Rhetoren van bijzondere, openbare inrigtingen; en de Rhetoren, die te voren alleen als huisfelijke leeraren aangenomen waren, werden naderhand door eenige Keizers aangesteld, om de beoefening der Welsprekendheid te bevorderen. De lust ook, om of in het openbaar, of in zijne eigene woning, of elders, te *declaméren*, zoo als de Romeinen het noemden, groeide tevens aan. Dewijl men toen geene gelegenheid meer vond, zich in de volksverzamelingen te doen hooren, om langs dien weg eenigen invloed te verkrijgen, moesten degenen, die de Welsprekendheid beoefenden, zich met deze stille bezigheden vergenoegen en te vreden houden. Het gebruik dezer oefeningen werd derhalven zeer algemeen, en hetgeen in den eersten opslag verwondering baart, dat men namen van groote mannen telt, die aan dezelve deel namen, laat zich ligtelijk begrijpen, wanneer men nadenkt, dat het tooneel, waar te voren de Romeinen hunne welsprekendheid ten toon spreidden, niet meer bestond, althans geene gelegenheid meer opleverde, dezelve te doen schitteren.

Het spreekt ondertuschen van zelve, dat en de

Scholen der Rhetoren en de declamatiën eenigen invloed op de studie der Welsprekendheid hebben moesten. In de werken, die ons van dien tijd zijn overgebleven, moet men den geest zoeken, die bij het opstellen derzelve het meest werd nagevolgd; en hieruit zal men kunnen besluiten, welk nut deze oefeningen op de Welsprekendheid uitgewerkt hebben.

En welke werken nu hebben deze tijden voortgebracht? Zijn dezelve ten eenemaal uitstekend, of hebben zij alleen eene betrekkelijke waarde, om dezelve met de voortbrengfelen van vroegere jaren te kunnen vergelijken?

Dit laatste zal men gereedelijk moeten toestemmen, wanneer men de letterkundige voortbrengfelen van die tijden in oogenschouw neemt. Praal van woorden, wijdloopigheid, gezochtheid in de uitdrukkingen, had de oude eenvoudigheid en fatigtheid vervangen: dichterlijke wendingen waren in de Welsprekendheid algemeen geworden en werden voor de sieraden eener goede rede gehouden. En men verwondere zich hier niet over. Zoo als de beroemde WYTENBACH het zeide: „het is met de menschelijke natuur zoo geschapen, dat de beste en nuttigste zaken door een langdurig gebruik hare schoonheid beginnen te misfen, en men andere nieuwere begint te begeren. Van daar was het afkomstig, dat, terwijl de oude Welsprekendheid, naar de gelijkenis en eenvoudigheid der natuur ingerigt, had blijven bestaan, ijdele en losse vernuft-

ten,

ten, uit minachting voor dezelve en uit onwetendheid gedreven, eene nieuwe wijze van zeggen najaagden; dewelke, in het openbaar te voorschijn komende, aan de menigte beginnende te behagen, haar als bewonderaar verkreeg. Van daar de zucht tot spitsvindigheden en sieraden, die zelfs, tot de Geschiedschrijvers overgekomen, hunnen stijl ontfiert. En het zoude met de Welsprekendheid goed gesteld geweest zijn, was het daarbij gebleven. Dan, de wijze van spreken, die zoo even als de ware geprezen werd, ook eene wijl daarna in minachting komende, werd er weder eene nieuwere en nog slechtere ingevoerd: met dat gevolg, dat toen eens de Welsprekendheid van haar waren stand afgebragt was, zij nimmer denzelven weder heeft kunnen innemen; veel eer hoe langs zoo meer afnam en verzonk, derwijze eindelijk, dat, hetgeen het meest van de natuur en waarheid verwijderd was, voor het schoonst werd aangezien en het meest werd bewonderd." Trouwens, het kon wel niet anders, de letterkundige voortbrengfelen moesten de zwakheid en krachteloosheid van die tijden aan den dag brengen, en moesten den maatstaf opleveren van hetgeen toen het meest den geest boeide. Geene openbare en staatsbezigheden, maar alleen huisfelijke waren over het algemeen voor de inwoners van het Romeinsche rijk overig gebleven. Vleijerij, toen alleen het middel om zijnen weg te maken en bevorderd te worden, had alle waarheid verdoofd. Aan deze gehoor gevende, en alleenlijk door deze geleid,

schre-

Schreven de lofredenaars (*Panegyrici*) hunne lofredenen ter eere der Keizers; en het zijn deze werken, die ons doen erkennen, dat de declamatiën en de scholen der Rhetoren ook niet hebben kunnen beletten, welligt zelfs te weeg hebben gebracht, dat de wijdloopigheid en opgesmuktheid de kenmerken van de letterkundige voortbrengfelen van dien tijd zijn geworden. Niettemin, hadden deze oefeningen de studie der Welsprekendheid niet gaande gehouden, en hadden de Rhetoren niet altijd op de oudere schrijvers verwezen, zoude het welligt nog erger met den staat derzelve gesteld zijn geweest. Want, hoezeer de zucht tot vleijerij de lofredenaars, om mij zoo uit te drukken, op stelten doet gaan; hunne wijze van zeggen verraadt evenwel te gelijker tijd, dat zij de manier van zeggen der ouden kenden en achteden; doch ongelukkigerwijze, door het verval der vrijheid, niet in staat waren, de waarheid te huldigen, en zich met de eenvoudigheid, die aan de waarheid eigen is, te vergenoegen.

Wil men nu uit de werken en de geschiedenis van die tijden, die van groote redenaars zwijgt, de slotsom ontleenen, om de vraag te beantwoorden, of de scholen der Rhetoren en de declamatiën het verval der Welsprekendheid hebben tegen kunnen houden? Men zal, na dit weinige, gereedelijk moeten erkennen, dat, hoezeer zij dit verval eenigermate hebben tegengewerkt, zij niettemin de Welsprekendheid niet gansch en al hebben kunnen

nen

nen onderschragen en haren val hebben kunnen afweren. En dit antwoord, M. H.! zal dan tevens de stelling bewijzen en versterken, waarmede ik een aanvang nam, te weten: dat de *bloei der Welsprekendheid te Rome bij uitnemendheid, zoo niet alleenlijk, door de gesteldheid des Staats geboren en bevorderd is geworden.*

VERHANDELING

OVER

DEN TOESTAND DES KOOPHANDELS
BIJ DE OUDE GRIEKEN,

EN

DESZELFS INVLOED OP HUNNE
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN. (*)

door

J. J. DE GELDER,

Philos. Theor. Mag. Lit. Hum. Doctor te Leyden.

Dikwijls hadden wij er ons over verwonderd, en zagen het voor eene wellevende gewoonte aan, dat zelfs geoeffende redenaars, dien het eene hebberlijkheid geworden was, om de aandacht te vermeesteren, bij het begin van hunne rede zich steeds verontschuldigen over het onvermogen, om aan de verwachting der hoorders te voldoen, en meermalen de moeilijkheid der keuze van eenig onderwerp vermeldden. Doch toen het ook onze taak werd, om gehoor te moeten geven aan eene ver-

(*) Eene verhandeling, over den beperkten invloed des handels op de beschaving en welvaart der oude Volken, door den heer C. BACKER, Advocaat te Amsterdam, is geplaatst in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor December 1823. N°. XVI. bladz. 757.

vereerende uitnoodiging, en om — immers zooveel zwakke krachten dit toelaten — eenigzins mede te werken aan het edel doel dezer verdienstelijke Maatschappij, verdrongen geheel andere gewaarwordingen deze, mischien roekelooze, verwondering! Hetzij wij dachten aan de beroemde mannen, die van deze plaats uwe aandacht bezig hielden, hetzij wij ons voorstelden, voor welke Toehoorders er moest worden opgetreden, menigvuldige zwaarigheden ontwikkelden zich langzamerhand. Doch: waartoe uwe aandacht bij datgene bepaald, hetwelk harer onwaardig is? Waartoe den schijn aangenomen, alsof het kittelend gevoel der eigenliefde achter het masker eener gezochte nederigheid verborgen is? Gij toch, M. H.! zult het daaraan niet toeschrijven, zoo u de getuigenis wordt afgelegd, dat de keuze van het onderwerp, waarover wij u wenschten te onderhouden, de vrucht niet is van eene langdurige overweging. — Niet omdat wij meenden, dat eene gehoorzaal als deze geene omzichtige kieschheid vorderde, maar dewijl de tijd, die nog aan het bepalen der keuze en aan de overdenking van het onderwerp kon besteed worden, eene langere besluiteloosheid verbood. Trouwens waar loopt alles gunstiger zamen, om den smaak van toegeevende hoorders gemakkelijker te voldoen, dan hier (*), waar de staf van *Mercurius* met het schild

(*) Deze Verhandeling is voorgelezen in het departement Koophandel, Zeevaart, enz. der Maatschappij: *Felix Meritis*, te Amsterdam, op den 30sten October 1828.

fchild van *Pallas* en de welluidende lier van *Apollo* vereenigd zijn? Het was dan ook deze gelukkige vereeniging, welke onze keuze bestuurde. Mag zij, — hoewel meer door toegevendheid dan eigenlijke waarde, — uwe goedkeuring erlangen, zij erlangt die alleen van uwe heilzame inrigting. Kan de behandeling des onderwerps, gelijk te wachten staat, u minder gevallen, vergun eener eerste proeve eene dubbelde toegevendheid. — De vereeniging van den koophandel en de zeevaart met de beoefening der kunsten en wetenschappen: — kon er eene gelukkiger verbroedering plaats hebben? Ontelbare hulpmiddelen verleenen zij aan de uitbreiding des handels en aan eene min gevaarlijke wijze om denzelven te drijven. Eene vergelijking van deszelfs tegenwoordigen toestand met dien bij de Ouden zou het pleit kunnen beslissen. Maar ook zeer veel waren, in oude tijden, deze kunsten en wetenschappen aan den handel verschuldigd. En zie hier, M. H.! eene omschrijving van het onderwerp, dat wij in dit uur met u wenschten te overwegen. Gij kunt echter niet meer verwachten dan eene ruwe schets. Als men verplaatst wordt bij de verspreide bouwvallen van enig kunstgewrocht der ondheid, kan men zich in gedachten de ruwe omtrekken wel voorstellen, tot welke deze verbrokene overblijffels behoorden; men moge ook hier en ginds eenige kleine bijzonderheden herkennen en de sporen van enkele sieraden ontdekken; maar wie is er, die, uit dit tooneel der verwoesting, zich het geheel zoo kan voorstellen,

als het eenmaal wezenlijk bestond? En waarlijk, dezelfde moeilijkheid was met de behandeling van ons onderwerp verbonden. Hier en daar toevallig verspreide opgaven der oude schrijvers moesten zoo veel mogelijk tot één geheel gebragt worden, derzelve gewigt worden overwogen, en de tijd bepaald worden, tot welken deze berigten behoorden. Dit zoude eene aangener bezigheid geweest zijn, zoo het meer, dan slechts eene schets had kunnen opleveren! Mogen nu anderen met een vrijer, mischien ook wel met een juister, oordeel, de gapingen kunnen aanvullen, die het gemis aan oorspronkelijke berigten veroorzaakt: wie gevoelt tevens het onzekere van zulke gisfingen niet! Beschouwen wij dus, bij voorkeur gebruik makende van het gezag der oorspronkelijke schrijvers, *den toestand des koophandels bij de oude Grieken, en deszelfs invloed op hunne kunsten en wetenschappen.* Verleent ons daartoe, G. T.! uwe goedgunstige aandacht, maar weigert ons tegelijk uwe toegevendheid niet, welke wij gevoelen, hoezeer zij ons noodig is. —

I.

Om zich een helder denkbeeld van den Grieksch-koophandel te vormen is niets noodzakelijker, dan de verschillende gewesten der oude wereld te kennen, in welke hunne handelsbetrekkingen gevestigd waren. De ligging en aardrijkskundige gesteldheid van *Griekenland* was zeer geschikt voor een' bloeienden zeehandel. Aan

den oostelijken, aan den zuidelijken en westelijken kant door de golven van de *Grieksche*, de *Middellandsche* en *Iönische Zeeën* begroet, waren de verschillende eilanden van den *Archipel* zoo vele herbergzame zeehavens, die bij den gebrekkigen toestand der zeevaartkunde in die tijden onmisbaar waren: en, alsof de natuur hen nog niet genoeg begunstigde, hadden staatkundige inzigten aan de kusten van *klein-Azië* en *Beneden-Italië* volkplantingen gevestigd, die den handel uitnemend bevorderden. Men meene echter niet dat de Grieksche Koopvaardij zich durfde wagen buiten de zuielen van *Herkules*. Zij kon dit ook niet doen, dewijl de uitgestrekte land- en zeehandel van *Phoenicië* op *Carthago* en van *Carthago* op de binnenlanden van *Africa* en het toen gelukkiger *Spanje*, haar de voordeelen van zulk een' uitgestrekten, en daarom in die tijden zeer gevaarlijken, handel zou hebben doen missen. Men bestrijde ons hier niet met de geschiedenis van het oude *Marseille*, want de betrekkingen van het moederland met deze volkplanting zijn te onzeker, om er iets uit te kunnen opmaken. — De zucht tot voordeel, uit welke de koophandel geboren wordt, deed natuurlijk de roofzuchtige zeetogten eerder ontstaan, dan eene vreedzame verkeerung en regelmatigigen handel. De waarheid van deze opmerking wordt door het voorbeeld der *Phoeniciërs* bevestigd. Dezen toch bezochten de Grieksche eilanden en kusten van het vaste land of als zeeroovers, of als vreedzame kooplieden, die hunne schitterende

kleinigheden bij de onervarene Grieken ten duurste verruilden, en — zoo maar de roofzucht geene hinderpalen ontmoetede — derzelver jongelingen en maagden wegvoerden, die op de slavenmarkten van het wellustige *Asië* een hoogen prijs goldeden (*). Het gevolg van deze onregtvaardigheid was natuurlijk, dat men geene levendige betrekkingen met die trouwlooze Phoeniciërs wilde aanknoopen; zoo als men ook geen het minste spoor vindt van eenige handelsverbindtenissen tusschen het bloeiende *Tyrus* en tusschen *Corinthe* of *Athene*. Ook hadden later tot deze verwijdering drie oorzaken medegewerkt: de hoofdgang van den Phoenicischen en Griekischen handel naar eigene volkplantingen; de gelegenheid, die zich den Grieken aanbod om de Phoenicische waren van de Iöniers te ontvangen, die de kusten van *klein Asië* bewoonden, en eindelijk — maar wie vereert ook niet dezen edelen trek van het Griekische volks-karakter? — de beleedigde vaderlandsliefde der Hellenen wegens den krachtdadigen bijstand, dien de Phoeniciërs aan de Perzen tegen *Griekenland* hadden verleend. Echter bleef het den kooplieden van *Phoenicië* vergund, om eenige der gezochtste en kostbaarste waren in *Griekenland* binnen te voeren: hetwelk waarschijnlijk plaats had in de Corinthische zeehaven *Cenchrea*, dewijl het uit *Thucydides* blijkt (†) dat er aldaar, in den Peloponnesischen oorlog, Phoenicische

(*) HEEREN *Ideen* II, p. 59.

(†) THUCYD. II, 69.

schepelagen, en het van elders bekend is, dat de winzucht vooral deze handeldrijvende natie naar *Corinthe* uitlokte (*). En zal ook niet de weelde van deze bloeiende handelstad den meesten prijs gesteld hebben op de Tyrische kostbaarheden? Ook het leder uit *Syrië*, het Egyptische papier en zeildoek, en het ivoor uit *Libyë* werden aldaar ingevoerd, en de Carthaagsche tapijten menigvuldig aangebragt in de haven *Lechaëum*, aan de andere zijde der Corinthische landengte gelegen. Maar niet alleen de Corinthiers werden door de Egyptische schepelingen bezocht. Hunne schepen deden ook de haven van *Piræus* aan, om *Athene* van koren te voorzien (†). Deze menigvuldige handel op *Egypte* was een natuurlijk gevolg van de uitstekende voorregten, die er de Grieksche kooplieden genoten. Reeds vroeger had de Egyptische koning PSAMMETICHUS de stad *Bubastis* aan de Grieken afgestaan. Doch naderhand werd *Naucratis*, eene stad van *Neder-Egypte*, aan den *Canopischen* arm van den *Nijl* gelegen, den Griekschen kooplieden, die zich in *Egypte* wilde nederzetten, door AMASIS ter woonplaats aangewezen (§), en tevens aan de Grieksche Staten vergund, om voor hunne reizende kooplieden op zekere plaatsen heiligdommen te sichten, als stapel- en marktplaatsen voor de

(*) ATHEN. I. 21. p. 27.

(†) DEMOST. p. 1122. DIONYS. *Edit. H. WOLPH*, *Francf. 1604 Fol.*

(§) HEROD. II. 179.

de waren, die zij naar *Egypte* vervoerden (*). Hoezeer het nu voornamelijk de Griekſche volkplantingen op de kusten van *klein-Azie* waren, die van deze vergunning des Egyptiſchen konings gebruik maakten, kan er evenwel moeijelijk aan getwijfeld worden, of deze betrekkingen waren ook gunſtig voor den handel in de havens van *Corinthe* en *Athene*. De ſchaarsheid van den korenbouw in *Attica* (†), hetzij dezelve moet worden toegelchreven aan den toefland van den landbouw, hetzij dezelve een gevolg was van een' ongunſtigen grond, veroorzaakte dat er eene groote hoeveelheid granen van het *Tauriſche Chersonesus*, thans de *Krim* genaamd, uit de Griekſche havens van *Theodoſia*, en het meer verwijderde *Panticapaea* werd toegevoerd; want die ſteden waren door Griekſche volkplanters bewoond. Deze noordelijke handel vond geene geringe aanmoediging in de vrijſtelling van den dertigſten penning, aldaar van den uitvoer van granen geheven, welke er de Atheners als een voorregt genoten (§). En zie hier, M. H.! de voornaamſte handelsbetrekkingen, die de Grieken met vreemde volken, welke zij Barbaren noemden, hadden aangeknoopt. De geheele *Middellandſche Zee* werd door hunne kielen gekliefd. Het magtige *Carthago* met haar moederland *Phoenicië*, het bran-

(*) HEROD. II. 178.

(†) ULPIANI *Enarrat. Oration. Demost. adv. Tim.* p. 822. D.

(§) DEMOSTH. in *Leptin.* p. 545. E.

brandende *Libyë* en meer beschaafde *Egypte* ontving de Grieksche kooplieden, die aldaar hunne waren zochten te verruilen tegen voortbrengfelen, welke *Hellas* niet opleverde. — Zoo het waar is, hetwelk een nieuwere onderzoeker der Geschiedenis waarschijnlijk vindt, en hetgeen (echter met uitzondering van den Atheenschen korenhandel op *Theodosia* en *Panticapaea*) ook zeer aannemelijk is, zal de Grieksche koophandel, met deze Barbaren gedreven, alleen voor eenen handel in het klein moeten gehouden worden, en zullen zich de meer uitgestrekte en meer voordeelige handelsbetrekkingen eigenlijk tot de Grieksche volkplantingen hebben bepaald (*). De westelijke kust van *Klein Azië* was met bloeiende steden bebouwd, die door Grieksche volkplanters werden bewoond, onder den algemeenen naam van Iöniërs begrepen. Het benedenste gedeelte van *Italië*, thans door den sceppter van *Napels* beheerscht, had verscheidene volkplantingen van Achajers en Doriërs opgenomen, en de geschiedschrijver DIODORUS getuigt (†), dat de Grieken insgelijks op de kusten van *Sicilië* tot bevordering van den korenhandel hunne volkplantingen hadden aangelegd. Want dit vruchtbare eiland, waar ook *Carthago* zich van goede zeehavens voorzien had, leverde eene oneindige hoeveelheid granen op. Gelijk in het algemeen de Grieksche volkplantingen geschikter waren, om de noodwendigheden des levens

naar

(*) HEEREN, *Ideën*, II. p. 5.

(†) DIOD. SIC. V: 6, 20.

naar het moederland te zenden, dan er die zelve nit te trekken: zoo werden ook de granen van *Sicilië* te *Athene* ingevoerd (*), en in de Corinthische zeehaven *Lechacum* verschillende koopwaren uit *Italië*, van *Sicilië*, van de eilanden der *Aegëische Zee* en van de kusten van *Klein Azië* aangebragt (†). De uitgestrektheid van de handelsbetrekkingen der Grieken (welke naauwkeurig moesten bepaald worden, als zijnde de grondslag van de ontwikkeling van den toestand des koophandels) bepaalden zich dus alleen tot de kusten van de *Middellandsche Zee*. Deze uitgestrektheid moge ons gering toefschijnen, die, met de hulpmiddelen der kunsten ondersteund en door den gids der wetenschappen geleid, onze kielen sturen, waar geene kust gezien wordt en het gewelf des hemels schijnt te rusten op een oneindigen vloed: doch voor de Ouden, wien dit alles ontbrak, was deze uitgestrektheid zeer aanmerkelijk. En zoo de Grieksche koophandel minder bloeide, dan die van *Tyrus* of *Carthago*: de schatten der beschaving, die hij aanbragt, waren nuttiger voor het menschedom, dan de verleidende rijkdommen der Punische handelaren!

De opgave van den toestand des koophandels bij eenige natie vordert eene naauwkeurige kennis van de wijze, waarop de handel gedreven wordt, van het inwendige van den koophandel, en van den stand, dien de kooplieden in de burgerlijke maatschap-

(*) ULPIAN. *Orat. Dem. adv. Timocr.* p. 822, D.

(†) THUCYD. II: 69.

schappij bekleeden. ARISTOTELES onderscheidt drie soorten van handel: ééne, welke door middel der scheepvaart gedreven werd; eene tweede, waarbij de goederen met wagens of lastdieren vervoerd werden; eindelijk eene, die aldaar plaats had, waar de goederen voortbrengfelen waren der Natuur: en hij meent, dat die soorten van koophandel daarin verschillen, dat deze veiliger, gene voordeeliger zijn (*). Wij zouden aan de opgave van dezen scherpzinnigen Wijsgeer niet zoo veel gezag toekennen, zoo niet zijne boeken over het Gemeenebest, waaruit wij deze plaats ontleenden, eigenlijk de stofsom waren van eene naartige vergelijking van alle de Grieksche Staatsgesteltenissen; en zoo wij dezelve dáárom niet houden konden voor eene algemeene aanmerking over den Griekschen koophandel, uit welke blijkt, dat hij zoowel ter land, als ter zee gedreven werd. De landhandel was dan ook de oudste, volgens de getuigenis van THUCYDIDES (†): en de landengte van *Corinthe*, deswege door den lierdichter PINDARUS (§) eene zeebrug genaamd, werd eene algemeene en onmisbare handelsweg, dewijl zij alleen de gemeenschap openhield tusschen het schiereiland *Peloponnesus* en het noordelijke vaste land, door de Grieken bewoond. Doch zij wisten het te wel, de Corinthiërs, welke voordeelen hun deze gunstige ligging kon aanbrengen, en de schat-

ten,

(*) ARISTOT. de Rep. I: 11. p. 231. C.

(†) THUCYD. I: 13.

(§) *Isthm.* IV. 34. γέφυραν ποντιάδα Πεδ Κορινθου τειχίαν.

ten, uit de belasting op den doorvoer van koopwaren verzameld, waren zoo aanmerkelijk, dat de oude Dichters haar steeds het *rijke Corinthe* noemden (*). Maar deze landhandel schijnt spoedig in eenen zeehandel veranderd te zijn, waaraan mischien de verdelging der zeeroovers wel het meeste zal hebben toegebracht. Echter was deze zeevaart nog zeer onvolkomen. Men waagde het niet, zich verre van de kusten te verwijderen, dewijl de hulpmiddelen van het kompas en van de toepassing der sterrekunde op de scheepvaart nog schier geheel ontbraken. Meestal voer men zeer dicht onder de kusten, om op het strand den nacht door te brengen: doch, verder van hetzelfde verwijderd, wierp men het anker uit (†), om zich bij de duisternis niet te diep in zee te begeven. De stoutste zeehelden, slechts door eene kortstondige ondervinding bemoedigd, waagden het geenszins, om de onstuimige baren te trotseren, die van het eiland *Creta* of *Candia* wegstroomden tot aan het voorgebergte *Spathi* (§), hetwelk (destijds *Malea* geheeten) aan de zuidoostelijke kust van den *Peloponnesus* gelegen is, zoodat het een spreekwoord geworden was: *vergeet al wat u dierbaar is, eer gij het voorgebergte*

(*) THUCYD. I. c. HOMER. *Iliad*. II: 570.

(†) DEMOSTH. in *Polycl.* p. 1087, C.

(§) HOMER. *Odyss.* IX: 80. Dit voorgebergte wordt thans *Spathi* genaamd, en niet, zoo als op de meeste kaarten, *San Angelo*. P. O. VAN DER CHYS, *Comm. in Arrian.* p. 36.

bergte Malea omſtevent (*)! Waarfchijnlijk moet men het aan de vrees voor deze gevaarlijke golven toefchrijven, dat men, in plaats van den *Peloponnesus* om te zeilen, de haven van *Lechaëum* aan den Corinthifchen zeeboezem binnenliep, en de koopwaren, ja fomtijds de ſchepen zelve, over de landengte henensleurde, om dezelve in de haven *Cenchraea*, die aan hare andere zijde gelegen was, weder in zee te brengen, en ze aldus naar *Athene* of elders heen te voeren (†): hetwelk de ligtheid der Griekſche vaartuigen gemakkelijker toeliet. Zijndus, in vergelijking van hetgeen zich onze ſchepeelingen verſtouten, die de zeeën der verzengde luchtſtreken en de ijsbergen van het ruwe Noorden met gelijken moed bezoeken, deze kleinere zeetogten der Ouden van weinig belang: de gevaren, die zij daarbij meenden te trotſeren, vereiſchten geene mindere ſtouteit. Het gebruik van zeilen was hun wel niet geheel onbekend, doch wij kunnen ons moeilijk voorſtellen, wanneer zij zich aan de winden toebetrouwden en welke gelegenheden hen de riemen deden uitkiezen. En echter vertoonden zich de bewoners van het eiland *Rhodus* het onverſchrokkenſte van alle de Grieken op de onſtuitmige baren, en lieten geene kust onaangedaan, geene haven onbezocht. Niets haalde er bij de ſnelle vaart van hunne ſchepen, niets bij de goede tucht,

(*) STRABO VIII. Cap. VI. p. 210: *Μαλακὰς δὲ κάμψας, ἐπιλάθου τῶν οἰκადε.*

(†) THUCYD. III: 15. STRABO VIII. Cap. II. p. 140.

tucht, die onder het bootsvolk heerschte, niets bij de behendigheid hunner bevelhebbers en stuurlieden (*). Met het begin van Grasmaand liepen de kielen in zee en zweepten ontelbare riemen den weder bedaarden vloed. Dan was de regtzaal te *Athene* voor kooplieden gesloten, tot dat zij, bij de nadering van den ruwen herfst, in de haven van *Pireëus* de schatten, in vreemde landen opgezameld, weder binnenbragten, om aldaar uit te rusten van moeite en gevaren, tot de hoop op nieuwe winst hen weder naar zee lokte (†).

Waren de handelsbetrekkingen der Grieken van eene geringe uitgestrektheid, en mag hunne zeevaart weinig meer dan eene proeve heeten van de vorderingen, die naderhand in deze kunst gemaakt zijn, men denke echter niet, dat de koophandel daarom minder in *Griekenland* bloeide. Zonder twijfel was er te *Corinthe* de voornaamste handel, als zijnde de stapelplaats van *Europa* en *Asië* (§). Doch er ontbreken genoegzame berigten omtrent den bloei des koophandels te dier stede, om van denzelfen een naauwkeuriger verflag te kunnen geven. Misschien moeten wij deze het meeste daarom ontberen, dewijl de oude Schrijvers zich liever bezig hielden met de schatten van *Corinthe* te roemen, dan den koophandel als de oorzaak van dien rijk-

(*) Liv. XXXVII: 30. CICERO *pro lege Manilia*. C. 18. A. Gell. *N. A.* VII: 3.

(†) DEMOSTH. *adv. Apat.* p. 937, R.

(§) OROS. *Hist.* V: 3.

dom te vermelden. Maar bevestigen niet, M. H.! deze bijna ongelooftelijke rijkdommen den bloei des handels in dien oord van *Griekenland*, waar ook de plegtigheden der Isthmische spelen telkens eene ontelbare menigte zamenbragten en de vreemde kooplieden niet weinig zullen hebben uitgelokt? Doch over het inwendige van den Atheenschen handel zijn de opgaven der oude Schrijvers uitvoeriger. Een voortreffelijk bewijs, M. H.! van de voordeelen, die de bloei der Letterkunde aanbrengt! Aldaar was de zetel der beschaving gevestigd, en wij hebben het voornamelijk aan de bewondering voor DEMOSTHENES en andere redenaars te danken, dat hunne meesterstukken aan de woede van den vernielenden tijd ontkomen zijn, en ons eenige, doch zeer verspreide, berigten over den Atheenschen handel opleveren, die wij anders geheel zouden missen. Wat XENOPHON dacht van de voordeelen, die de koophandel opleverde, bewijst genoegzaam, dat *Athene* zich weinig moeite gaf, om denzelven te bevorderen. „Het gemeenebest,” zegt de wijsgeerige veldheer, „kon een veel grooter aantal schepen tot zich trekken, indien het beter gebruik maakte van de ligging des lands, van de geschiktheid der havens, van de meerderheid der zee-magt, van de zilvermijnen en andere voordeelen, waarmede het begunstigd is (*). Maar het was niet alleen deze onverschilligheid, welke veroorzaakte dat de Atheensche koophandel niet datgene was,

(*) XENOPH. *de Redit.* Cap. III. §. 1-4.

was, wat hij had kunnen zijn: ook de wetten, die zekerlijk ten doel hadden, om de ingezetenen niet te berooven van de benoedigdheden des levens en zoo veel mogelijk alle pleitgedingen te vermijden, ook de wetten belemmerden den handel niet weinig. Er lag eene van *Solon*, die, behalve de olie, alle koopwaren tegen vreemde goederen verbood in te ruilen (*), en werd er van den uitvoer van alle andere Atheensche voortbrengselen eene zware belasting geheven (†). Er kan moeilijk aan getwijfeld worden, of deze wetten waren alleenlijk vastgesteld, om de Atheensche kooplieden te noodzaken, dat zij, in plaats van eenen ruilhandel te drijven, het gemunte geld gebruikten, opdat daardoor de bewerking van de zilvermijnen in *Attica* zou worden aangemoedigd. En, dewijl vele steden de gehalte van hare munt vervalschten, bragt de Atheensche geld een' voordeeligen wissel aan (§). Maar, hoewel beide deze verordeningen met een goed oogmerk door den staat waren ingesteld, lag het tevens in den aard der zake, dat de koophandel door dezelve te zeer moest beperkt worden. Voordeelig ten minste mogt hij niet heeten; dewijl die handel het voordeeligste is, welke de nijverheid der werklieden aanwakkert. En zoude de uitvoer van goederen niet geheel

(*) PLUTARCH. *in Solon*. Cap. XXIV. p. 91.

(†) THEOPHR. *Charact.* 23. *ibique* CASAUBON. p. 221. sq. Ed. *Fisch*.

(§) DEMOSTH. *in Timocr.* p. 805, E.

hebben opgehouden, zoo de goede smaak, die in de Atheensche handwerken heerschte, de voortbrengselen van hunnen vlijt niet overal had doen zoeken, en zoo niet de beschaving en bloei der letteren eenen voordeeligen boekhandel had kunnen voortbrengen? (*) Eene andere wet verbood den burger, op de straffe des doods, om het koren boven eene bepaalde maat op te koopen (†) en dezelfde straf bedreigde ook de korenopzigters, wanneer zij de overtreding niet verhinderd hadden (§). Deze wetten — wie twijfelt er aan? — hadden het edele oogmerk, om de granen, voor minvermogende burgers, niet te zeer in prijs te doen stijgen en waren noodzakelijke verordeningen, zoo wel voor den staatkundigen toestand van *Athene*, als wegens de ongeschiktheid van *Attica* voor den korenbouw: maar zij waren ook onoverkomelijke hinderpalen, die het wagen van eene voordeelige kans, zoo niet geheel beletteden, dan toch zeer naauw beperkten. Maar was het wel anders van eenen regeringsvorm, gelijk dien van *Athene*, te verwachten, dan dat aan het algemeen belang der burgers ook

dat

(*) XENOPH. *Anab.* VII: 5, 14. De onzekere teekenis van het woord βιβλιοι op deze plaats, waar het of *boeken*, of, gelijk ZEUNE met meer waarschijnlijkheid meent, ook *Egyptisch papier* kan aanduiden, vorderde eene voorbijgaande vermelding van de mogelijkheid van zulk eenen boekhandel.

(†) LYSIAS in *Dard.* REISKII. p. 716. sq. Ed.

(§) LYSIAS *l. c.* p. 723.

dat gene werd opgeofferd, hetwelk bij den toestand van onze staatsgesteltenissen geene vrijheid, — neen! hetgeen eene verdrukking van den koophandel heeten zoude! — Natuurlijk vermeerderde de handel den omloop van het geld, en deze omloop deed de bankiers ontstaan, wien men groote sommen ter bewaring gaf; somtijds zonder eenige rente te vorderen, somtijds ook onder voorwaarde van eenig aandeel aan de winst, die er mede gedaan mocht worden. Doch in de meeste verdragen, met hen gesloten, werden er geene getuigen gesteld (*) en liet men het meestal op naauwkeurigheid van hunne boeken en goede trouw aankomen (†). Het kan daardoor dikwijls zeer moeilijk geweest zijn, om te bewijzen, dat eene som onder hen berustte; maar, hadden zij meer dan eens eene dergelijke beschuldiging ondergaan, zij zouden dan het algemeene vertrouwen verloren hebben, van hetwelk de goede uitslag van hunne onderneming moest afhangen. Het is ten minste op deze wijze (§), dat de redenaars ISOCRATES en DEMOSTHENES over hen spreken: en waarom zouden wij ons eene andere oordeelvelling willen aanmatigen? — Mischien om dat ons deze gewoonte der Grieken gevaarlijk toefschijnt. De goede trouw was in dien tijd nog niet geweken van den gelukkigen grond van *Hellas*: eerst twee eeuwen later zoude het ge-

waag-

(*) ISOCR. in *Trapez.* p. 449.

(†) DEMOSTH. *adv. Callip.* p. 1098, E.

(§) ISOCR. *l. c.* p. 458. DEMOSTH. in *Phorm.* p. 963, A.

waagde, dat ons in deze handelwijze mishagen mogt, meer dan eene wantrouwende vrees geweest zijn, toen POLYBIUS van zijne landgenooten deze getuigenis aflegde: „Hoewel gij den Grieken onder tien beloften, tien borgen en even zoo veel getuigen een talent toebetrouwd, is het echter niet mogelijk, dat zij hun woord houden!“ (*) De Atheners staken hun geld meestal in den handel, maar mogten het voor geene andere markt, als die van *Athene* uitzetten (†). De hoegrootheid der rente was door geene wet bepaald, maar regelde zich door eene overeenkomst, in het verdrag uitgedrukt, hetwelk van beide partijen aan eenen Bankier gegeven werd (§). De geldschieter had zijne zekerheid of in de koopwaren, of in de bezittingen van den geldleener (*), doch de gevaren der zee waren voor rekening van hem, die de som voor de onderneming had opgeschoten (†). En daarom kon de rente, naarmate van de langdurigheid en het gevaarlijke der zeereize, zelfs tot den woeker van dertig ten honderd opklimmen. Wilde men echter op eene zekerder wijze voordeel doen, men gaf zijn geld den bankiers in handen, tegen eene jaarlijksche rente van twaalf ten honderd (**).

Maar

- (*) POLYB. VI: 56. p. 574. *Schweigh.*
 (†) DEMOSTH. in *Laerit.* p. 957, A.
 (§) DEMOSTH. in *Phorm.* p. 441, B.
 (*) DEMOSTH. in *Laerit.* p. 950, A.
 (†) DEMOSTH. in *Phorm.* p. 940, D.
 (***) DEMOSTH. in *Pant.* p. 988, A. AESCHIN. in *Ctes.*
 p. 142. *Ed. Weig.*

Maar de wetten van SOLON verboden geen' hooger
 ren woeker (*), en verleidelijke schraapzucht vor-
 derde somtijds zestien ten honderd in ééne maand (†):
 en als de schamele armoede in de klauwen dezer
 woekeraars zuchtete, was een vierde der hoofdsom
 de dagelijkfche bloedprijs van eene gewaande hulp-
 vaardigheid! (§) Ongetwijfeld waren deze snoode
 buitensporigheden bekend: maar, vermits de wetten
 dezelve niet beteugelden, konden zij alleen door de
 openbare meening gestraft worden. — Met de wijze
 op welke de koophandel gedreven werd, stonden
 de regten der gastvrijheid in een zeer naauw ver-
 band. Schier in alle de steden, op welke de Atheners
 handelden, zochten zij zich vrienden of onderhan-
 delaars, die hunne belangen behartigden, en deze
 voorzagen hen tevens op hunne handelstogten van
 huisvesting en verdere noodwendigheden: en aldus
 kozen zich wederkeerig verscheidene volken van
Griekenland te *Athene* hunne vrienden uit (*).
 Daar de commissiehandel bij de Grieken zoo niet
 geheel onbekend, dan toch zeer zelden in gebruik
 was, werden de kooplieden genoodzaakt, zelve
 hunne goederen naar de plaats der bestemming te
 voeren: en hierdoor ontstonden de verbindtenissen
 van gastvrijheid, met deze onderhandelaars gesloten.
 Men gaf elkander merkteekens van steen of meta-
 len,

(*) LYSIAS in *Theomn.* p. 360.

(†) PET. *Leg. Att.* p. 403.

(§) THEOPHR. *Char.* c. 6.

(.) DEMOSTH. in *Callip.* p. 1099, D.

ien, die als de bewijzen van dit gastregt dienden, en een' dusdanigen vriend af te wijzen of te beledigen, was eene misdaad, die aan goddeloosheid grensde!

Misfchien zou men verwachten, dat de stand, dien de kooplieden in de burgerlijke maatschappij bekleedden, in *Griekenland* even aanzienlijk was als in nieuwere Staten. Doch de dagelijkse levenswijze der Grieken verschilde aanmerkelijk van de onze. Volgens onze zeden regelt zich het aanzien en de openlijke achting, die iemand geniet, meestal naar zijne huisfelijke omstandigheden, naar het vermogen, over hetwelk hij beschikken kan, naar de betrekkingen in welke hij geplaatst is, en naar het denkbeeld dat zijne tijdgenooten van zijne vlijt en verkregene kundigheden hebben opgevat. En het is alleen, als deze openlijke meening hem gunstig aanbeveelt, dat hem de toegang tot eereposten behoort open te staan en hij staatsambten kan aanvaarden. Maar dit alles werkte juist omgekeerd in de Staten van *Griekenland*. Ieder burger bemoeide er zich met het bestuur van de aangelegenheden zijns vaderlands en besteedde het grootste gedeelte van zijnen tijd aan het bijwonen der volksvergadering, aan de waarneming van zijne pligten als regter of helper, als getuige of raadsman in de geschillen en huisfelijke verrigtingen van zijne vrienden, zoodat eigenlijk het openbare leven der Grieken veel gewigtiger was en verre gesteld werd boven het bijzondere of huisfelijke leven. De uren, die haar van deze bemoeijingen overschoten, sleet

de menigte op openbare plaatsen of op vrolijke gastmalen. Mannen, wien het eene behoefte was, om hunnen geest op eene meer edele wijze bezig te houden, bragten ze door in de beoefening van Letterkunde of Wijsbegeerte of in de bevordering der kunsten. Het gevolg hiervan was natuurlijk, dat die bezigheden, welke de behoeften des levens vorderen, door slaven verrigt werden. Alle handwerken, de arbeid van het fabriekwezen, de ontginning en uitdelving der mijnen, ja zelfs de opvoeding der jeugd, dit alles was het werk van slaven. Voorzeker is het moeilijk, den toestand der slaven bij de Grieken naauwkeurig te beschrijven. Maar zij schijnen toch in sommige Staten lijfeigenen geweest te zijn, en waar dit plaats had, werden de landerijen ook allen door slaven bebouwd. Wij brengen dit alleen daarom bij, om u opmerkzaam te maken op de bekrompene gelegenheid, die den vrijgeborenen tot winstgevende bezigheden overbleef. Want, waar was de vrije Griek, die zich tot zulk eenen arbeid zoude geleend hebben, welke, omdat hij door slaven verrigt werd, met minachting werd aangezien! Dat ook de handel in het klein in zulk eene minachting deelde, kunnen wij opmaken uit eene wet te *Thebe*, die hen van de vervulling van eenig regeringsambt uitloot, die in de tien laatste jaren kramers of handelaars geweest waren (*). Doch het is meer dan waarschijnlijk, dat men in koopsteden en zeehavens — en hoe groot

(*) ARISTOT., *de Rep.* III: 5. p. 258, 9.

groot was niet derzelve aantal? — den stand der kooplieden uit een gunstiger oogpunt beschouwde. Dat echter deze stand tot dat aanzien zou opklimmen, hetwelk hem in nieuwere staten, hetwelk hem met regt in ons vaderland onderscheidt, dit kon niet geschieden. XENOPHON meende, dat het den Atheenschen handel bevoordeelen zoude, indien men de vreemde kooplieden op eene meer eervolle en gastvrije wijze behandelde (*). Zoude hij dit hebben kunnen denken, zoo niet de vreemde kooplieden of in hun eigen vaderland of elders in grooter aanzien geweest waren? Doch hoe dit ook zij! men moet uit de Geschiedenis den aart der volksregering met hare voordeelen, maar ook met hare buitensporigheden, hebben leeren opmerken, om overtuigd te zijn, dat de menigvuldige afwezigheid van de handelaren, die zelve buiten s lands hunne goederen verzelden, hen, al waren zij dan ook de verlichtste en onmisbaarste burgers geweest, noodzakelijk moest doen vergeten, als zij de oogen der menigte niet dagelijks tot zich trokken. — Was het dan der menigte geene verlustiging, om nuttige arbeidzaamheid in anderen hoog te achten? Mischien had dit wel plaats. Maar de fiere denkbeelden der burgerlijke vrijheid verplaatsten de Grieken in eene onophondelijke ledigheid, welke, eenmaal eene gewoonte geworden, eenen afkeer heeft van den arbeid. Doch het was ook diezelfde ledigheid, die door uitmuntende man-

(*) XENOPH. *de Redit.* cap. III. §. 4.

nen aan de beoefening der letteren, aan de be-
spiegeling der wijsbegeerte en aan de vorming der
kunsten besteed werd. Wat dunkt u, M. H.!
was die ledigheid, die de uitgelezene vernuften
van *Oud Griekenland* de leermeesters der nieuwe
wereld deedt zijn — was die ledigheid nuttiger voor
het menschdom dan de baatzuchtige beslommeringen
van ons tegenwoordige leven?

II.

Een bloeiende koophandel is met de beoefening
en met de trapsgewijze vorderingen der kunsten en
wetenschappen zeer nauw verbonden. Wij zouden
dit, M. H. ! met voorbeelden kunnen staven, wier
vermelding ons uwe kieschheid niet veroorlooft. Maar
dit mogen wij niet verzwijgen, dat de uitwendige
luister van *Europa's* handelsteden — ja ! dat ook
de meesterlijke proeven, die onze voorvaderen van
de bouwkunde gaven, alleen aan de welvaart zijn
toe te schrijven, die door den koophandel wordt
aangebragt. Maar ook welk Nederlander kan hier
aan twijfelen, die dagelijks in de gelegenheid is,
om er de sprekendste bewijzen van op te merken
en er zich van te overtuigen, dat, hoezeer de
koophandel uit zucht tot eigen voordeel ontstaan
is en gedreven wordt, dat echter deszelfs bloei de
kunsten en wetenschappen aankweekt? — Of zijn
er die, even als in *Griekenland*, begoocheld door
den nietigen luister van eene hooge geboorte, op
den nijveren handelaar als op eenen slaaf des vui-
gen eigenbelangs nederzien? Zij weten, dat het
de

de koophandel is die hun de middelen verschaft, om aan geliefkoosde neigingen te voldoen. Zij weten dat de handel hun de voorwerpen aanbiedt, welke aan eene ledige en koude ziel eenige verstrooiingen opleveren. Maar vooral weten zij, dat bestovene parkementen en ijdele titels niets aanbrengen, dat het geluk van het menschdom bevordert. Doch geen nood! In ons gelukkig vaderland, waar het denkbeeld van eene ware staatkundige vrijheid tot allen is doorgedrongen, in ons dierbaar vaderland zou een bespottende glimlach het loon zijn van eene dergelijke dwaasheid. Derhalve, M. H.! overtuigd van den heilzamen invloed des handels op de bevordering van kunsten en wetenschappen, verlaten wij liever deze harfenschimmen der ijdelheid, om na te gaan welk nut de koophandel voor *Griekenlands* beschaving aanbragt.

En wie uwer, M. H.! is niet overtuigd, dat de koophandel, wanneer hij ter zee gedreven wordt, den scheepsbouw meer en meer volmaken moet, vooral in *Oud-Griekenland*, waar de eerste proeven nog vele verbeteringen zullen gevorderd hebben, en dat de rijkdommen, die de bloei des handels aanbrengt, de kunsten aanmoedigen door het vertier van hare voortbrengfelen. Doch wij moeten hier de schaarsheid van echte berigten weder bejammeren, die, behalve eenige losse trekken, ons niets opleveren, om er den voordeeligen invloed van den koophandel op de kunsten, en bijzonderlijk op den scheepsbouw, uit af te leiden. — Is

het daaraan toe te schrijven, dat de Atheners (van welke inwendig staatsbestuur, gewoonten en zeden de oude schrijvers ons het meest hebben medegedeeld) toen zij de noodzakelijkheid van eene zeemagt gevoelden, meer door de rampzalige zucht naar veroveringen geprikkeld, dan door de belangen des handels gedreven, zich verzekeren wilden van de heerschappij ter zee, om hunne overheersching eenmaal op het vaste land te kunnen handhaven? Wat men ook daarvan denken moge, de Atheensche koopvaardij bloeide te weinig om vruchtbaar te zijn voor de verbetering van den scheepsbouw, en welke volmakingen hij aldaar ondergaan mogt hebben, het zoude eene gewaagde gissing wezen, als men die aan den koophandel toeschreef. Wij hebben reeds den gebrekkigen toestand der zeevaartkunde opgemerkt en de nasporingen van latere werktuigkundigen hebben bewezen, dat men met duizend riemen geene grootere beweging aan het vaartuig zou kunnen mededeelen, dan men thans gemakkelijk met honderd doen zoude. Dit gebrek gevoelden de meer handeldrijvende Corinthiers: het belemmerde den spoedigen vervoer van hunne koopwaren, en de zucht naar eene meer veilige winst deed hen op de middelen denken, die deze belemmering zouden uit den weg ruimen. En ziedaar! wat al kan niet de menschelijke geest beproeven! — Men gaf eene nieuwe gedaante aan de vaartuigen, en bragt de eerste schepen met drie boven elkander geplaatste roeibanken in zee! (*) Nu was de beveiliging

(*) THUC. I. 13. DIOD. SIC. XIV: 42.

van den zeehandel het voordeelige uitwerksel van deze nieuwe vinding. Eene uitgebreide zeemagt maakte *Corinthe* ontzagchelijk en de volken waren gereed om de voortbrengfelen hunner landen in haren schoot te komen uitstorten. En is het, M. H. ! niet waarschijnlijk, dat de stoutmoedige Rhodiërs, die branding noch stormen ontzagen, de verbetering van den scheepsbouw zullen bevorderd hebben? Alle volmakingen van menschelijke kunstgewrochten zijn toch de gevolgen van schijnbaar toevallige omstandigheden, van langdurige ondervinding en vlijtige opmerkzaamheid. Zij waren dit ook ten opzichte van den Griekfchen scheepsbouw — aan den vernielenden tijd wijte men het gemis van nauwkeuriger berigten.

Het rijke *Corinthe*, geroemd door den Iönifchen zanger en door de latere dichters van *Hellas*, beschermd met hare schatten ontelbare kunstenaars, die de stoffen, aldaar aangevoerd, weder verwerkten en elkander met loffelijken najver prikkelden (*). De geschiedenis vermeldt hunne nuttige uitvindingen, zonder een juist denkbeeld van derzelve eigenlijke voorwerpen te geven. Over den smaak der Corinthiers voor het schoone kunnen wij echter daaruit oordeelen, dat aan eene verzameling van schilderijen, door de beste meesters gemaald, verbazende schatten werden te koste gelegd (†). Slechts deze weinige berigten wegens

(*) HEROD. II: 176.

(†) STRABO, VIII, cap. VI. p. 215.

de bescherming die de kunsten in den rijkdom en den bloei van *Corinthe* vonden, zijn tot ons gekomen. Doch wij moeten dezelve nog eens nader overwegen. Wat toch is natuurlijker, dan dat in eene handelstad, waar aller denkbeelden zich met het opsporen van de voordeeligste bemoeijingen bezig houden, alleen die bedrijven bij voorkeur worden uitgeoefend, welker nuttigheid meestal wordt afgemeten naar de winst die zij aanbrengen? De beoefening der kunsten en wetenschappen, die, helaas! maar al te dikwijls vele opofferingen van onschuldige genoegens naar zich sleept, en nimmer door hen, wien zij wel het meeste voordeel aanbrengt, genoegzaam beloond zou kunnen worden, zoo niet eene strelende zelfvoldoening hare wezenlijke vergelding uitmaakte — deze beoefening der kunsten kan over het algemeen in eene handelstad niet meer dan aangemoedigd worden. Vindt zij onder hare burgers uitstekende mannen, wien de stem des eigenbelangs den jeugdigen leeftijd aan de beoefening van het schoone en ware niet ontwoekerde; geene dubbelde lof zij hunne belooning, die zij in zich zelve vinden, maar onze bewondering toone dat wij het gewigt van hunne opofferingen gevoelen, en de dankbaarheid voldoe den prijs dien wij op de wetenschappen stellen. Maar zoo het waar is — en wie zou kunnen twifelen aan hetgeen eigene opmerkzaamheid ons dagelijks verzekert, — zoo het waar is dat de koophandel de rijkdommen verdeelt, sommigen met vorstelijke schatten ook vorstelijke neigingen aanbrengt, dat

eins

eindelijk de weelde en eene zucht tot schitterende beoefening der kunsten vroeg of laat aanmoedigen door de rijke belooningen van uitmuntende kunstenaars, zoude het dan geene kinderachtige partijdigheid verraden, zoo men wilde ontkennen dat de handel de beoefening der schoone kunsten meer aanwakkert dan hij die onderdrukken kan? Het is waar, *Corinthe* leverde, behalve den beeldhouwer EUCHYR, die zeven eeuwen voor onze jaartelling bloeide, geene uitmuntende kunstenaars op; gelijk een ZEUXIS, PARRHASIUS of APELLES, gelijk de beroemde PHIDIAS en PRAXITELES. Maar behoeften ook zulke vernuften wel eenige aanmoediging? Hoe dikwerf hebben groote meesters met den onspoed te worstelen, en zijn het niet deze worstelingen zelve, die hen tot de hoogte opvoeren, van welke de nakomelingschap hen bewondert? Men twijfele er niet aan, of *Corinthe* liet geenen kunstenaar zijne gewrochten vergeefs aanbieden, en had steeds hare rijkdommen gereed, om den tijd, in kunst oefening gesleten, vorstelijk te beloonen. En zoo wij de verwonderlijke beschikking van de lotgevallen der wereld gadeslaan, werd te *Corinthe* de invloed des handels op de kunsten der oudheid voor de toekomst van het meeste gewigt. Onmetelijke schatten hadden haar de verzamelplaats doen zijn van schilder- en beeldhouwkunst, van pracht en goeden smaak. Van dáár werden door den Romeinschen Consul MUMMIUS de onverbeterlijke modellen van den Griekschen smaak naar de toekomstige hoofdstad der oude wereld overgebracht, en
trok-

trokken er nog langen tijd de bewondering van kenners, die zich naar dezelve ook zonder twijfel zullen gevormd hebben.

Misfchien zal iemand uwer, hoezeer bij eigene ondervinding overtuigd van den heilzamen invloed des koophandels op de bevordering der kunsten en aanmoediging der kunstenaars, nog wel eenigzins twijfelen aan de voordeelen die de handel den wetenschappen aanbragt. Ook hierin verschillen de onderlinge betrekkingen der oudheid met die der nieuwere wereld. De boekdrukkunst, die, sedert hare uitvinding, schier het uitfluitend hulpmiddel geworden is, dat de nasporingen der Geleerden over de geheele wereld verspreidt, was nog onbekend. De voortbrengfelen van het genie bleven dus binnen kleinere kringen besloten, en niet allen die het verlangden waren in de gelegenheid om zich dezelve eigen te maken. Vooral had dit plaats in de vroegere eeuwen, toen zelfs het minder voldoende letterschrift, door gemis van hulpmiddelen, nog eene moeilijke zaak was. Wilde men dus meer wetenschappelijke kundigheden verzamelen, men was genoodzaakt die voortreffelijke mannen te bezoeken, die of in het vaderland of elders zich een onsterfelijken roem verzekerd hadden. En wat kon deze wetenschappelijke togten meer bevorderen dan de koophandel, dewijl de kooplieden, die zelve hunne goederen buiten 's lands verzelden, zich overal hunne getrouwe gastvrienden hadden uitgekozen? De wetgever van *Athene* en deelgenoot van het roemrijke zevental Grieken, dat zich den roem der

der wijsheid toegeëigend had, heeft, even als vele andere verdienstelijke mannen, zulke handelstogten, mischien ook zulke wetenschappelijke reizen ondernomen, eer hij de staatkundige rol speelde, die de rust van zijn vaderland herstelde en zoo lang deed gevestigd blijven, als de litzinnige aard van zijne landslieden deze wetten niet roekeloos veronachtzaamde. Doch waartoe noemen wij u zulke mannen op, waar het eigenlijk onze taak is, om u den invloed des handels op de wetenschappen aan te toonen? Wij hebben u reeds doen opmerken, dat de Egyptische koning PSAMMETICHUS den Grieken de stad *Bubastis* had aangewezen, als eene stapelplaats voor hunnen handel. Velen waren daar heen gestroomd en maakten zich bekend met de inwendige gesteltenis van dat beschaafde volk. *Griekenland* had nog geene geschiedschrijvers. De zangen, de meesterlijke en onnavolgbare zangen van den Iönischen Bard waren de eenige oorkonden der Oudheid. Jongere dichters vulden de gapingen aan, die de afloop van het geschiedverhaal verwarden. Eindelijk waagden het eenige geleterde mannen, de gebeurtenissen des vaderlands, in een' anderen vorm gegoten, bij de nakomelingschap te vereeuwigen. Langzaam ontwikkelden zich deze vorderingen, maar luisterrijk was de uitslag van deze pogingen. HERODOTUS, de vader der Geschiedenis, de vernuftige meester in het eenvoudige en ware schoone; de waarheidlievende onderzoeker HERODOTUS schiep den fraaisten vorm, dien het verhaal kon aannemen, om de daden der menschen aan de

vergetelheid te ontrukken. Maar was het hem genoeg om met een oordeelkundig oog het floers eener duistere fabelleer en de chaos van verminkte overleveringen door te worstelen? Neen! M. H.! zulk een vernuft moest zelf zien en zelf oordeelen. Zonder twijfel door de menigvuldige reizen der Grieksche kooplieden tot het bezoeken van vreemde landen aangespoord, snelt hij naar de kusten van *Klein-Azië* en naar de oevers van den vruchtbaren *Nijl*, en aldaar verneemt hij van zijne handeldrijvende landslieden de lotgevallen, die er in *Egypte*, federt de regering van PSANMETICHUS, hadden plaats gehad. Hij beschrijft die met eene naauwkeurigheid, die latere reizigers heeft doen verbaasd staan: en welligt wordt hij nog eenmaal, als taalkennis en uitlegkunde de geheimen der Hieroglyphen ontdekt zullen hebben, door oorspronkelijke gedenkstukken geheel geregtvaardigd. Dat was uw werk, nijvere kooplieden! Terwijl gij meendet alleen de belangen van uwe betrekkingen voor te staan, hebt gij den weg gebaad, die de gedachten terug brengt tot de wieg der beschaving, die den waren luister der volken uitmaakt en het schaduwbeeld is van de Godheid op aarde!

Veel had de Geschiedenis aan den koophandel te danken; niet minder was de wijsbegeerte denzelven reeds vroeger verschuldigd. De Egyptische koning AMASIS, die den Grieken *Naucratis* had afgestaan, was een vriend en begunstiger van POLYCRATES, den oppermagtigen beheerscher van *Samos*, het vaderland van den beroemden PYTHAGORAS. Waar zal

zal zich deze wijsgeer dan ook gemakkelijker henen wenden, om zijn' edelen dorst naar wetenschappen te leschen? Waren hem de wetenschappen der Egyptische Priesterkaste, toen de uitsluitende bezitters van de schatten der geleerdheid, een aantrekkelijk lokäas? Neen, M. H.! zij konden dit niet zijn, want wetenschappelijke kundigheden waren er in een geheimzinnigen sluijer verborgen. Heeft nu eene al te scherpzinnige oordeelkunde, tegen het einde der jongst verloopene eeuw, de opgaven der oude schrijvers over de geschiedenis diens mans en over zijne wijsbegeerte, met eene angstvallige nauwkeurigheid getoetst, het zij ook ons vergund deze redeneringen en uitspraken zelve vrijmoedig te onderzoeken. Het verhaal van de onderscheidene reizen des Samischen wijsgeers werd voor fabelen uitgekreten, eerst na de eeuw van ALEXANDER *den Grooten* verdicht. Men vergeve het ons, zoo het gebrek aan oordeel heeten moet, hetgeen ons niet toelaat de al te fijn gesponnen draden van deze redekavelingen te kunnen volgen en opmerken. En hoezeer wij dan ook gaarne toestemmen, dat de geschiedenis van PYTHAGORAS veel duisters bevat en zeker met vele verdichtfelen is opgesierd: wij geven het nimmer toe, dat zijne reize naar *Egypte*, onder het bestuur van AMASIS ondernomen, tot deze verdichtfelen behoord. Een groote naam van de geleerdheid der Egyptische priesters kon hem, ja, wel uit *Griekenland* daar heen lokken: maar eigenlijk bragten de betrekkingen der Grieksche kooplieden hem in het vaderland der beschaving, en

deden waarschijnlijk, door het verhaal van hunne reizen en van de narigten, die zij aldaar ontvangen hadden, de begeerte in PYTHAGORAS ontstaan, om in de Egyptische Mysteriën te worden ingewijd. Van *Heliopolis* werd hij naar *Memphis* gezonden, van *Memphis* wederom naar *Thebe*. Geene beproeving was hem te zwaar, geene opoffering te groot, geene teleurstelling schrikte hem af, zoo maar de inzameling van kundigheden het loon werd zijner volharding. En vinden wij niet de sporen van dezen omgang met de Egyptische priesters in zijne wijsbegeerte bewaard? Terug gekeerd naar zijn vaderland *Samos*, mishaagde hem de eigendunkelijke regering van den dwingeland POLYCRATES, en begaf hij zich naar *Croton*, eene stad van beneden *Italië*. Staatkundige inzigten deden hem aldaar een verbondsgenootschap vestigen van gemeenzame overdenking en zamenwoning, om alzoo het toenemende zedebederf te stuiten en zich bij de verzwakte partij der Aristocraten te voegen, die gedurig in strijd waren met de verbitterde volkelingen, wien het verdroot, zich hunne regten langer te zien ontwringen. PYTHAGORAS, die de inzigten eens wijsgeers vereenigde met de bekwaamheden van een schrander wetgever, stelde zich, naar alle waarschijnlijkheid, deze Egyptische Priester-kaste ten voorbeeld, toen hij zijne navolgers en leerlingen als de leden van een wijsgeerig verbondsgenootschap vereenigde en denzelven bijzondere leefregels en zedelesfen voorschreef. Want even als deze Priesters godsdienstige met staatkundige instellingen ver-

vereenigden, zoo gaf ook de Samische Wijsgeer wetten aan *Croton*, en boezemde den burgers, die in weelde bedolven waren, de zedelijke beginselen van matigheid, deugd en liefde in.

Maar vindt men ergens in de wijsbegeerte van PYTHAGORAS zekerder sporen van zijnen togt naar *Egypte* en van zijne verkeering met de Priesters van dat land, dan in de leer der zielsverhuizing? Ook deze tolken der Goden hadden het gevoelen omhelsd, dat de ziel eens afgestorvenen in andere lichamen, ook in die van dieren, overging. Wij mogen aan de getuigenis van den naauwkeurigen HERODOTUS niet twijfelen (*). En zoo de berigten van andere schrijvers eene benedenwereld, die de Egyptenaars *Amenthes* noemden (†), als de verblijfplaats van het schimmenrijk opgeven, moeten wij het daaraan toeschrijven, dat de denkbeelden der Priesters hieromtrent verdeeld waren (§). — O! heilzame invloed van den koophandel op de beschaving der oude wereld, die de leer van de onsterfelijkheid der menschelijke ziel, zij mogt dan ook reeds tot *Griekenland* zijn doorgedrongen, tevens door de Wijsbegeerte van PYTHAGORAS onder allen verspreidde! Zonder twijfel gelijkt deze leer, naar de helderder inzigten eener hemelsche openbaring afgemeten, niet aan het klare licht der koesterende middagzon, maar is zij slechts de verblindende slijk-

1860. 11. 131

(*) HEROD. II. 123.

(†) PLUTARCH. *de Isid. et Osir.* p. 362, D.

(§) BRUCKER, *Hist. Crit. Phil.* I. p. 296. 39.

kering van een' snellen bliksemstraal, welke voor eene poos onze oogen verlicht en verbijstert, om ons dadelijk in een nog akeliger duister te doen rondtasten. Doch wie is er, die in een' donkeren nacht, door opeengepakte wolken beneveld, een' onbekenden en onzekeren weg bewandelde, en wien, in deze vreesfelijke stormen der Natuur, zelfs deze verblindende flikkeringen niet welkom waren, als vriendelijke gidfen op het onzekere pad? En vragen wij nu nog, of deze leer der zielsverhuizing, schoon duister op zich zelve, het beangftigde hart eenige kalmte kon doen gevoelen? Vragen wij nu nog of de koophandel, behalve de voordeelen die hij aan onze behoeften en begeerlijkheden aanbrengt, nuttig was voor de verlichting van het menschdom? **Zie** op het oude *Griekenland*, dat thans eindelijk nog als een Phenix uit zijne asch schijnt te zullen verrijzen! Daar moedigde de handel de kunsten aan, en verplante er de wetenschappen, uit meer beschaafde landen gevoerd, op dien gelukkigen grond. Het teedere plantsoen werd daar zorgvuldig aangekweekt en droeg rijkelijk vruchten, tot voedsel voor den menschelijken geest. De koophandel was er een hulpmiddel voor de verspreiding van verlichting, kennis en goeden smaak. Ja, M. H.! hij was dit, hij werd het meer en meer en bleef het tot heden. **Waarom** zouden wij naar zijnen bloei niet verlangen!

III.

AARDRIJKS- EN NATUURKUNDE.

... ..

VERHANDELING

OVER DE

TREKVOGELS,

DIE GEWOON ZIJN DE NEDERLANDEN JAARLIJKS TE
BEZOEKEN, MET OPGAVE VAN TIJD EN PLAATS,
VAN WAAR ZIJ KOMEN, EN WAARHENEN ZIJ
VERREIZEN, UIT DE GETUIGENISSEN VAN
BEVOEGDE SCHRIJVERS OPGEMAAKT;

door

J. KONIJNENBURG.

Wanneer wij het inwendige maakfel der Vogelen in het algemeen befchouwen, dan mogen wij daaruit bij zekere gevolgtrekking afleiden, dat zij alle, hetzij dan in het Noorden of Zuiden vertoevende, uitermate gevoelig zijn voor elke verandering van weder, en dat dit gevoel meer of minder werkt, naar gelang hun bloed koud of warm is, en hunne grootere teederheid of meerdere zwaarte en moeilijker vlugt hen verhindert, eene verdere reis te ondernemen.

Het is toch het vederenkleed, dat hen te allen tijde dekt, zonder, uit hoofde van fijn gebouwde ledematen, regelmatige ligging en betrekkelijke vast-

heid dier vederen, hetzij dan voor snelheid of bestuur in den staart (*remiges* of *rectrices*), door het maakfel of verband hunner longen en daardoor van lading of ontlading der lucht, waardoor zij hunne lichamen ligter of zwaarder maken, spoedig te worden doortrokken. Nog stelt hun celsgewijs weeffel in spieren (*deltoides*) of huid, door zijne altijd aanwezige vettigheid, hen gemakkelijk in staat om elken dampkring te doorklieven. Het zijn voorts hunne mergledige knokkels, staart, borstbeen, hersenschaal en snavel, waarmede zij zich door de ijle middenstof verheffen, die hen door het water, zelfs dan wanneer het, in de lucht opgelost, zich tot regen vormt, of wel door de digte vloeistof zelve henenvoeren. Het is dit kleed, dat zich meer of min sluit en verwarmt, naar gelang hunner bestemming voor koudere of warmere luchtstreek. Het zijn deze duizende luchtcellen of buizen, of wel de menigerlei zeer onderscheidenlijk geplaatste vliezen, in zamenstemming met hun kraakbeenig gestel; het zijn deze holle beenderen, hunne min of meer sterkere borstspieren, slag- en staartpennen: het is, in één woord, dit alles zamen genomen, dat hunne longen, bij verderen togt, dermate *phlogistiseert*, zamentrekt of verwijdt, de zwaarte der dampkringslucht vermindert en alzoo het ligchaam zelf gemakkelijk doet rijzen, of wel de drukking der gewone lucht bij het slaan der vleugelen vermindert. Van daar, dat, bij ontvangene wonde aan borst of been, het ophouden in den dampkring aanmerkelijk wordt ver-

vermoelijkt, en zij, bij het gevoel van deszelfs sterkeren invloed, hun evenwigt inderdaad verliezen.

De Trekvogels vooral, van voren breed en van achteren scherper gevormd, en met hunne togtgenooten doorgaans driehoeksgewijze digt ineengeschaard, trotseren, als ware het, elken hevigen wind, dien zij ontmoeten, ja, beminnen vaak elken tegenwind tot behoud en vermeerdering van veerkracht en evenwigt, daar de rechte lijn, door hen gevolgd, geenen zijweg openlaat en de rust van weinige oogenblikken hunne verlorene krachten herstelt (*).

Het is deze voorafgaande aanmerking, welke ons tot het besluit voert, dat bijkans het gansche geslacht der vogelen, in zekeren zin, als Trekvogel moet beschouwd worden, en dat de benaming van Strijkvogel, welke uit hoofde van kort verblijf elders wordt aangenomen, meer eene kunstmatige verdeeling tot gemak moet heeten, van uitwendige omstandigheden of plaatselijke ligging der landstrekken afgeleid, dan wel, eigenlijk gezegd, op natuur, eigenschap of hoedanigheid gegrond is.

Zoolang toch de vogel aan zijne natuurlijke paardrift ongehinderd voldoen kan; zoolang een genoegzaam voedsel voorhanden blijft om voor zich en zijne jongen te zorgen, en hij allerwegen geene

ver-

(*) Zie J. R. FOSTER, over het vliegen der Vogelen, in het *Algemeen Magazijn van Wetenschap enz. Amst.* 1785. IIIde Deels 3de Stuk, bl. 980 enz.

verontrustende behandeling ontmoet, dan schijnt er geene reden te bestaan, waarom hij naar een ander oord henen trekken of daartoe eene gewaagde reis zonde ondernemen. Het tegengestelde van alle de drie opgenoemde gevallen verklaart van zelve de reden, waarom hij een ander oord opzoekt, en wel, zoo eenigzins mogelijk, op geenen zeer verren afstand, alwaar deze natuurlijke behoefte voldaan wordt.

Deze kortstondige verhuizing der vogelen wordt nog nader aangedrongen door hunne inwendige hoedanigheid, hetzij ze, of onder den rang van roofvogels, of wel onder dien van gezellige dieren behooren, die of op hooge rotsen en bergen in eenzame afzondering leven, of wel, de gezelligheid beminnende, zich niet verwijderen, dan uit hoofde van te groote hitte of koude, en wel te dezen einde eene verdere vlugt bij troepen of schaarsgewijze ondernemen.

Zoodanige zijn, bij voorbeeld, in het eerste geval de Condor of Gier in zijne onderscheidene soorten (*Vultur gryphus L.*), de gemeene, ook de Goud- of Steenarend (*Falco Fulvus* en *Chrysaëtes L.*), de Struisvogel en Casuaris (*Struthio Camelus* en *Casuaris L.*), die op de hooge gebergten van Zuid-Europa, Afrika en Zuid-Amerika vertoeven, omdat zij, met hunne breede vlugt, tot eene reis van verren afstand ongeschikt zijn, zonder immer, dan bij aan ons onbekende natuurveranderingen, in de vlakke neder te dalen. Alleenlijk schijnt de Wandelboom- en Torenvalk of Havik (*Falco Peregrinus*,

Cyaneus, *Subbuteo* en *Tinnunculus L.*) als Trekvogel dadelijke uitzondering te maken, daar hij slechts doortrekt met Zuidwestenwind, zonder lang verblijf, om elders te nestelen (*).

Van gelijken aard schijnt de Ibis (*Tantalus L.*), voormaals onder de Egyptenaars hoogelijk vereerd, in dat land op de palmboomen te nestelen, en van daar, tegen het afloopen van den Nijl, waarschijnlijk naar *Amerika* te verhuizen, zonder alhier of in onze nabijheid te vertoeven (†).

Dit zelfde schijnt te gelden omtrent den Pelikaan, ook wel Kropgans genoemd (*Pelecanus Onocrotalus*, *Aquilus*, *Carbo* en *Basanus L.*), welke in het Noorden van *Europa* en *Amerika*, ook zelfs aan de Schotsche kusten, voor eenigen tijd wordt waargenomen, gelijk mede omtrent den Paradijsvogel (*Paradisea L.*), die op *Nieuw Guinea* huist en zich van daar naar de Moluksche Eilanden, met heên en terugtogt, begeeft (§).

Gelijke waarneming bevestigt zich omtrent den Paauw (*Pavo Cristatus L.*), die in *Oostindiën* huist, en, zoo men wil, door ALEXANDER den Grooten uit *Medië* naar *Europa* is overgevoerd, zonder immer, zoo als de Heer BUFFON te onrecht meent,

(*) CUVIER, *Hist. Nat.* pag. 194. BUFFON, t. II. pag. 96, 143 en 148.

(†) CUVIER, pag. 258.

(§) J. EDWARDS, *Natural History of Birds*, Lond. Lond. 1743. tab. CX.

meent, als Trekvogel te kunnen beschouwd worden (*).

Eindelijk heeft dit zelfde plaats omtrent den Papegai, Parkiet en Kakatoe (*Pfittacus*, *P. cristatus* en *viridis* L.), die op de Philippijnsche Eilanden, Ternate, in Oostindië, de Kust van Guinea en de Moluksche Eilanden, verblijven, zonder verdere reis te ondernemen (†).

Daarentegen schijnen de Vogels van hoogstgevoeligen en teederen aard, die gewoon zijn laag te vliegen, of welligt te zwak om als trekvogels eene lange reis te wagen, of ook omdat zij aan zeer vele gevaren zijn blootgesteld, om van geene vreemde verder te gewagen, die bij ons nimmer voorkomen, een geruimen tijd te verblijven of wel te overwinteren, zoolang zij slechts goede behandeling en genoegzaam voedsel vinden, of ook zich gedurende den winter in holen of spleten te verschuilen, om weder in het voorjaar, bij hernieuwde Lente, hunne oude leefwijze te vernemen. Zoodanige schijnen de Zwaluw in hare verschillende soorten van huis- land- oever- en zee-verblijf (*Sterna Hirundo*, *domestica*, *agrestis*, *riparia* en *Cantiaca* L.), de Kemphaan en Kievit (*Tringa Pugnax* en *Vanellus* L.), de Musch of Mosch (*Fringilla Muscapa* en *Domestica* L.), nu en dan ook onder de Vinksoorten opgenomen, de Merel (*Turdus Merula* L.), de Leeuwerik (*Alauda Ar-*
(ven-

(*) BUFFON, a. b. CUVIER, pag. 243.

(†) FRISCH, *Aust. Vög.* tab. XLVII, L en LI.

venfis en *Mosellana* L.), de Plevier of Pluvier (*Charadrius Alexandrinus* of *Hiaticula* L.), het Boomkruipertje (*Certhia Familiaris* L.), de Koe-koek (*Cuculus Canorus* L.), de Wachtel, Kwakkel en Wachtelkoning (*Tetrao Coturnix* en *Rallus Crex* L.), de Duif en Tortel (*Columba Oenas*, *Palumbus* en *Turtur* L.) en Kwikstaart (*Motacilla Flava*, *Rubicola* en *Atricapilla* L.), inderdaad Trekvogels te zijn, die in het voorjaar aankomen en in September verhuizen, tenzij enkele gevangen, tam gemaakt, in de kooi worden opgesloten (*).

Wanneer wij zeggen, dat deze of gene Trekvogel hier of daar thuis behoort, dan beteekent zulks, dat hij op zekeren meest bepaalden tijd, hetzij in den zomer of des winters, vertoeft, en wel in zoodanige luchtstreek, welke zich op de kaart in lengte of breedte doorgaans binnen weinige graden beperkt.

In allen gevalle worden zij door zekeren natuurtrek beheerscht, dien men doorgaans met het eenvoudige kunstwoord van *instinkt* gewoon is uit te drukken. De bepaling, hoe ver zij hierin uit eigene keuze handelen, gaat alle waarneming te boven. De eerste togt althans, dien zij, hetzij dan alleen, of wel troepswijze ondernemen, schijnt aldaar zijne verwisfeling of einde te vinden, waar

(*) FRISCH, tab. CXCIX, CCXXXII, CCXIII, I, XXIX, XV, XXXIX, XL, CXVII, CCX, CXXXVIII en CXL.

zij den dampkring voor hun verblijf gunstig oordeelen, of in andere woorden ruimer ademen, om plaats grijpende behoeften te vervullen. Het blijkt toch uit veelvuldige waarnemingen, dat sommige Trekvogels voormaals onbezochte oorden bezoeken of ook verlaten, hetzij dan deze reden in voorgervallene natuurveranderingen (en daardoor veranderd klimaat, of wel in de gezelligheid te vinden is, om zulk eene veranderde reis met vele togtgenooten te ondernemen (*). Of zij in hunne herhaalde togten zekere onderscheidene plaatselijke merkteekenen voor hunne verdere reis herkennen, valt even min binnen het bereik onzer waarnemingen.

Eene andere opmerking betreft de verschillende winden, welke zij, verreizende of terug keerende, voor hunnen togt bij voorkeur beminnen. Ook deze winden, uit onderscheidene hoeken waaijende, schijnen voor hunnen togt geenszins vast bepaald te zijn, maar alleenlijk af te hangen van die streek, welke zij op dat pas voor hunne afreis geschikt vinden. Onbepaald is dit geval met Kievit, Kwartel, Leeuwerik enz., die westen- of zuidwesten-winden voor hunnen togt verkiezen; terwijl Ooijevaar, Plevier, Snip enz., bij voorkeur met tegenwind verreizen, waarvan welligt de reden gelden kan, welke hiervóór, op bladz. 136, is opgegeven.

Gedurende deze togten doen zich nu en dan eeni-

(*) GUENAU DE MONTBEILLARD, *Hist. des Oiseaux*, vol. VI. pag. 557, etc.

eenige veranderingen voor, welke dezelve belemmeren, zoo als storm en onweders, wier geweld zij geenen wederstand kunnen bieden, en waardoor zij meermalen gedrongen worden om de nabij zijnde hollen en bosfchen op te zoeken en zich aldaar te verschuilen, totdat zij hunne reis wederom ongehinderd kunnen voortzetten. Zoodanig is, bij voorbeeld, het doortrekken der woestijnen, zoo als die van *Zahara* in *Afrika*, alwaar de reiziger dikwerf vele doode vogels ontmoet, door de kracht van den wind derwaarts overgevoerd, nedergevallen en door de hitte verftikt en verteerd. Waarbij men de natuurlijke veranderingen van luchtfreek mag voegen, welke door de gevolgen van gestrengere winters, zoo als die van 1709, 1740 en 1776, door uitroeijing van bosfchen, hoozen, vulkanen, nederstorting van bergen, het ontstaan van waterplasfen enz., fomtijds in zeer korten tijd geboren worden.

Uit alle deze oorzaken verklaart zich welligt het verschil van oord, hetwelk de Trekvogel boven alle andere luchtfreek, bij korter of langer verblijf, bemint, naar gelang hetzelve met zijn eigen aard en gevoel het meest overeenstemt. Dus fchijnen de Oosterfche en warmere landen bij uitzondering het vaderland te mogen genoemd worden van die geflachten en foorten, welke door maakfel, pluimaadje en fchoonheid uitmunten, zoo als de reeds genoemde Duif, Kanarie, en Distelvink, als die in *Oostindië*, *Bengalen*, de *Kanariſche Eilanden*, *Brazilië* enz. eene meerdere en

fijnere ontwikkeling van spier- en vaatgestel ontmoeten, aldaar ook paren en alleenlijk alsdan naar *Europa* verhuizen, wanneer meerdere koude aanvangt of gebrek aan voedsel hen tot verwijdering dringt.

Daarentegen beminnen de Meeuw, Ijsvogel, Ooijevaar, Reiger en Roerdomp (*Ardea Grus*, *Ciconia*, *Cinerea* en *Stellaris L.*), de Koekoek, Wachtel, Patrijs, Wiedewaal, Gans en Zwaan, de noordelijke koude landen, ja de hooge, tot zelfs de sneeuwgebergten, totdat paardrift, voedsel, aangenamer dampkring en gezelligheid hen naar *Europa* henen voert.

Eindelijk schijnen de Musch, Kieviet, Leeuwerik, Merel, Specht, Eend enz. van en naar bijgelegene plaatsen te verreizen, om aldaar voor korteren tijd te vertoeven, of wel, wanneer zij goed onthaal en genoegzaam voedsel vinden, geheelijk te overwinteren.

Enkele landstreken, zoo als *Duitschland* en *Sicilië* om derzelve bosschen, het zuidelijk *Spanje* en *Italië* om de warmte, de Grieksche *Archipel* om zijne bijzondere en langdurige gematigdheid; *Turkyen*, *Egypte*, bijzonderlijk de *Nijl*, om derzelve veelvuldige soorten van voedsel; *Suriname*, *Guiana* en de kust van *Guinea* om de hette, schijnen bij uitstekendheid het verblijf voor geruimen tijd, of tot verpozing eener verre reis, vooral der Zangvogels te zijn; terwijl de *Noorder-Oceaan* en *Zuidzee*, *Siberië* en *Kamtschatka*, zich bepaaldelijk het verblijf der Zeevogelen eigenen, om aldaar langer of kor-

kortër te vertoeven, naar andere gematigder luchtstrecken te verreizen en in November of December, wanneer alhier de koude en aldaar de korte zomer op handen is, terug te keeren.

Ook deze zelfde aanmerking betreft den tijd, waarop de Trekvogels komen en henengaan. Dezelve heeft geenszins eene onveranderlijke bepaling, maar wordt nu eens vroeger of wel later waargenomen, naar gelang zij of langer op reis zijn opgehouden, of een gunstiger dampkring ondervinden, of wel uit hoofde van grootere koude of hitte, of ook, omdat de bewoners zelve der landstrecken, van waar en waarhenen zij vertrekken, bij gebrek van genoegzame waarneming, deswege in het onzekere verkeerren. Dit schijnt bijzonderlijk het geval te zijn met de voorjaars- en wintervogels, zoo als de ooijevaar, plevier, lijster, snep, wintervink enz., wier komst of vertrek nu en dan enkele dagen, tot zelfs eene gansche week verschilt, naar gelang wind en weder, gezelschap van reisgenooten, staartsgewijze vlugt, uitrusting of voortzetting van reis bij nacht of bij dag, eene onderscheidende voorziening vorderen.

Nog verdient het opmerking, dat ver de meeste Trekvogels, altans die, welke in het voorjaar, op na genoeg gezetten tijd, herwaarts overkomen, doorgaans volle kracht en gezondheid genieten om te paren en te broeijen, en dus nadat zij den tijd van ruijing of vederverwifeling hebben doorgestaan, welke, volgens algemeene waarneming, slechts eenmaal des jaars schijnt te geschieden; terwijl de

tweede of meerdere paring en broei in warmere of gematigder luchtstreek plaats grijpt, werwaarts zij verreizen en een langer verblijf zullen genieten. Zij, die naar een koud klimaat verhuizen, schijnen dezen tusschentijd meer tot uitrusting, dan wel tot paring, te verkiezen, offchoon dat klimaat alsdan, in vergelijking der zware gestrengheid van den kort daarna volgende winter, inderdaad vrij gematigd zal moeten genoemd worden.

Eindelijk schijnt de afstand, dien de Trekvogel bij zijne te ondernemen reis van het eene naar het andere gewest of luchtstreek noodig heeft, geene merkelijke zwaarigheid op te leveren. Immers schijnt de vlugt der vogelen, uit hoofde van hunnen aanleg, dermate te zijn, dat zij de lucht zeer gemakkelijk doorklieven, zonder dat het oponthoud, door natuur- of kunstverandering veroorzaakt, hen inderdaad eenigermate verontrust. Volgens alle waarnemingen legt een vogel in ééne minuut vijf honderd Rhijnl. roeden en dus in één dag ettelijke mijlen af, zonder den tusschentijd mede te rekenen, dien hij op den dag, vooral des nachts, tot uitrusten bezigt. Dus reist de Zwaluw, in weinig tijds, uit ons klimaat tot onder de linie. Zoo getuigt ADANSON, dat hij op 9 October, en dus kort nadat de Zwaluw haren togt uit *Europa* had aangevangen, op de kust van *Senegal* heeft waargenomen (*). Een Valk, van de *Kanarische Eilanden* aan den Hertog LERMA gezonden, vloog, volgens

(*) *Voyage to Senegal*, pag. 76.

gens verzekering van den Heer DE LA CAILLE, in weinige uren, van *Andaluzië* naar het Eiland *Teneriffa*, en leide dus in dezen korten tijd niet minder dan tweehonderd en vijftig Fransche mijlen af (*). En volgens den Heer BLOANE vliegen de Meeuwen, op het Eiland *Barbados*, troepsgewijze eenige mijlen in de rondte heen en weder, komende alle op éénen dag tot hun gezelschap bijeen, om eenparig de reis tot verhuizing aan te nemen (†).

Het is inderdaad zeer te bejammeren, dat de veelvuldige reizigers, vooral in de helft der laatst-vorige en ook in de tegenwoordige eeuw, geene behoorlijke waarneming hebben gedaan en opgeteekend van de vogelen, welke zij onder weg, bijzonderlijk ten aanzien van kort of langer verblijf, ontmoeteden. Met zoodanige aantekening immers van poolshoogte, lengte en breedte, klimaat, faizoen, windstreek, jaargetijde, maand en dag, zouden wij gewisfelijk thans genoegzaam in staat zijn om, bij vergelijkende gevolgtrekkingen, op te maken het oord, van waar zij komen, den tijd wanneer zij vertoeven en de reis, welke zij tot verhuizing ondernemen. Bijzondere redenen schijnen alhier eene merkelijke belemmering te verschaffen, zoo als onkunde van den dampkring en natuurlijke historie, bovenal het volstrekt gemis van kennis omtrent de Trekvogels en de verwarring in het

(*) *Voyage*, tom. I. pag. 416.

(†) *Voyage to the Islands*, vol. I. pag. 27.

opgeven der namen, welke, bij eene kunstmatige rangschikking van geslachten en soorten, plaats grijpt, als waaruit het moeilijke en minder nuttige, met de geringere belangstelling dezer wetenschap, is voortgevloeid. Met zulk eene gemakkelijker ordening immers zoude men al zeer spoedig tot de waarneming gekomen zijn, dat vele luchtbewoners, die in *Europa* Trekvogels heeten, in *Zuid-Amerika* bij voorbeeld en elders, een gansch jaar vertoeven, en slechts zeer zelden, zoo als in langdurige droogten enz., hun verblijf verwisfelen, en dat de warmere of koudere seizoenen, alleenlijk met verschil van windstreek, (met een oostelijken wind bij voorbeeld,) in het Zuiden veel gestrenger zijn dan in het Noorden onder eene zelfde lengte en breedte, of ook omgekeerd; van welk laatste verschijnsel de alreeds vroeger genoemde winters van 1709, 1740, 1770, 1778 en 1820, menigvuldige bewijzen, ook omtrent de verhuizing van viervoetige dieren, hebben opgeleverd.

Met deze voorafgaande aanmerkingen zijn wij eenigzins uitvoeriger geweest, dan welligt tot de eenvoudige beantwoording der thans opgegevene vraag noodig geweest ware. Tot een geheel overzicht van het belangrijke vraagstuk achtten wij deze uitvoerigheid meer noodzakelijk en vertrouwen, dat zulks niet zal gewraakt worden.

Uit een en ander mogen wij vrijelijk besluiten, dat het onderzoek, van waar de Trekvogels komen en werwaarts zij henen gaan, bij mangel van genoegzame waarnemingen, voor als nog ver af is

van

van beflist te zijn. Daar intusfchen de vraag der meeste onderzoekers zich bijzonderlijk bepaalt omtrent de afreis der *bij ons bekende* Trekvogels uit onze gewesten naar elders, willen wij beproeven, in hoe ver wij aan dit vereischte zullen kunnen voldoen. Daartoe meenen wij geen veiliger leiddraad te kunnen aannemen, dan dien het aanzijn derzelve in de onderscheidene faizoenen aan de hand geeft, met bijvoeging van kort of langer verblijf bij paring en broeijing, en alsdan met bijzondere toepasfing der verhalen van geloofwaardige fchrijvers, welke wij tot dit oogmerk met onze eigene waarneming hebben kunnen vergelijken.

Zoo vond de Heer ADANSON, aan de kust van *Senegal*, zooals wij hier vóór op bl. 146 aantekenden, eene menigte van Zwaluwen, die, volgens hare vermagering te oordeelen, eene tamelijk verre reis gedaan, en de Europeefche gewesten in dezelfde maand gewis fchenen te hebben verlaten. En deze waarneming wordt door den Heer DE LA CAILLE omtrent de *Kaap de Goede Hoop* bevestigd (*).

Even zoo getuigt de Heer ISERT, aan de kust van *Guinea*, digt bij *St. George del Mina*, op 13 October de Specht, en op het zoogenoemde *Vogelen-Eiland* een ganschen zwerm, en onder andere den Nachtegaal, te hebben waargenomen, die zich aldaar, tot zelfs in December, laat hooren

(*) *Voyage au Cap de Bonne Esperance*, pag. 82.

ren (*). En deze getuigenis wordt door de berigten van den Heer BROWNE, te *Darfour*, in *Noord-Amerika*, ten opzichte van een aantal Trekvogelen, de Duif, Patrijs, enz., allezins bevestigd (†).

De Heer STEDMAN nam er verscheidene waar in *Suriname* en *Guiana*, zooals Pleviers, Roodborstjes, Pimpelmeezen, Lijsters, Kraaijen, Raven enz. in de maand van Junij (§).

Even zoo zag de beroemde cook op *Batavia*, in de maand van Julij, Duiven, Hoenders, Snippen, Kraaijen, Meeuwen en Eenden (•). Ook met dit bericht stemt de Zeereiziger, VOGEL, in den volstrekten zin overeen (†).

Al verder meldt ons de ongelukkige LA PÉROUSE, dat hij in de Baai van *Cross* in *Kamtschatka*, en wel op het Eiland *Norfolk*, talrijke soorten van Trekvogels heeft waargenomen, die ons doorgaans in Lente en Zomer bezoeken, zooals Zwaluw, Mosch, Nachtegaal, Tortel; de Geelgors daarentegen, de Patrijs en de Raaf, in Augustus en September; en water- en kustvogels, als Meeuwen,
Gan-

(*) Reis naar *Guinea*, bl. 14 en 104.

(†) Reis naar *Afrika*, D. II. bl. 30 — 32.

(§) Reis naar *Suriname*, I. bl. 265 — 267. II. 7 — 9, 106 — 108, 152 en 153, 249 — 252. III. 187, 207, 214, 293 en 347.

(•) Reize rondom de Wereld, D. III. bl. 121, 409 en 463.

(†) Dertigjarige Zeereizen, D. II. bl. 155.

Ganzen en Eenden, in Januarij en Februarij (*).

Gelijke berigten deelt ons mede de Landreiziger HEARNE, die den *Noorder Oceaan* doorkruist heeft, ten aanzien van alle vóórgemelde Trekvogels, door hem op onderscheidene tijden aan de *Hudsonsbaai* waargenomen, waaromtrent hij bijzonderlijk aantee- kent, dat er in den zeer gestrengen winter slechts weinige Roofvogels verblijven, die zich doorgaans in de sneeuw baden (†).

Eene gansche lijst van honderd-veertig soorten van Vogelen, waaronder vele Trekvogels, deelt ons de Heer MORSE mede, welke zich doorgaans in de landstreek van *Noord-Amerika*, bijzonderlijk in de Staten van *Noord- en Zuid-Karolina* en *Kentucky*, in onderscheidene faizoenen bevinden en verblijven, waarvan enkele soorten, als Kwartel, Duif, Fla- mingo, Faizant en Patrijs, om derzelve overschoone kleur, met regtstreeksche benaming landeigen ge- noemd worden (§).

Nog overvloediger zijn de berigten van de Heeren DENON in *Opper- en Neder-Egypte* en SONNINI in *Turkijën* en *Griekenland*. Beide stemmen daarin overeen, dat aldaar, langs den geheelen *Nijl*, en wel omstreeks *Alexandrië*, in de maand van Julij, eene

(*) Reis naar de *Zuidzee*, D. I. bl. 239. II. bl. 15, 21 en 131. III. bl. 22 en 229.

(†) Landreis naar den *Noorder Oceaan*, D. II. bl. 230—281.

(§) Gesch. der Vereenigde Staten van *Amerika*, D. I. bl. 62—65. D. IV. bl. 271.

eene talrijke menigte van reeds genoemde Trekvogels, en bijzonderlijk van Watervogels, meestal in den Herfst, voor geruimen tijd verblijft.

Opmerkelijk is de door den laatstgenoemden medegedeelde waarneming, dat vele Trekvogels met Oostelijken wind in Maart verschijnen en in October met een Westenwind naar *Syrië* of *Cyprus*, in de *Middellandsche zee*, verhuizen; dat de Snep of Snip aanhoudend in de gansche Slachtmaand vertoeft; dat vele, even als de Patrijs, bij geheele troepen verhuizen; dat de Vink, Mees, Roodborstje enz. slechts bij paren vertrekken, zoodat mannetje en wijfe elkander volgen, en gedurende den togt met onderscheiden geluid waarfchuwen; dat de Zangvogels, en onder hen de echte en basterd Nachtegaal en de wilde Merel bij uitzondering, in den omtrek van *Canea* en *Candia*, van een vroegeren togt uitrusten, en dat de Ooijevaar in den omtrek van *Salona* geruimen tijd vertoeft, om aldaar te broeden en in Junij te verhuizen (*).

Ja, het is dit zelfde verblijf bijkans van alle genoemde trekvogels in den nabij gelegenen Griekfchen *Archipel*, dat den keurigen waarnemer, F. MURHARD, aanleiding gaf, om den Italiaanfchen geneesheer, Signor MARCO, die zich langen tijd achter elkander op het Eiland *Scio* ophield, tot

naauw-

(*) DENON, Reis door *Opper- en Neder-Egypte*, D. III. bl. 52. en SÖNNINI, Reis door *Turkijën en Griekenland*, D. I. bl. 35, 38, 117, 173, 117, 299, 366, 413 en 444. D. II. bl. 182 — 214 en 410.

naauwkeurig onderzoek te overreden. De getuigenis van dezen man bevestigt: dat vele Roofvogels, zooals de Steenvalk en Kuikendief (*Falco Milvus L.*), een geheel jaar vertoeven; offchoon andere, zoo als de Reiger en Gier (*Falco Palumbarius L.*), de Sperwer, Havik en kleinere foort van Moeraswouwen, uit *Klein-Azië* komende, zich nu en dan vertoonen; dat andere meer gezellige, zooals de Koekoek en Nachtegaal, (de laatste zelfs zonder zijn treffelijken zang te doeu hooren,) in den Herfst uit *Natolië* overkomen om uit te rusten, en binnen veertien dagen naar de kusten van *Syrië*, *Palestina* en *Mesopotamië* terug keeren, alwaar zij op de vijgen- en olijfboomen overwinteren, en dat de Grasmusch, Kievit, Leeuwerik, Kwartel, Merel, Kwikstaart, Vink en foortgelijke doortrekkende vogels meer, aldaar in Oogst- of Herfstmaand verschijnen, om naar *Neder-Egypte* en van daar naar *Zuider-Arabië* te verreizen, ten einde den winter door te brengen, en naderhand, voor de tweede maal, in Grasmaand weder te keeren.

Volgens denzelfden waarnemer schijnt ook één der schoonste Europeefche Vogels, de Bijënwolf (*Merops Apiaster L.*), geheel en al in de Zuidelijke landen, en bepaaldelijk in *Griekenland*, te huizen, en dat land, door het opsnappen van sprinkhanen, bijen, muggen en vliegen, te beweldadigen, zonder ooit de Noordelijke landen, zelfs *Duitschland* en zijne boschen niet, te bezoeken. Ook het Roodborstje (*Motacilla rubecula L.*), de Flamingo

(*Phoenicopterus L.*), Meerkolf, Veldhoen, Patrijs, Specht, Winterkoning (*Motacilla Troglodytes L.*), Mees, Snep, Spreeuw, Bontekraai, Raaf en nog later Eend, Gans en Zwaan (de laatste echter minder in getal en niet overal in deze landstreek,) srijken aldaar, na hunne komst uit de Noordelijke landen, in Wijnmaand, om in December of Januarij naar de Zuidelijke kusten henen te trekken en aldaar te overwinteren (*).

Zoo doende komen wij van zelve tot de eigenlijke beantwoording der vraag, bij welke wij gaarne den loop der saizoenen volgen, waarin de Trekvogels zich, hier te land, aan onze beschouwing vertoonen.

Alzoo opent het tooneel de Ooijevaar (*Ardea Ciconia L.*), als die zich somtijds reeds in het laatste van Februarij, doch zeer zeker in het begin van Maart vertoont. Of het waar zij, dat het mannetje vóóruit reist om het nest te bouwen, welk men in dat jaar betrekken zal, en of het wijfje daarna, door den Koekoek vergezeld, herwaarts komt om hetzelfde nest te bewonen? is welligt meer als gissing aan te nemen, dan als gevolg te beschouwen van geregelde waarnemingen. Doorgaans herneemt hij, bij zijnen wedertogt in het volgende jaar, hetzelfde nest, in het vorige door hem bewoond, wanneer hetzelfde in genoegza-

(*) F. MURHARD, Tafereelen van den Griekschcn Archipel, D. II. bl. 185 — 258.

zame orde is om te betrekken. Hij zelf zorgt voor den noodwendigen voorraad van dekking.

Dezelve komt herwaarts uit de Noordelijke Oostersche landen, alwaar hij schijnt te huizen, met gestrengte koude en Oostelijken wind. Hij geneert zich met vischkuit, aal en kikvorschen, waarmede hij ook zijne jongen voedt. Hij paart en broedt alhier, zelfs tot drie en slechts zeldzaam vier jongen, welke hij, na zekeren wasdom, dagelijks in het vliegen onderwijst. Doorgaans vertrekt hij met zijne togtgenooten, in den vorm van een driehoek bijeengefchaard, met de helft van Augustus naar *Griekenland* en den *Archipel*, alwaar hij, door voedzame spijs van Nijlgedierten en vijgen zijne krachten herstelt en, na vertoef van weinige weken gedurende het ruijen, in November naar zijne eerste verblijfplaats terugkeert, alwaar de koude alsdan gematigd is (*).

Wel-

(*) BUFFON, SONNINI, BROWNE, MURHARD a. b. GENAU DE MONTBEILLARD, bij BUFFON, *Hist. Nat.* VI. 557. VII. 392. VIII. 261. et 394. IX. 205. Noz. I. 31 — 35. II. 105. ADANSON ter reeds aangehaalde plaats, BARRINGTON *Miscell.* p. 225. FRISCH, *tab.* CXIV — CXVIII. Ook hier geldt de waarneming van den Heer c. DE JONG, die ons berigt, te *Smirna*, in het begin van September, een groot aantal Ooijveaars, bij koppels van zestig en meer, ten getale van meer dan duizend, te hebben zien nedervallen op het Aziatische strand, alwaar zij, den volgenden morgen, hunnen koers Zuidoostwaarts naar *Egypte* namen. *Reize naar de Middellandsche Zee.* Haarl. 1806. bl. 159.

Weldra verschijnen de Kievit (*Tringa Vanellus L.*), de Tureluur (*Scolopax Calidris L.*) en Kemphaan (*Tringa pugnax L.*). Dezelve schijnen overal, voornamelijk in de Noordelijke landen, te huizen, en van daar naar *Noord-Afrika* en verder naar *Zweden*, *Noorwegen* en *Duitschland* te verreizen, van waar zij zich, in het begin van Maart, met een Zuiden- (de Kemphaan met Oostelijken) wind, na dooiweder, herwaarts komen, alhier paren en broeden, zich met infekten en wormen der lage weilanden en nabij gelegene moerasfen voeden, en in April, of ook nu en dan bij langer verblijf eerst in den Herfst, troepsgewijze naar *Duitschland* trekken, en voorts op gelijke wijze denzelfden togt hernemen (*).

Kort daarna vertoont zich, in den aanvang van April, de Zwaluw (*Sterna Hirundo L.*) in hare onderscheidene soorten. Zij schijnt in verschillende landen te huizen, zooals in *Noorwegen*, *de Kaap de Goede Hoop*, kust van *Guinea*, *Japan* en *Egypte*, alwaar zij zich met allerlei infekten, vooral met muggen voedt. Van daar komt zij herwaarts. Sommige overwinteren alhier, verschuilende zich in hollen onder den grond of wel in warme beestenstallen, van waar zij in het voorjaar te voorschijn komen. Doorgaans vertrekt zij, in het laatste van
Sep-

(*) Zie de schrijvers, boven aangehaald. Voorts DURAND, *Voyage au Senegal*, tom. II. pag. 67. DE LA CAILLE a. b. pag. 82. Noz. I. 65. en IV. 371. FRISCH, tab. CCXIII. TEMMINCK, *Man.* II. 550.

September, naar *Griekenland* en *Italië*, of wel naar de boschen van het Noordelijke *Duitschland* (*).

Te zelfden tijde, of welligt iets later in April, vertoont zich de Voorjaars-Merel (*Turdus Merula L.*). Zij schijnt overal te huizen in het noordelijke *Europa*, en wel bepaaldelijk in de boschen van *Duitschland*, van waar zij overkomt. Zij paart en broedt alhier, zich voedende met allerlei infekten, en vertrekt in het laatste van Mei of Junij derwaarts (†).

Zij onderscheidt zich van de Najaarsfoort, welke ook Kramsvogel of Zinglijster genoemd wordt (*Turdus Pilaris* en *Muscus L.*), die in Herfstmaand uit reeds genoemde landen met Zuidelijken wind overkomt, alhier broedt en overwintert, om in Maart of April derwaarts terug te keeren (§).

Algemeen onderscheidt zich de Musch of Mosch (*Fringilla Domestica L.*), ook Grasmusch (*Motacilla Curruca L.*) genoemd, welke in alle Europeesche landen, en ook hier des zomers van April tot in Augustus huist, van *Duitschland* herwaarts komt en van vliegen en infekten leeft. Sommige echter beweren, dat zij alhier nestelt, veelmalen broedt en overwintert, en zich onder rieten daken verschuilt. Onder andere foorten en benamingen, echter, van Vink, Berg-Distelvink en Keep (F.

(*) Zie de bovengenoemde schrijvers, vooral MURHARD, II. bl. 201. enz. FRISCH, tab. CCXIX.

(†) MURHARD enz. a. b.

(§) BUFFON, IV. 32. Noz. I. 17. III. 235.

(*F. Muscapa*, *Coelebs*, *Spinus* en *Montifringilla L.*) schijnt zij in den Herfst uit het nabij gelegene *Duischland* tot ons over te komen, en in het voorjaar wederom derwaarts te vertrekken (*).

In April vooral verlevendigt zich de natuur in onze luchtstreek, bijzonderlijk door de verschijning van onderscheidene Trekvogels, en wel eerstelijk door den Koekoek (*Cuculus Canorus L.*). Bijkans overal door gansch *Europa* is hij door zijne togten en vele fabelachtige en zinrijke toespelingen vermaard. Volgens de waarneming van den geleerden SCHRADER (†), zoude het wijfje ongeschikt zijn om zelve hare eieren uit te broeden, en van daar het algemeene gevoelen, dat zij deze in de nesten van andere vogelen ter uitbroeding nederlegt. Hij schijnt in de Noordelijke landen van *Afrika* te overwinteren, en zich aan het hoofd van onderscheidene Zangvogels te plaatsen, om, met een Westenwind, van den *Noorder Oceaan* over den Griekschcn *Archipel*, van daar herwaarts te komen en in bosschen en boomen te nestelen, om in Julij, met een Noordenwind, derwaarts te verreizen (§).

Met den regentijd vertoont zich de Plevier of
Plu-

(*) BUFFON, IV. 181, 194, 266, 296, 308, 365 en 395. NOZ. I. 77. II. 135 en 141. III. 225. IV. 266. TEMM. I. 209, 354, 360 et 376.

(*) *Observat. Anatom.* p. 216.

(§) VAILLANT, *Ois. d'Afrique* V. 20, 26, 47 — 49. BUFFON, VI. 30. NOZ. II. 117. MURHARD, a. b. TEMM. I. 381. FRISCH, *tab.* I, III en XI.

Pluvier (*Charadrius Hiaticula* of *Tringa Ochropus L.*), een kleine vogel, die zich zeer menigvuldig op de lage weilanden en bij de moerasfen vertoont en van kleine wormpjes leeft. Dezelve schijnt te huizen op de *Sandwichs* Eilanden der *Stille Zuidzee*, van waar hij, troepsgewijze, over den Griekschcn *Archipel* naar *Duitschland* en van daar met een Zuidwesten wind tot ons overkomt, om in den Herfst, met groote scholen, derwaarts terug te keeren (*).

Tot gelijken tijd behoort de Kwikstaart, Witstaart of Looper, in onderscheidene foorten en verschillende benamingen, omdat hij altijd in beweging is (*Motacilla Alba, Flava, Rubecula, Trochilus* en *Troglodytes L.*). Dezelve huist overal in het gematigd *Europa*, in *Natolië* en op het Eiland *Cyprus*, van waar hij, met onderscheidenen wind, over den *Archipel* naar *Duitschland* en van daar tot ons henen trekt. Hij voedt zich met allerlei infekten, paart en broedt meermalen, en neemt in den Herfst dezelfde terugreis aan, of verschuilt en overwintert bij gematigd weder (†).

Gelijkelijc doet zich in April zien het Boomkruipertje (*Certhia Familiaris L.*) met de Hoppe (*Upupa Epops L.*). Beide huppelen van boomstam tot boomstam voort, leven van mieren en andere

(*) MURHARD, a. b. BUFFON, VIII. 340. en IX. 15. NOZ. III. 265. IV. 319. TEMM. II. 539.

(†) MURHARD, a. b. BUFFON VI. 95, 109, 138, 149. NOZ. I. III. II. 103 en 163. TEMM. I. 246, 255 en 260.

infekten, broeijen in elke maand, hebben een gelijk vaderland als de Kwikstaart, en verreizen even als de laatstvorige (*).

Al spoedig vertoont zich de Leeuwerik (*Alauda Arvensis L.*). Hij huist door geheel *Europa*, voornamelijk in *Italië*, van waar hij, over *Duitschland*, herwaarts trekt. In de kooi opgesloten, ver-aangenaamt hij door zijnen keurigen slag, paart en broedt bijkans maandelijks, en verlaat dit land niet dan in October, wanneer hij, of naar *Duitschland* terug, of wel naar het Zuidelijk gedeelte van *Italië* henen reist om te overwinteren (†).

Door zijn ongemeenen slag onderscheidt zich vooral de Wachtel of Kwartel (*Tetrao Coturnix L.*), die, ongezellig van aard en daardoor meer en meer tam gemaakt en in de kooi opgesloten, meer dan eenige andere vogel, zijnen lust tot verhuizing, door gedurige onrust, te kennen geeft. Van hem getuigt reeds ARISTOTELES, dat hij in het laatst van Augustus uit *Griekenland* verhuist en met ééne strek over de *Middellandsche zee* naar *Italië* henen trekt (§). Anderen zijn echter van meening, dat hij in het Noorden, en wel in *Lapland*, overwintert. De Heer VAN TOURNEFORT getuigt, dat deze Vogel, in het beste van den zomer, op de Eilanden van

(*) Ibid. TEMM. I. 410. en 415. FRISCH, tab, XXXIX. fig. 1.

(†) MURHARD a. b. BUFFON V. 294. NOZ. I. 27. TEMM. II. 281.

(§) *Hist. Animal. l. VIII. c. 12.*

van den *Archipel* geruimen tijd vertoeft, en wel op het Eiland, dat, naar zijnen naam *Orthygia* (Wachtel Eiland) genoemd wordt (*). Met deze getuigenis stemt de Heer GODENEU nagenoeg overeen, als die deszelfs verblijf in den zomer op *Maltha* en in *Italië* heeft waargenomen, werwaarts hij met een Noordwesten wind aankomt en met een Zuidoosten wind naar *Egypte* en *Ethiopië* vertrekt (†). Hij paart en broedt alhier veelmalen en verreist in Herfstmaand naar *Italië* (§). Of het waar zij, dat de Wachtelkoning (*Rallus Crex L.*) juist, zooals PLINIUS wil (*), dezen naam draagt, omdat hij zich aan het hoofd van den reizenden troep plaatst, om hem tegen allerlei roof te beveiligen, blijft geheel onzeker (‡). Deze laatstgenoemde, intuschen, bijzonderlijk de Waterral (*Rallus Porzana L.*), met gelijke heên en terugreis, en die zich met waterinfekten en planten voedt, blijft zeer merkwaardig om het kunstig nestje, welk hij bouwt, dat als een schuitje henen drijft en zich als aan het riet vasthecht, om hetzelfde tegen het wegdrijven te behoeden (**).

Nog

(*) *Voyage au Levant*, p. 281 — 313.

(†) *Mem. de l'Acad. Royale des Sciences*, tom. III. pag. 92.

(§) BUFFON II. 454. MURHARD a. b. NOZ. II. 143. TEMM. II. 491. C. DE JONG a. b. bl. 186.

(*) *Hist. Nat.* I. X. c. 23.

(‡) *Mém. du Baron de TOTT*, tom. II. 143 et suiv. MURHARD a. b.

(**) BRISSON, *Ornithologie*, Paris 1760. vol. V. p. 246. IX. D. I. L

Nog schijnt tot deze opgave te behooren de Uil, de nacht-, kerk-, kat- en steenuil (*Strix Flammæa*, *Pasferina* en *Ulula* naar het geluid *L.*). Dezelve, zeer schuw van aard, bouwt zijn nest in muren en steengroeven, waart met zijne groote oogen en ooren, en dus met een zeer scherp gezigt en gehoor, des nachts overal rond en geneert zich van allerlei klein gedierte, zonder alhier, zoo als sommige willen, een eigen nest te vervaardigen, maar om zich van dat van andere vogels, zoo als Kraaijen, Eksters enz. te bedienen. Hij schijnt in *Noord-Amerika*, zelfs tot aan de *Noordpool*, te huizen en van daar door verschillende landen, als *Zweden* en *Noorwegen*, alwaar hij, bijkans overal, voor zekeren tijd gezien wordt, naar *Duitschland* en van daar herwaarts te trekken, om in den herfst wederom denzelfden togt, niet bij troepen, maar paarsgewijze, te hernemen (*).

Eindelijk sluiten wij, om niet alle die Trekvogels op te noemen, waarvan slechts weinig te zeggen valt, dit heir van Lentevogels hier te land met de allerwegen geliefde Duif in hare onderscheidene en menigvuldige soorten (*Columba Oenas*, *Palumbus*, *Turtur* enz. *L.*). Op grond onzer voorafgaande algemeene aanmerkingen en de getuigenissen der reizigers mogen wij aannemen, dat zij eigenlijk huist in *Perzië*, het vaderland der schoonst gekleurde vogels, alwaar zij bijzonder geliefd wordt. Bijkans onder

al

(*) MURHARD a. b. BUFFON I. 291 — 300. MOZ. I. 69. III. 299. TEMM. I. 90. II. 92. FRISCH XCIII — C.

alle Europeesche gematigde luchtstreken vertoevende, besluit men, dat zij, offchoon troepswijze henen-trekkende, geene verre togten onderneemt. Van daar schijnt, zij in het voorjaar, naar *Griekenland*, en voorts naar *Frankrijk*, vooral in *Bourgondiën* en *Champagne*, en in het laatste van April herwaarts te verreizen. Zij vertoeft doorgaans tot in October, met uitzondering alleen van den *Tortel*, die vroeger vertrekt. Bij voorkeur bemint zij zoodanige nabij zijnde oorden, alwaar graan geteeld wordt. De wilde Duif paart en broedt slechts tweemaal des jaars; terwijl de tamme, vooral die, welke in kooijen wordt opgesloten, doorgaans negen- of tienmaal paart. Met de naderende herfstkoelte herneemt zij, in scholen, bij gunstigen wind, denzelfden terugtogt naar het Zuidelijke *Duitschland* en *Frankrijk* (*).

In Mei kenmerken zich de zomer water-Trekvogels, die zich met visch en deszelfs kuit en verdere waterinfekten voeden. Zoodanige zijn de *Lepelaar* (*Platalea Leucorodia L.*), het *Waterhoen* (*Fulica Atra* en *Chloropus L.*) en *Zeemeeuw* (*Larus Naevius L.*), die bijkans alle drie in het Noorden, tot zelfs aan de *Zuidzee*, huizen, langs de *Middellandsche zee* verblijven, en van daar, bij onderscheidene togten, langs de *Noordzee*, heen en weder trekken, ook de binnenrivieren bezoeken, en

(*) SONNINI, MURHARD a. b. BUFFON, III. 7 en 34. V. 294. NOZ. I. 9. II. X. 13. TEMM. II. 444 — 448. FBISCH, CXXXVIII, CXLV tot CLI.

en eindelijk in den herfst denzelfden koers hernen. Van de laatstgenoemde, echter, moet uitgezonderd worden de Winter- en Kokmeeuw (*Larus Tridactylus* en *Fuscus L.*), die als wintervogel in den herfst overkomt, tot in het voorjaar vertoeft en met zijne snelle vlugt eenen doorgaans nabij zijnde storm verkondigt (*).

Ook in het laatst van April of in het begin van Mei, onderscheiden zich de liefelijke Zangvogels door hun treffelijk gefchal, zooals de Nachtegaal (*Motacilla Lurinia L.*), de Kanarie (*Passer Canarius L.*) en de vlas- en rietvink (*Fringilla Linaria* en *Sylvia L.*).

De eerstgenoemde, altijd een schoon en warm klimaat verlangende, huist in Oostindië, Perzië, Kreta, voorts in Natolië en in alle gematigde landstrecken van Europa en Amerika, voedt zich met insekten, paart en broedt meermalen, komt tot ons over Griekenland, den Archipel en Duitschland, en vertrekt in het laatste van Junij of den aanvang van Julij, welligt naar het Eiland Cyprus (†).

De Kanarie (*Fringilla Canaria L.*) kenfchetst reeds

(*) PÉROUZE, MUSHARD a. b. BUFFON, VIII. 271. IX. 81, 114, 270 en 284. NOZ. II. 172, 693, 706 en 760. III. 281. BRISSOT, VI. tab. XVII. FRISCH, CC en CCIX. TEMM. I. 61 en 71. II. 595, 760 en 787.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, VI. 1. NOZ. II. 123. TEMM. I. 195. FRISCH, XXI. SIEBER, *Reis naar Kreta*, II. bl. 230.

reeds in den naam hare afkomst uit de *Kanarische Eilanden*, van waar zij, eerst in de zestiende eeuw, naar *Europa* schijnt overgebracht, of wel van het oude *Spanje*, alwaar zij mede pleegt te huizen, en voorts in allerlei warme landen, alwaar zij zich op onderscheidene tijden laat hooren. Of zij, intusfchen, wel Trekvogel zij, wordt nog zeer betwijfeld. Welligt wordt zij vermengd met die soort, welke men onder de Kwikstaarten het Geelborstje (*Motacilla Hippolaïs L.*) noemt. Deze, uit het Noorden naar *Duitschland* en van daar herwaarts trekkende, neemt in Oogstmaand dezelfde terugreis aan (*).

De Vlas- en Rietvink, welke almede, welligt elders, met den naam van Goud- of Distelvink (*Fringilla Carduëlis L.*) genoemd wordt, of ook nu en dan Basterd-Nachtegaal (*Motacilla Atricapilla L.*) heet, huist in geheel *Europa* en in *Noord-Amerika*, laat zich bijkans den ganschen dag tot laat in den avond hooren, komt over den *Archipel* naar *Duitschland* en van daar herwaarts, en vertrekt op gelijke wijze in den herfst. De Vink, als herfstvogel, zal nader in aanmerking komen (†).

De

(*) J. EDWARD, *Nat. Hist. of Birds, Lond. 1743.* vol. IV. p. 276. MURHARD a. b. BUFFON, VI. 5. FRISCH, XII. 1—4.

(†) MURHARD a. b. M. CATESBY, *Nat. Hist. of Carolina, Lond. 1731.* vol. II. p. 304. BUFFON. IV. 365. NOZ. IV. 329. TEMM. I. 376.

De Geelvogel (*Oriolus L.*), ook de Wiedewaal of Kers- en Pinkstervogel (*Oriolus Galbula L.*) genoemd, is zeer merkwaardig om zijne schoonheid en napvormig nest in ypen- en peerenboomen. Hij huisvest op het Eiland *Cuba* en in *Noord-Karolina*, van waar hij naar *Duitschland* en herwaarts komt, zich van kersen en besen geneert en in den herfst even zoo de terug reis aanneemt (*).

Op het einde van den Zomer worden de Zangvogels vervangen door den Lijster (*Turdus Musicus L.*), die ook elders Kramsvogel (*T. Pilaris L.*) heet. Dezelve huisvest in het Noordelijk *Europa*, *Rusland*, *Polen*, *Duitschland* en *Pruisfen*, van waar hij in den herfst tot ons komt, en in October langs denzelfden weg henen reist, zonder alhier te paren of te broeden (†).

De nuttige, offchoon wreede Mees, bijzonderlijk de Koolmees (*Parus Major L.*), duidt door zijne digte dekvederen de komst aan uit de hoog-noordelijke gewesten, offchoon overal verspreid en overal broedende, en zeer gemeen in *Zweden* en *Denemarken*, van waar hij, over *Duitschland*, in het laatst van Augustus herwaarts trekt en in October met denzelfden koers terug reist (§).

De

(*) MURHARD en CATESBY a. b. BUFFON, III. 273. NOZ. I. 19. TEMM. I. 129. FRISCH, XXXI.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, IV. 13 en 32. NOZ. III. 325. TEMM. II. 163 en 164. FRISCH XXVI.

(§) MURHARD a. b. BUFFON, VI. 251. NOZ. II. 113. TEMM. I. 287. FRISCH, XIII.

De Specht (*Picus L.*) almede onder de bonte middelbare, graauwe en blaauwe (*P. Major, Medius, Minor* en *Sitta Europæa L.*) bekend, huisvest overal in *Europa, Azia* en *Amerika*, en verblijft ook alhier, zoo wel des zomers als des winters. Zij onderscheidt zich door tong, snavel en pooten, waardoor zij, reeds van ouds her, aanleiding gaf tot menigerlei verdichting. In den herfst voornamelijk komt zij herwaarts uit *Duitschland*, nestelt in holle boomen, paart en broedt meermaalen, voedt zich met mieren en torren, en overwintert dikwerf in de pijnbosfchen. Overal Trekvogel zijnde, zonder zich aan bepaalden tijd te verbinden, fchijnt eene enkele foort, bij harden winter, in het voorjaar naar *Duitschland* te verhuizen (*).

De Sperwer (*Falco Nifus L.*), offchoon zich fomtijds vroeger latende zien, fchijnt echter meer onder de herfstvogels te behooren, omdat hij, enkel van roof levende, in de Noordelijke streken der *Zuidzee* huist. Dezelve, alhier nestelende en broedende, komt over *Rusland* en *Duitschland* herwaarts in September, overwintert alhier en vertrekt in Februarij derwaarts (†).

Nog komt alhier in aanmerking de Snip (*Scolopax*

(*) MURHARD a. b. BUFFON, VI. 303. VII, 369, 397, 400 en 595. NOZ. I. 41. IV. 347 en 357. TEMM. I. 398, 399 en 407. FRISCH, XXXIV — XXXIX.

(†) PÉROUZE en DENON, hiervoor op bl. 14. MURHARD a. b. BUFFON, I. 178. NOZ. III. 297. FRISCH, XC — XCII. TEMM. I. 56.

pax L.), waarvan de Hout- en Poelsnip (*S. Rusticola* en *Gallinago L.*), als Trekvogels, tweemaal in het jaar voorkomen, en in het najaar, door het regt opvliegen en hunne piepende stem in de hoogte, in het net verstrikt en om hun lekker beetje zeer bemind worden. Zij huizen op de hooge bergen van het Noordelijk *Europa* en in de moerasfige streken langs de rivieren. Doorgaans komen zij troepsgewijze in grooten getale met tegenwind uit *Duitschland* herwaarts, broeden meermalen en verreizen met den Westenwind wederom derwaarts (*).

Ook in de Noordelijke landen huist de Spreeuw (*Sturnus L.*), doch schijnt, hoe zeer in groot aantal, meer als doortrekkende te moeten aangemerkt worden. Door zijn bijzonder nabootsend geluid kenbaar, laat hij zich bijkans overal van tijd tot tijd in *Europa* zien, zonder zich bepaaldelijk, lang achter elkander, aan ééne luchtstreek te hechten, en wordt ook daarom gezegd, geen bijzonder nest te maken. In den herfst uit *Duitschland* overkomende, vertoont hij zich in Februarij, als wanneer hij derwaarts verweist (†).

Dit zelfde schijnt almede te gelden omtrent den Raaf (*Coryus Corax L.*), ook ten aanzien van zij-

(*) MURHARD a. b. BUFFON, VIII. 282, 299 en 313. NOZ. III. 233 en 287. TEMM. II. 673 en 676. FRISCH, CCXXVI — CCXXIX.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, III. 203. NOZ. I. 25. TEMM. I. 732. FRISCH, CCXVII.

zijne bijzondere foorten, onder den naam van Kraai (*C. Corone L.*), van Roek (*C. Frugilegus L.*), van Bontekraai (*C. Cornix L.*), van Kaauw (*C. Monedula L.*) en ook welligt, om den zonderlingen bek, van Aakfter of Ekfter (*C. Picus L.*) Deze diefachtige en roofzuchtige vogel, fcherp van gezigt en reuk, en vischen en jonge eenden roovende, huist overal in de bekende wereld, van de beide Polen tot aan de *Kaap de Goede Hoop*, vertoeft, als roofvogel, dan eens vroeger, dan weder later, komt voornamelijk tot ons in den Herfst uit *Duitschland*, zonder te nestelen, om spoedig weder derwaarts te vertrekken (*).

Ook de Eend (*Anas L.*) fchijnt als Trekvogel zich tweemaal 'sjaars hier te land te vertoonen, tenzij die van het najaar, als bijzondere foort, geacht wordt alhier geheel te overwinteren. De eerste is de wilde Eend (*Anas Boschas L.*), die overal, zoo wel aan Noord- als Zuidpool, van December tot April huist, en troepswijze door *Siberië*, *Rusland*, *Polen* en *Duitschland* herwaarts trekt, vele malen broedt, zich met visch en waterplanten voedt, en veelal wordt tam gemaakt. De latere foort, die, na te hebben gebroed, als Smient of halve Eendvogel (*A. Penelope L.*), als Pijlstaart (*A. Acuta L.*), als Winterëend (*A. Glacialis L.*) of als Wintertaling (*A. Crecca L.*), zich bij-

(*) MURHARD a. b. BUFFON, III. 68, 103, 108, 115 en 128. NOZ. I. 3. III. 99, 205 en 219. TEMM. I. 107 tot 113. FRISCH, LVIII, LXIII — LXVII.

bijzonderlijk door zijn kwakkend geluid doet kennen; verweist in het latere voorjaar, met denzelfden koers naar *Duitschland* (*).

Onder de Herfst-Trekvogels komt nog in aanmerking de Beemer, ook Zijdestaart of Pestvogel (*Ampelis Garrulus L.*) genoemd. Dezelve huist onder de Noordpool en verweist van daar naar *Engeland*, *Duitschland*, in het *Hartzgebergte* en naar *Pruisfen*, en van daar, vooral wanneer de koude zich doet gevoelen, in groote menigte in het laatst van September herwaarts, voedt zich met jeneverbesfen, en vertrekt langs denzelfden weg in Januarij (†).

Eindelijk, mogen wij het heir van herfst-Trekvogels sluiten met vermelding dier soort van Vinken, welke zich door den naam van gemeenen, berg- en fluinvink of Keep (*Fringilla Coelebs* en *Montifringilla L.*) onderscheidt en dikwerf van gezang verwisfelt. Dezelve huist, te gelijk met de overige soorten, in het Noordelijk *Europa*, bepaaldelijk in *Zweden* en *Duitschland*, van waar hij in September in grootere menigte herwaarts komt, des winters vertoeft en nestelt, en, door de liefhebbers der vogelenjagt onder het net gelokt en gevangen, als een lekker beetje voor de tafel dient.

Na

(*) MURHARD a. b. BUFFON, X. 1, 40, 62 en 65. NOZ. II. 177. III. 111 en 215. IV. 311 en 337. TEMM, II. 835—840 en 860. FRISCH, CLVIII—CLXI.

(†) BUFFON, IV. 142. NOZ. III. 201. TEMM, I. 124. FRISCH, XXXII.

Na de overwintering verreist hij in het voorjaar met gelijken koers terug (*).

Met den naderenden winter, in November en December, vertoont zich de Berghaan (*Tetrao Urogallus L.*), onder welk geslacht zich als soort onderscheidt het Kor- of Berkhoen (*T. Tetrix L.*), gelijk mede de Patrijs of Veldhoen (*T. Perdix L.*). Dezelve huist in het Noordelijk *Europa*, doch ook bijzonderlijk in het gematigd Aziatisch *Rusland*, van waar hij naar *Zweden* en *Duitschland* en alzoo herwaarts verhuist. Hij nestelt en broedt alhier bij herhaling en neemt in het vroege voorjaar denzelfden togt terug aan (†).

Ook de Kruisbek (*Loxia Curvirostra L.*), zeer merkwaardig om zijn scharvormigen bek en staart, naar denwelken hij zijn naam heeft, is inderdaad wintervogel. Hij huist onder de Noordpool, verhuist over *Rusland*, *Noorwegen* en *Duitschland*, in October hier henen, en reist in Maart derwaarts terug. In April en Mei, zegt men, verandert hij zonderling van kleur. Hij heeft bijzonder warm bloed, maakt zijn nest op de hooge dennenboomen, met wier zaad hij zich voedt en ook alhier in het voorjaar broedt, en verreist, op de helft van Maart, naar het *Harzgebergte* terug (§).

Het-

(*) LINNAEI *Fauna Suec.* tab. II. fig. 198. BUFFON, IV. 296 en 308. NOZ. II. 141. III. 223. TEMM. I. 357 en 360. FRISCH, I. en III.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, II. 255 en 415. NOZ. II. 165 en 184. TEMM. II. 460 en 488. FRISCH. CVII—CXIV.

(§) BUFFON, IV. 159. NOZ. III. 221. TEMM. I. 328. FRISCH, XI.

Hetzelfde vaderland heeft de Geelgors (*Emberiza L.*), ook onder den naam van Sneeuwvogel of Strandputter (*E. Nivalis L.*) bekend. Hij verhuist in November herwaarts en verreist in April, even als de laatstvorige (*).

Nog onderscheidt zich de Faizant, en wel de gewone (*Phasianus Colchicus L.*). Volgens zijnen naam schijnt hij afkomstig van de rivier *Phasis* in *Mingrelië*, van waar men wil, dat hij door de *Argonauten* naar *Europa* is overgebracht. Van daar reist hij naar *Afrika*, *Italië* en *Spanje*, en van daar in November herwaarts, van waar hij in Januarij even zoo terug trekt (†).

Ook de Reiger, en wel die foort, welke Kraanvogel heet (*Ardea Grus L.*), verschijnt nu en dan in den winter. Hij huist in den omtrek der *Zuidzee*, legt als Trek-Watervogel eene zeer verre reis af langs de onderscheidene zeeën naar *Zweden* en de *Orkadische Eilanden*, verblijft aldaar geruimen tijd, komt over de *Noordzee* herwaarts en vertrekt spoedig langs denzelfden weg (§).

Van gelijken aard is die schoone Watervogel, onder den naam van Ijsvogel (*Alcedo Ispida L.*) bekend, welke alle andere in schoonheid overtreft. Hij huist in *Azië* en *Europa*, en trekt voorts naar het Noorde-

(*) BUFFON, V. 73. TEMM. I. 319. FRISCH, VI.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, II. 353. NOZ. II. 159. TEMM. IV. 453. FRISCH, CXXIII.

(§) MUSHARD a. b. BUFFON, VIII. 142. TEMM. II. 557. FRISCH, CXCIV en CXCVIII.

delijke *Duitschland* en van daar herwaarts, overwintert alhier, vertoeft in de nabijheid van zeeën en meren, tot zelfs in het ijs, van waar hij den naam heeft, en verweist in het voorjaar alzoo terug (*).

De wilde Gans (*Anser Ferus L.*), is inderdaad meer land- dan watervogel, omdat hij zich alleenlijk des nachts te water begeeft. Hij huist in al de vijf werelddeelen, en verhuist, bij felle winterkoude uit het Noorden, naar *Frankrijk* en *Duitschland*, in groote zwermen, van daar herwaarts met Zuid-Oostenwind, en verweist in Januarij naar *Schotland*, *Groenland*. Van dezen Wilden stamt ook af de Tamme Gans (*A. Domesticus L.*), die door zorgvuldige oppassing tot huiswaker dient en hier en daar vetgemest wordt (†).

Eindelijk verdient, als koning der watervogels, de wilde Zwaan (*Anas Cygnus L.*) eene bijzondere vermelding, omdat men van hem, zoo het schijnt, de stuurmanskunst heeft afgezien. Hij huist in *Siberië*, begeeft zich langs onderscheidene zeeën naar *Zweden* en van daar herwaarts, van waar hij, slechts doortrekkende zonder te broeden, somtijds in troepen, naar *Groenland* henenreist. (§).

(*) MURHARD a. b. BUFFON, VI. 303. NOZ. V, 431. TEMM. I. 407. FRISCH, CCXXIII.

(†) MURHARD a. b. BUFFON, VIII. 214. TEMM. II. 818. FRISCH, CLVI.

(§) HEARNE, PÉROUZE, a. b. BUFFON, VIII. 263. TEMM. II. 228. FRISCH, CLII.

Alzoo meenen wij aan het voorgenomen onderzoek te hebben voldaan, na behoorlijke vergelijking der schrijveren en reizigers, welke wij omtrent de Trekvogels, voornamelijk hier te land, zoo met vermelding van het gewest, *van waar*, den tijd, *wanneer* zij tot ons overkomen, en te gelijk *wanneer* en *waarheen* zij verhuizen, hebben kunnen raadplegen.

Uit alle deze berigten, te zamen genomen, mogen wij, zoo ver ons toefchijnt, de volgende vrij eenparige gevolgtrekkingen opmaken:

1. Dat *ver de meeste* Lente- Herfst- en Winter-Trekvogels *van en naar* de kustoevers en boschen van het nabijgelegen *Duitschland* overkomen en henentrekken.

2. Dat de Zang- en Zomervogels *van en naar* den Griekfchen *Archipel* herwaarts vliegen en terug trekken, om zich al verder naar de opgegevene oorden in gematigder luchtstreek te begeven.

3. Dat slechts weinige, hetzij dan gedreven door de zucht om in gezelschap van andere vogels te verreizen, hetzij door roofvogels of gebrek aan behoorlijk voedsel verjaagd, of ook door meerdere paardrift geprikkeld, van tijd tot tijd, van oord verwisfelen, en daardoor fomtijds tweemaal in het jaar heen en weder trekken.

4. Dat even zoo slechts weinige, door het genot van doorgaans gematigden dampkring, door goede behandeling en overvloed van voedsel, geneigd worden om langer te verblijven en alzoo in den eigenlijken zin te overwinteren.

I.

WIJSBEGEERTE DES LEVENS.

VERHANDELING

OVER

DE GEVOLGEN VAN
DENKBEELDIGE BEGRIPPEN,

BESCHOUWD IN EENE

VERGELIJKING VAN DE STAATSOMWENTELINGEN
IN ENGELAND EN FRANKRIJK;

door

Mr. A. BRUGMANS.

Advocaat te Amsterdam.

Schoon iedereen, door ziekte aangetast, zich van beproefde geneesmiddelen bedient, zal hij niet ligt geloof hechten aan hem, die niet slechts genezing, maar onvatbaarheid voor alle kwalen, als het uitwerksel zijner artsenijen, beloofd. Middelen, waarvan zoodanige werking wordt toegezegd, zijn door de ondervinding gebleken, verwoestender dan de kwalen zelve, ja, dikwerf doodelijk te zijn. — Gelijk nu de mensch in het bijzonder zich door matigen levensregel tegen kwalen tracht te hoeden, of de verlorene gezondheid door geneesmiddelen te herkrijgen, zoo ook wordt de maatschappij door eene goede staatsinrigting bewaard; door gepaste wetten en verordeningen onderhouden. Deze zullen vele gebreken, welke het staatsligchaam bedreigen, of in hetzelfde ontstaan, voorkomen, lenigen of verhelpen, en de regelmatige verhouding

178 VERHANDELING OVER DE GEVOLGEN

der deelen voor eenen tijd gelcidelijk herstellen. Echter is het er verre af, dat zij een bolwerk kunnen zijn tegen alle mogelijk onrecht of nadeel; nimmer zullen zij eene ongestoorde rust, eenen zoowel in- als uitwendigen vrede onafgebroken kunnen bewerken. Wie dus het oor leent aan de verleidende stem desgenen, die als het doel zijner inrigtingen eenen toestand affchildert, welken menschelijke handelingen nimmer kunnen bereiken; die met bitterheid de bestaande verordeningen, als gebrekkig, verwerpt, zonder te onderzoeken, of dat gebrekkige niet met het onvolmaakte der aardfche dingen is zamengeweven, zal bij de toepafing zich jammerlijk teleurgesteld vinden. Heeft toch eenmaal het geloof aan eene denkbeeldige volkomenheid de gemoederen vermeersterd, dan ook is weldra het staatsgestel ondermijnd, en de maatschappij tot in hare diepfte grondvesten omgekeerd. — Welk bestuur, hoe wettig ook, kan dan langer aan de hoogdravende verwachting beantwoorden, en vertrouwen omtrent deszelfs maatregelen inboezemen? Men miskent het handhaven der orde als dwingelandij, veroordeelt menschelijke feilen als grove misdaden, en woelt en wroet, om, na bloedige flogging van het staatsgebouw, den fterkeren te huldigen, en zich door geweld te zien ontrukken, hetgeen men der overreding weigerde. — Hiervan levert ons de gefchiedenis, als de fchool der ftaatkundige ondervinding, verfcheidene bewijzen; doch, zoo ik niet geheel dwale, zijn dezelve nergens duidelijker en overtuigender, dan in de over-

een-

eenkomst tusfchen de lotgevallen van twee Rijken, welke door te hoog gespannen verwachting op den rand des verderfs gebragt werden.

Dit heeft mij aanleiding gegeven, U in dit uur te onderhouden *over de gevolgen van denkbeeldige begrippen, beschouwd in eene vergelijking van de staatsomwentelingen in Engeland en Frankrijk.* — Met fchroomvalligheid vervul ik deze taak, wanneer ik bedenk, dat ik de eerftemaal het woord voere van eene plaats, waar zoo vele, door kunde en voordragt uitftekende, door geleerdheid en wetenfchap beroemde mannen, vóór mij, tot u gefproken hebben. Verre zij dus van mij de eigenwaan of zucht om iets nieuws voor te dragen, waar het mij misfchien beter voegde te hooren; ook, zoo ik mij van eene vereerende pligt kwijte, is het veeleer om mijne denkwijze aan rijper en geoefender oordeel te onderwerpen. Verleent mij daartoe uwe toegevende aandacht.

Alhoewel in de gefchiedenis alle gebeurtenisfen, als fchakels van dezelfde keten, in onafgebroken verband ftaan, behoeven wij echter, om de oorzaken der omwenteling in *Engeland*, met betrekking tot ons onderwerp, na te gaan, niet hooger op te klimmen dan tot de regering van HENDRIK VIII. Hij toch was het, die de uiterlijke godsdienst des volks aan het vorftelijk oppergezag onderwierp, en daartoe staatsdienaren en geestelijken gebruikende, die de leer van LUTHER waren toegedaan, dezelve na zijnen dood invoerden. — Deze hervorming, op hoog gezag gevestigd, werd dan ook onder de

volgende regeringen, naar 's vorsten bijzondere begrippen, gekweekt of onderdrukt, totdat ze onder ELIZABETHS bestuur eenige meerdere vastheid verkreeg. In *Schootland* daarentegen erkenden de voorstanders der leer van CALVYN geene voorschriften, dan die door de vergaderde leeraren als zoodanig waren aangenomen. Reeds bij hunne eerste zamenkomst, zonder verlof van het bestuur gehouden, verwierpen zij alle invloed van het wereldlijk gezag in kerkelijke zaken, alle geestelijke heerschappij, en bevestigden deze onafhankelijkheid bij de overeenkomst, welke de hervormde leer, als godsdienst van den staat, ook door den vorst deed aannemen. Toen dus JACOBUS DE 1ste beide rijken vereenigde, waren de gemoederen zijner onderdanen, naarmate van hun godsdienstig belang, angstvallig op zijn gedrag gevestigd, en hoopten en vreesden, naarmate van hunne bijzondere denkwijze, dat hij zich of aan de hervormde leer, of aan de gevoelens, voor welke zijne moeder het leven gelaten had, hechten zoude. JACOBUS, de geleerdste, maar tevens de onbekwaamste vorst van zijnen tijd, opgevoed te midden van staatkundige en kerkelijke onlusten, in een Rijk waar de vorst meer de eerste der edelen, dan het opperhoofd van den Staat was; diep doordrongen van de gevaren welke zijne jeugd hadden gekenmerkt, poogde zich tegen deze gewaarwordingen gerust te stellen, door alle middelen te bezigen, welke naar zijn begrip dienen konden om zijne magt uit te breiden. Daar echter zijne vredelievende, aan lafheid grenzende geaardheid, hem

wars van allen krijg, en vreesachtig bij elken tegenstand maakte, stelde hij door eene dubbelzinnige handelwijze aller verwachting te loor, en stichtte onrust in plaats van vertrouwen. Zich op zijn gezag in *Engeland* verlatende, trachtte hij, om de Schotsche kerk onder zijn bedwang te brengen, aldaar de bisschoppen in te voeren, waardoor hij, hoezeer zelf in de volste beteekenis, naar het gevoelen van dien tijd, regtzinnig, echter de blaam van de oude gevoelens te zijn toegedaan, niet konde vermijden. Ook in *Engeland* wantrouwde men zijne denkwijze, wanneer hij zich de grootste opofferingen en vernederingen getroostte, om in den grooten strijd, welke *Europa* in twee godsdienstige aanhangen verdeelde, den vrede te verkrijgen en te behouden met die vorsten, welke hij om hun geloof en hunne vijandschap tegen zijnen schoonzoon nimmer aan zich konde verbinden. Ja, zooverre miskende hij de gemoederen van het grootste gedeelte zijner onderdanen, wier gevoelens hij naar zijne uiterlijke belijdenis moest zijn toegedaan, dat hij niet zelden de hulp van den nog aanzienlijken aanhang hunner tegenstanderen inriep, om hetgeen hij tot behoud of aanwas van zijn gezag noodig oordeelde, door te drijven.

Het was er dan verre af, dat onder zijne regering de onderwerping der godsdienstige gevoelens aan het koninklijke gezag bleef voortduren; integendeel: de onrust en tegenstand vermeerderde met het aantal dergenen, die geen opperhoofd der kerk, geen verdrag met andersdenkenden wilden toelaten.

Naarmate JACOBUS zijn kerkelijk gezag in *Schotland*, dan eens door nadrukkelijke maatregelen, dan weder bij onderhandeling trachtte te verheffen, bragt hij de aldaar heerschende denkwijze in aanraking met zijne oppermagt in *Engeland*. Wanneer toch de hervormde geestelijkheid in *Schotland* met diezelfde kracht en nadruk, waarmede ze te midden van burgeroorlogen en vervolging, aan het hof en op den kansel hare denkwijze had openbaar, ook nu de opgedrongen veranderingen der kerkorde als gedrochtelijk en goddeloos voorstelde, kon het niet anders, of bij de geloofsgenooten in *Engeland* moesten die redenen ingang vinden. Ja, zij troffen dieper en scherper, nu zij op eenen grond werden overgebracht, waar, gedurende de laatste regeringen, zich niemand ongestraft woorden, veel minder daden tegen het hoog bewind had veroorloofd. Immers nu men zich niet ontzag, in de godsdienstige vereenigingen, en wel dra ook in de staatsvergadering, hevig tegen 's vorsten maatregelen uit te varen, moest de menigte wel op het denkbeeld geraken, dat het al zeer hooge belangen waren, welke ongewone berisping en ongehoorden tegenstand deden ontstaan.

In *Schotland*, waar niet zelden geestelijkheid en edelen den vorst met bitse bejegeningen, met geweld waren te keer gegaan, waar, nevens den leeraar, ook de edelman zich aan het hoofd der tegenstanderen bevond, bleven de minderen ook in dien godsdienstigen twist te zeer aan hunne onmiddellijke en tijdelijke opperhoofden onderworpen

om de gevestigde staatsregeling te schokken of aan te randen. De tegenstand bepaalde zich bij het handhaven van verkregene regten en beschrevene overeenkomsten; met het gevaar van dezelve te zien vernietigen, maakte de algemeene zamenspanning plaats voor bijzondere twisten, en, zooverre de landaard en staatsgesteldheid zulks toeliet, keerde alles in rust. In *Engeland* daarentegen was JACOBUS eigenlijk een vreemdeling, en men had bij het algemeen, door de staatkunde van ELIZABETH, meer heugenis van de gevoelens zijner moeder, dan overtuiging van 's konings regtzinnigheid. Dezulken, die de Schotsche leer waren toegedaan, behoorden in den aanvang meest tot de mindere standen, welke niet zoo zeer met 's vorsten bijzondere gevoelens bekend waren. Met wantrouwen beziel, als ware hij de verklaarde vijand van hunne begrippen, oordeelden zij met vooringenomenheid, alvorens te onderzoeken, en ijverden onverstandig tegen een gevaar, dat werkelijk niet bestond. Ook bedachten zij niet, dat al hetgeen door hen werd afgekeurd, in eene gevestigde en met de staatsregeling naauw verbondene kerkorde was aangenomen. Door zich daartegen te verzetten wilden zij die kerkorde inderdaad veranderen en hervormen; dan het was eene grove dwaling, daarbij dezelfde drangredenen te bezigen als hunne Schotsche medebroeders, die de gemeenten bij derzelve verkregene voorregten trachtten te handhaven. Dezen toch konden stout en openlijk beweren, dat JACOBUS hunne begrippen, hunne algemeen erkende

184 VERHANDELING OVER DE GEVOLGEN

kerkorde aanrandde; het ontbrak hun niet aan onwederlegbare bewijzen om zulks te staven; integendeel: de gevestigde en bezworene regten, welke de vorst wilde verminken, konden als het ware met den vinger aangewezen worden. In *Engeland* daarentegen was het zeer moeilijk eene enkele stellige daad op te geven, waardoor hij de aldaar bestaande verordeningen der kerk had overtreden; te meer, dewijl de magt, aan HENDRIK DEN VIII^{sten} en ELIZABETH door beide de huizen van het parlement gewaarborgd, althans in kerkelijke zaken, geenen aanwas behoefde. Nog veel minder konde men hem beschuldigen, dat hij van die magt misbruik maakte, door iemand om het geloof te vervolgen; en echter verweet men hem, dat hij daarin te flap en te zeer tot vrede gezind was. Indien onder zijn bewind de boeken van zoogenaamde ketters verbrand werden, indien, tot schande der hervorming, de brandstapel van het bloed van anders denkenden rookte, het was niet zijne vrije begeerte, welke deze maatregelen veroorzaakte, maar hij werd er toe gedreven door de harde onverdraagzaamheid zijner onderdanen, welke slechts tot dien prijs den vorst schatting wilden betalen. Men konde dus in *Engeland* aan JACOBUS, buiten persoonlijke onbekwaamheden en overdreven toegevenheid voor gunstelingen, niets ten nadeele der gevestigde orde van zaken te last leggen. Dat hij in *Schotland* zich meer gezag aanmatigde dan hem toekwam, verkortte in geenen deele de voorregten van *Engelands* ingezetenen, en in het afge-

getrokkene mogt de eenhoofdigheid der kerk en het geestelijk oppergezag met veler beginselen van regtzinnigheid strijdig zijn: uit een staatkundig oogpunt was JACOBUS, als koning van *Engeland*, het erkende gevestigde en grondwettige opperhoofd van alle kerkelijke gezag. Dit alles echter warde men door een; bij gebrek aan beschrevene en bezwo-
rene overeenkomsten, waarop men zich in het handhaven dier beginselen van regtzinnigheid konde beroepen, nam men de toevlugt tot het hooge belang dier beginselen zelve, beweerde, dat ze, als door het Opperwezen verordend, boven alle staatswet verheven waren, en wederkeerig alle inrigtingen daaraan onderworpen zijn moesten. Hierdoor ontstond genoegzame aanleiding om een gebouw van redeneringen te stichten, hetgeen de hevige voorstanders dier leer langzamerhand zelve in den waan deed geraken, en anderen op het denkbeeld bragt, dat het welzijn van den staat en het behoud der burgeren van de zuiverheid der leer afhing, en dat, zoolang deze niet van alle gevaar was ontheven, en *Engeland* van den dienst van *Baäl*, gelijk men zich uitdrukte, was verlost, de vloek van het Opperwezen op het land rustte en de inwoners van alle tijdelijken zegen zouden verstoken zijn. Om tot deze sluitreden te geraken verschaftte het godsdienstig onderwijs van dien tijd de ruimste gelegenheid.

De hervormde leeraren, die in *Engeland* de gevoelens van CALVYN waren toegedaan, blaakten veelal meer door ijver, dan zij door wetenschap
uit-

186 VERHANDELING OVER DE GEVOLGEN

uitmunten, en waren dikwijls meer met de woorden, dan met den zin der gewijde fchriften bekend. Desnietteenstaande was het toenmaals niet zeldzaam, de gemeente uren lang over de moeilijkste en diepzinnigste leerstellingen te onderhouden, en wanneer het den leeraar dan aan fcherpzinnigheid, of den hoorderen aan vatbaarheid voor eene afgetrokkene redenering ontbrak, zich te bedienen van de dichtelijke uitdrukkingen der Mozaïfche en Profetifche fchriften, om de zaak op te helderen. Daardoor mogt de voordragt gloeiender en treffender worden, de denkbeelden verloren vaak in juistheid, hetgeen ze in kracht wonnen, en over het geheel had deze leerwijze het gebrek, de Mozaïfche leerstellingen tevens in de Christelijke godsdienst, als het ware, in te weven. Voegt men hierbij, dat, uit overdreven afkeer van al wat uit *Rome* herkomstig was, in alle hervormde rijken toenmaals het Mozaïfche regt gebruikt werd om wetten en verordeningen toe te lichten, dan behoeft men niet verre te zoeken naar de reden, waarom, door gefladig in eenen overdragtelijken zin de woorden des Ouden Verbonds te gebruiken, de hervormde kerk, in hunne voordragt, het volk van *Israël*, en de staat een gedeelte der kerk was. Dit nu eenmaal op den voorgrond ftaande, was het niet moeilijk te betoogen, dat al wat met de zuiverheid der leer niet inftemde, als de inwoners van *Kanaän*, moest verdreven worden; dat alle rekkelikheden van gevoelens afgoderij was, en dat onregtzinnigheid bij het hooge bestuur, even als onder

de

de ontrouwe koningen van *Juda*, den toorn van het Opperwezen, en alle daaruit volgende rampen over het land bragt. Van deze denkbeelden uitgaande, en de blikken der menigte op de daden van JACOBUS en den verwarden toestand van zijn rijk vestigende, werden langs dezen weg de gemoederen van zelve tegen de bestaande orde van zaken verbitterd, en door de mogelijkheid eener denkbeeldige volmaking tot vernietiging van het bestaande opgewonden. Immers, door gestadige vergelijking van *Engelands* staatsregeling met die van een volk, hetgeen onder het zichtbaar bestuur van het Opperwezen onmiddellijk verordend was, om in de strengste afzondering van leef- en denkwijze het zuivere geloof aan een eenig God te bewaren, geraakte men op het denkbeeld, dat geen bloei noch heil kon verkregen worden, dan wanneer men, als eerste en voornaamste grondwet, waaraan alles onderworpen was, de zuiverheid der leer, zoo als men die verstond, op den voorgrond stelde. Deze leer, bij hooger en lager meer en meer veld winnende, bevatte reeds, hoezeer men het zich zelve mogt verbloemen, de overtuiging, dat de magt der vorsten, gelijk ze was, dat de regten des volks, gelijk ze door eene aaneenschaakeling van voorvaderlijke gebruiken en instellingen waren vastgesteld, onbestaanbaar waren met de wezenlijke belangen der natie. De omwenteling bestond reeds in de gemoederen, en wachtte slechts naar aanleiding om uit te barsten, toen JACOBUS zijne loopbaan eindigde, met de dochter van den in het

188 VERHANDELING OVER DE GEVOLGEN

oog der menigte afvalligen HENDRIK DEN IV^{den} aan zijnen zoon te verbinden. Door dit huwelijk en de bepalingen, waaronder hetzelfde gesloten was, werd al het wantrouwen, waarmede JACOBUS gedurende zijne regering had geworfteld, op KAREL DEN I^{sten} overgebracht.

Deze vond, bij de aanvaarding van het bestuur, zijne onderdanen reeds verdeeld in partijen, dermate in zeden, denkwijze en leefregel verschillende, dat hetgeen der eene wenschelijk en nuttig scheen, der andere als verderfelijk en noodlottig moest afkeuren. Was toch de eene partij, welke alle kerkelijke heerschappij verwierp, aanzienlijk door de nijverheid en het getal harer aanhangers, geducht door de bekwaamheid der aanvoerders, wier onbesproken gedragingen en strenge grondbeginselen eerbied verwekten, zij was daarentegen door standsbegrippen en wantrouwen ongeschikt, om KAREL aan het roer van staat als koning en opperhoofd der kerk te ondersteunen. De andere partij, ofschoon door geboorte en rijkdommen onderscheiden, en door belang en overtuiging aan kerk en kroon gehecht, was minder talrijk, minder ijverig, minder zedig; bezat veel magt in zichzelve, doch weinig invloed bij het algemeen. Deze verdeeldheid was het noodzakelijke gevolg der gevoelens, welke zich onder de vorige regering hadden ontwikkeld, en KAREL bevond zich dus al dadelijk in de voor eenen vorst vaak noodlottige omstandigheid, om tusschen de onvereenigbare gevoelens zijner onderdanen te moeten kiezen. KAREL, die
als

als vorst niet wilde om verre werpen, maar behouden, koos, gelijk hij moest, en handhaafde zijn gezag als kerkelijk en wereldlijk opperheer; dan, gelijk te denken was, werd hij deswegen door de opgewondene gemoederen van het grootste gedeelte zijner onderdanen miskend en gelasterd, terwijl de ledigheid der schatkist, welke zijn vader had achtergelaten, hem van zijne tegenstanders afhankelijk maakte, en een geducht wapen leverde in de handen dergenen, welke die daad van gezag, als krenkende voor het tijdelijk en eeuwige heil des volks, beschouwden. In plaats van middelen, strekkende om het aanzien zijner kroon, de magt van den staat, en zelfs de uitbreiding der hervorming buiten 's lands te ondersteunen, ontving hij bij de vertegenwoordigers des volks bitse bejegeningen, beschuldigingen tegen zijne raadgevers, aanhoudende vermaningen tot het vervolgen van andersdenkenden. De grondbeginselen, daarbij aan den dag gelegd, en de wijze, waarop ze werden voorgedragen, waren zoo lijnrecht strijdig met 's vorsten gezag en de orde van den Staat, dat, al had hij de bezwaren willen erkennen en de misbruiken verbeteren; al ware hij bereid geweest zijne staatsdienaren in staat van beschuldiging te stellen, en zelfs de kerkdienst van zijne echtgenoot, als verderfelijk voor den staat, uit te bannen, hij zulks zonder krenking van zijne eer en vrees voor grooter onheilen niet kon en mogt toegeven.

Zoo zag hij zich dan gedrongen, na aanhoudend misverstand, het Parlement te ontbinden, en zelf
mid-

middelen te beramen om zich geld te verschaffen. Dan men wilde den vorst tot het opvolgen der geopenbaarde gevoelens dwingen, en deed, alvorens uit een te gaan, bij voorraad alle die maatregelen als 't ware in den ban, en gaf dus de ongehoorzaamheid aan 's konings bevelen een wettig aanzien. Het bleef nu niet meer bij algemeene bespiegelingen van staatsbelang en volksgeluk; men ging weldra verder met op dien grond de hatelijkste toespelingen op 's vorsten bewind te maken, en dezelve vonden maar al te veel ingang. Want, gelijk het niet moeilijk is, om, wanneer men eenmaal iemands gevoelige zijde heeft leeren kennen, zich weldra van zijne geheele denkwijze meester te maken, en zijne daden te leiden tot de oogmerken welke men bedoelt; zoo valt het ligt tegenstand en onrust te verwekken, wanneer zich de gevoelens der menigte op een geliefkoosd denkbeeld vereenigen. Dat denkbeeld is dan het oogpunt, waaruit gestadig de aandacht wordt gevestigd op de wezenlijke of schijnbare gebreken van hen, die, door gezag of ambtsbetrekking, het algemeene belang wekken, en door de bedoelingen naar de uitkomst te berekenen, of wel door de uitkomst vooruit te loopen, vindt men grond om hen van onbekwaamheid, heerschzucht en verraad te beschuldigen, of bouwt daarop ten flotte de schijnbare toepassing van de beschouwende grondbeginselen, waarvan men is uitgegaan. Zoo bragt men dan ook nu de zuiverheid der leer, welke den meesten zoo na aan het hart lag, met de daden

en

en gevoelens van KAREL en zijne bewindslieden in verband, en gebruikte zulks, om het vorstelijk gezag, de geestelijkheid en den adel in het nadeeligste daglicht te stellen. Iedere aanslag, door toeval of onbekwaamheid mislukt, iedere onregtvaardigheid, hetzij van moedwil of onkunde, iedere verwarring, ook die men zelf had veroorzaakt, waren even zoo vele aanleidingen om de oogen der gemeente op de pracht, het gezag en de hoogheid der aanzienlijken te vestigen, en daaraan de uitwerkselen van Gods toorn, de rampen en verdeeldheden te wijten, waarmede de Staat werd bezocht. Dezelfde bronnen, waaruit men aanvankelijk had geput, kwamen hier wederom te stade, en het verraad van eenen ACHITOPHEL, de onbedachtzame vrienden van REHABEAM, de misleidende profeten onder ACHAB, waren de hatelijke voorwerpen van vergelijking, welke dagelijks de gemoederen zoowel op den kansel, als door het verspreiden van geschriften verontrustten, en den oproerigen stout in het overtreden, den regter slap in het beteugelen maakten. KAREL intuschen, wiens opregt en onverzettelijk karakter moeilijk deze krenking van zijn gezag dulde, die uit zijns vaders voorbeeld en bij eigen ondervinding het nuttelooze van alle toegevendheid had gezien, meende den tegenovergestelden weg te moeten volgen, en verviel in het andere uiterste, door de zaken der Schotsche kerk weder op te vatten, en met kracht zijne meening aldaar door te zetten. Maar toen men de wapenen aangordde, en zich in gereedheid

felde, met de daad de oude kerkorde te verdedigen, had zulks het dubbel noodlottige gevolg, te weten, van *Engeland* met werving en krijgslast te drukken, en, dewijl men op krijgslieden niet vertrouwde, die de Schotsche gevoelens waren toegedaan, andersdenkende bevelhebbers te moeten aanstellen. Hieruit rees nieuwe argwaan met zwaarder beschuldigingen, vooral toen geldgebrek verplichtte, het Parlement, dat federt zeven jaren gesloten was, weder bijeen te roepen. De benarde omstandigheden, waarin zich de Koning bevond, drongen tot de aanneming der voorwaarde, dat het Parlement niet zonder eigen toestemming mogt worden ontbonden, en ten minste om de drie jaren regelmatig zoude vergaderen. Deze, indien ik mij zoo mag uitdrukken, ongrondwettige maatregel, welke de magt van het Parlement onbepaald uitbreidde; deze gedwongene overeenkomst, nadat de gemoederen zoo lang en zoo hevig waren aangevuurd, en ieder met drift tot hervorming van kerk en Staat had bezielde, moest weldra de rampzaligste vruchten dragen. Het bleek dan ook reeds in de verkiezingen der leden, dat men KAREL wantrouwde; immers de keuze viel niet op zijne vrienden, maar op zijne hevigste tegenstanders, die niets wilden toestaan, dan onder voorwaarden, welke hij niet vervullen kon. Zoo hij door opregte beloften iets bij hun trachtte te winnen, bleven zij onder de hatelijkste verdenkingen onmiddellijk aandringen op de vervulling, welke niet altijd raadzaam en mogelijk was; gevolgelyk werd al wat hij vergde, geweigerd,

gerd, wat hij voorfloeg, verworpen, wat hij beval, verboden.

KAREL mogt ook al eens, onverduelig wordende, strenge maatregelen nemen, en zijne vijanden in regten betrekken, maar de klagten en wederstand werden des te heviger; en verleende hij eene algemeene vergiffenis voor de beledigingen hem aangedaan, wel verre van die goedertierenheid te erkennen, zag men daarin niets dan eene ingewikkelde beschuldiging. Hij mogt bidden, beloven, dreigen, het Parlement bleef onverzettelijk. Was hij gestreng, men noemde hem een dwingeland; was hij toegevend, men vorderde meer. STRAFFORD werd als eerste Minister van staat; LAUD als Primaat van *Engeland* aan onregtvaardige beschuldigingen opgeofferd; doch daarmede de drift niet bevredigd. Wilde hij den moord der Protestanten in *Ierland*, wreken, waarvan men hem als bewerker verdacht hieldt; dadelijk weigerde argwaan het bevel over het leger. Zoo bleek het hoe de zaken tot het uiterste gekomen waren, dat de onderdanen, begeerende hetgeen met de menschelijke zamenleving onbestaanbaar was, altijd den vorst miskenden en vervolgden, en deze met den besten wil aan hunne denkbeeldige verwachtingen niet kon beantwoorden.

KAREL alzoo hetgeen aan hem, zijne kroon, zijne regten gehecht was, meer en meer bedreigd ziende, week eindelijk uit den rijkszetel, en greep de wapenen op; dan te laat! Wat baatte het hem, eene schaar van getrouwen rondom zich te zien, wanneer hij niet meer als vorst tegen oproerige on-

derdanen, maar als onderdrukker van de regten des volks, als afvallige van den godsdienst der vaderen, werd beschouwd! Wat vermogt krijgskunst en dapperheid tegen eene menigte, die uit de preek ten strijde trad, die voor het geloof en het heil der ziele waande te vechten! Wat nuts hadden eenige overwinningen, die, ja enkelen verdreven, maar niet het beginsel vernielden, dat duizenden anderen op nieuw deed opstaan! — de hollende driften werden slechts daardoor nog meer aangevuurd, door vrees en bekommering gaande gehouden. Ja! al mogten dan ook zij, die in den aanvang medegesleept, nu meer en meer de ontkenning te gemoet zagen, zich onder 'skonings banieren scharen, zij verzwakten daardoor den woeligen hoop niet, maar lieten hem daarentegen des te meer ruimte. Weldra was het eene misdaad, een enkel woord van gematigdheid te reppen; vervolging, partijzucht woedden aan alle kanten, en KAREL, overwonnen, verlaten, door zijne Schotische onderdanen aan het Parlement verkocht, voerde nog wel den naam van Koning, maar inderdaad was zijne staatkundige loopbaan reeds geëindigd.

Er ontstond nu bij de overwinnende partij eenige twijfeling. Een groot gedeelte konde zich bezwaarlijk ontveinzen, dat zij dezen loop der zaken niet had verwacht, daar men, om eene in haar oog uitmuntende en aan de hooge verwachting beantwoordende Regering daar te stellen, reeds zeer nabij tot de regeringloosheid genaderd was. De droevige en onwederprekelijke ondervinding had met de daad ge-

tuigd,

tuigd, dat die heerlijke pogingen voor staatsbelang en volksgeluk nog oneindig veel grooter rampen hadden te weeg gebragt, dan indien KAREL rustig op zijnen zetel en aan het hoofd der kerk ware gebleven. Zij toonde zich nu bereid, van alle verdere volmaking, welke op vernieling uitliep, af te zien, en het roerlooze en ontredderde schip van staat, zoo niet dadelijk te herstellen, ten minste voor verdere slagen te behoeden. Dan deze terugkeer dergenen, die ter goeder trouw hadden gedwaald, gold even veel als die, welke wij naderhand in *Frankrijk* zullen ontmoeten. Hunne stem, die zoo lang had medegewerkt tot de sloping, werd niet gehoord toen ze behouden wilde; die stem werd verdoofd door het geroep dergenen, die, op grond van onmiddellijke ingevingen van den hemel, beweerden, dat men nog niet ver genoeg gegaan was, maar de vorige misbruiken en ongeregtigheden, als MIDIAN en AMALEK, met tak en wortel moest uitroeijen. Dan eerst zou het werk vervuld worden; dan eerst *Engeland* als een nieuw *Jeruzalem* in heerlijkheid, rust en vrede verrijzen. Door zulke uitzigten aangevuurd en door een' hoop gewapende dweepers ondersteund, verdreef men dan ook ieder, die niet met de uiterste geweldadigheid instemde. Ten laatsten matigden zich onbevoegde regters het regt aan, den koning, nu KAREL STUART, voor zich ter verantwoording te roepen, en het einde van zijne ongelukkige loopbaan was het schavot.

Nu wilde men geen' Koning meer! nu zouden de oudsten en wijssten het gezag voeren; nu zou-

den de aartsvaderlijke dagen terug keeren. Zuiverheid van leer moest met zegen en voorspoed gepaard gaan. Maar het eerste mógt onder jammerlijke beroeringen de bovenhand behouden; het laatste bleef het doel der verwachting.

Ach! hadden zij slechts in datzelfde boek, waaruit ze zulke verkeerde denkbeelden hadden afgeleid, den aandacht gevestigd op de zeer zeker in hunne oogen dwaze en denkbeeldige onderneming, om een gebouw, over de geheele aarde zichtbaar, te sichten; ze zouden gezien hebben dat alles in verwarring moest uitloopen om het bewind in handen van den geweldigen onder de geweldigen te doen overgaan. Inderdaad, dit was het lot dat hen wachtte. Na vier jaren heen en weder geflingerd te zijn, afgemat door beloften en twisten over de wijze van regeren, zonder dat er wezenlijk eene regering bestond; door aanhoudende onrust op den rand des verderfs gebragt, overheerscht door gewapende benden, zag ten laatste het teleurgestelde volk het oppergezag overgaan in handen van den gelukkigen en doorslepenen krijgsman, den eenigen, die, onder het vergaan en vernielen van alle gezag, zijne magt had weten te behouden. Alzoo was de ontkenning dezer omwenteling niets anders dan de zegepraal van het krijgsgeweld.

Na op deze wijze kortelijk de oorzaken der omwenteling onder KAREL DEN 1sten te hebben ontweekeld, en daarbij de gevolgen van eene bij het algemeen opgewekte drift tot volmaking opgemerkt te hebben, zullen wij thans, tot *Frankrijks geschie-*

schiedenis overgaande, onder verschillende omstandigheden, gelijke oorzaken en gelijke uitwerking vinden.

Zoo als wij straks gezien hebben, was de omwenteling in *Engeland* eigenlijk niet voortgevloeid uit de onverdragelijke dwinglandij der vorsten en door wreede onderdrukking der onderdanen; maar de oorspronkelijke drijfveer was de godsdienstige twist over tijdelijke belangen tuschen twee hervormde kerkgenootschappen, waarbij, door den aard van het geschil, de eerste beginselen, waarvan men uitging, uit hun verband werden gerukt. Daardoor verbijsterde de menigte op een dwaalspoor, en holde in bedwelming voort; streelde zich met verwachtingen, en koesterde vooruitzigten, welke nimmer verwezenlijkt konden worden, en vernielde, onder het zoeken naar derzelve vervulling, eene staatsregeling, welke zij zoude volmaken. Zoo ook moeten wij in *Frankrijk*, bij het onderzoeken van de oorzaken der omwenteling, die hetzelfde in het laatst der voorgaande eeuw trof, uitgaan van dat tijdstip, waar zich in een geheel verschillend kerkgenootschap dezelve verschijnselen voordoen.

Na langdurige burgeroorlogen en vervolgingen hadden eindelijk de overgang van HENDRIK DEN IV^{den} tot eene andere geloofsbelijdenis, en de daarop gevolgde maatregelen van RICHELIEU en LODEWIJK DEN XIV^{den}, de heerschende kerk van alle mededinging bevrijd. Zij oefende, onafhankelijker dan ooit, haar gezag over begrippen en leerstellingen, toen zij in zich zelve verdeeld raakte door den ingang, welken de leer van JANSENIUS bij velen te beurt

viel. Ras liep deze twist door alle beschaafde standen; en daar de uiterlijke gehechtheid aan de heerschende godsdienst, in de laatste jaren der regering van LODEWIJK DEN XIV^{den}, eene zaak van tijdelijk belang was geworden, en de kerk met den staat ten naauwsten was verknocht, werd zulks weldra eene belangrijke staatszaak. Dan de vorst en een aanzienlijk gedeelte der geestelijkheid gedoogden volstrekt geene verandering, en leiden die gezindheid door de krachtadigste maatregelen aan den dag. Indien zich sommige geestelijken daartegen uitlieten, zij vermogten te weinig aan het hof om iets uit te werken, en, 'schoon men na 's konings dood bij de Parlementen eenigen tegenstand ontmoette, dezelve rigtte weinig uit. Immers deze gerechtshoven, die niemand vertegenwoordigden, dan in den eigenlijken zin alleen den vorst; die nimmer als beoordeelaars optreden, maar alleen zich op de gewoonte konden beroepen, van als raadgevers te worden gehoord, waren zonder de hulp van den adel en de geestelijkheid, waarvan de eerste magteloos, en der ander grootendeels onwillig was hen te ondersteunen, niet opgewassen tegen dat vereenigde kerkelijk en wereldlijk gezag. De nieuwe gevoelens moesten dus, na eenige worsteling, allen invloed op staatsligchamen en den vorst laten varen, en zich binnen den kring van bijzondere personen terug trekken. Daar verdeeden zij alle wetenschappelijke vereenigingen en zamenkomsten, doch oefenden haar gezag daarbij niet zoo openlijk, niet zoo duidelijk, of men kon er den

den meerderen of minderen invloed bespeuren van het hof, van waar, als uit een middelpunt, alle gunsten afdaalden. Men zocht dus weldra naar gronden, waarmede men zijne gevoelens onder eenen anderen naam, zonder eenig gezag of kerk te ergeren, kon aan den dag leggen, en verder gaan, dan anders, zonder in ongenade te vallen, mogelijk was. Hiermede won men wel een ruimer veld van bespiegeling, maar raakte geheel van het oorspronkelijke punt van geschil af. Want het gezag der schriften, der kerkvaders, der kerkvergaderingen en decretalen verlatende, verliet men tevens het onderzoek, of de denkbeelden met de gevestigde leer der kerk overeenstemden, of men de zuivere regte kerkleer voorstond, ten einde zich op algemeene gronden van godsdienst, zedeleer en staatsregt te vestigen. Iets, waardoor men, ook bij het hoogste regt en op gronden van redenering, steeds in de toepassing dwaalde. Zoo beoordeelde men de staats- en kerkorde zonder staats- en kerkwetten te raadplegen; zoo wilde men uit belang tot eene kerk behooren, die geen verschil van gevoelens duldde, en echter verschil van gevoelens voorstaan; of, om niet in zijne uitlegging van de gewijde schriften bij het woord gevat, en als FENELON verplicht te worden, ze weder in te trekken, ging men uit de *reden* zijne denkbeelden afleiden, en bleef, onder den naam van wijsgeer, in de kerk en aan het hof. Maar de wijsbegeerte, voortgekomen uit een edel verband der wiskunde en beoefening der letteren, waardoor ze eene bondige redenering aan

belderheid en juistheid van uitdrukking paart, en zoo geschikt is om, door het in verband brengen van geopenbaarde waarheden met de dagelyksche ondervinding, den mensch in zijne regten en verpligtingen voor te lichten, de wijsbegeerte, zeg ik, werd hier wel in naam tot leuze genomen, doch geenszins naar waarheid toegepast. De echte wijsbegeerte immers schuwt geen onderzoek, verwerpt niets zonder van het tegendeel overtuigd te zijn, en tracht door juiste aaneenschakeling van gevolgtrekkingen uit ontwijfelbare grondbeginselen meerdere kennis te erlangen. Hoe werd ze dus niet miskend, toen men de toevlugt ging nemen tot de begrippen der oude wijsgeeren, die, hoe verheven ook, oorspronkelijk altijd gisfingen, of wel flauwe affchijnsels waren, van eene ontwijfelbaarder godsdienst afgevloed. Alzoo van alle gedrochtelijke omgevingen gezuiverd, door de geopenbaarde godsdienst somtijds bevestigd, konden zij deswegens voor waarheid aangenomen worden, maar geenszins gelden als bewijzen van het alomvattende en onfeilbare der menschelijke reden. Men vergat dat de mensch, voor wien de natuur, zijn eigen worden, aanwezen en bestemming een raadsel is, zonder inlichting van hooger hand tot grondslag te nemen, zich zelve verliest in onrustige twijfeling, zonder immer de zekerheid, welke hij verlangt, te bereiken. De Fransche wijsgeeren mogten dan al juistheid van opmerking aan schranderheid van vernuft paven: eenmaal uitgaande van het alomvattende der reden, meenden zij alles te kunnen ver-

verkrijgen, terwijl juist daardoor ten slotte alles verloren ging.

Het is hier opmerkelijk en der aandacht waardig, hoe de zich meer en meer ontwikkelende denkbeelden, welke *Frankrijk* langzamerhand overheerschten, in velen opzichte aan hetzelfde euvel mank gingen, als die, welke wij vroeger in *Engeland* gade floegen. Immers, zoo de Engelsche godgeleerden der zeventiende eeuw daarin faalden, dat zij de verpligting, om de waarheid voor zich zelveu getrouw te blijven, op eene verkeerde toepassing der Mozaïsche geschriften, als grondwettige verordening, aan den Staat wilden opdringen, dezelfde verwarring van maatschappelijke en zedelijke wetten bragt in *Frankrijk* de wijsgeeren, gelijk zij zich noemden, op een dwaalweg. Indien zij de Ouden tot maatstaf en voorbeeld wilden nemen, hadden zij tevens moeten opmerken, dat, schoon de grondbeginselen, door hen gevestigd, meermalen in toepassing waren gebragt, men zich daarbij wel gewacht had om alles, wat de onderscheidene betrekking der menschen als pligtmatig voorschreef, tot regten, welke men eischen konde, te weten, tot onderwerpen van wetsbepalingen te maken. De nieuwe navolgers der oude wijsbegeerte integendeel, misleid door den aanvang des geschils, waarbij men over Christelijke pligten en godsdienstig onderzoek had gehandeld, waren niet genoeg op hunne hoede, om, in den overgang van pligten tot regten, altijd het mogelijke op den voorgrond, en het wensche-lijke op den achtergrond te stellen. In het vervul-

len van pligten toch is de mensch, ja, gehouden om rusteloos naar volmaking te streven, en nimmer heeft hij genoeg gedaan: maar in het vorderen van regten ligt hij aan enge banden gesloten, en staan hem niet alleen zijne eigene onvolkomenheid, maar ook de gebreken van anderen in den weg. Hij, die dus de zedelijke verpligting van enkelen als wetten voor de maatschappij voorstelt, miskent zich zelven en zijne medemenschen, streeft naar het wensche-lijke of verlangt het onmogelijke. Dit nu was het gevolg van een gefchil, waarbij men, uit vrees voor ergernis, de vraag of er onbepaalde vrijheid van navorsching in de kerkleer bestond, in het betoog der onbepaalde vrijheid van menschelijke gedachten en handelingen ging insluiten. Maar het moge al pligtmatig zijn voor den mensch, in zichzelf de waarheid te onderzoeken en aan anderen vrijheid van denken te laten; het is daarom niet altijd mogelijk en zelfs niet altijd geoorloofd, die vrijheid voor zich zelven ook van anderen te vorderen. Het is zoo! de ziel, waar ze zich aan het zichtbaar omhulsel onttrekt, waar ze door de verbeelding van het eene gedeelte der aarde naar het andere zweeft, en zonder moeite de langverloopene eeuwen met het tegenwoordige in verband brengt, is geheel vrij in hare inwendige werking, vrij in hare denkbeelden, aan niemand, dan God alleen, rekenschap verschuldigd. Geene aardfche magt is in staat den mensch, die leed, onheil noch dood schroomt, die van het aardfche onafhankelijk is, te dwingen tot hetgeen hij niet wil, tot hetgeen met

met zijne overtuiging strijdt. Zedelijk is ieder mensch vrij!! Maar is dit ook zoo in zijn stoffelijk bestaan? in zijne tijdelijke belangen? Ach! van het eerste oogenblik af, dat hij aan de borst der liefderijke moeder gekweekt wordt, van de eerste schrede, welke hij, zoekende naar een steunpunt, beproeft, is hij hulpbehoevend, afhankelijk, aan plaats en ruimte verbonden. Hij moge zich, bij verdere ontwikkeling, sterker wanen; zijn dagelijksch voedsel herinnert hem zijne behoefte aan handen, die het voor hem kweekten en toebereidden. Hij moge als grijsaard door ondervinding en wetenschap, door vooruitzigt in de eeuwigheid zich verheffen; de staf waarop hij leunt is het zinnebeeld der afhankelijkheid, welke het stoffelijk deel van zijn aanwezen tot aan het graf vergezelt. Neen! als mensch in de zamenleving zijn wij niet onbepaald vrij. —

Zijn wij nu zelve gebrekkig en afhankelijk van onze medemenschen; zijn wij in onzen werkkring bepaald door hunne gebreken; zij zijn het wederkeerig door de onze, en al *mogten* wij onze regten tot in het oneindige uitstrekken, wij zouden het niet *kunnen*. Het woord *regten* alleen is het bewijs onzer onvolmaaktheid. Wat toch behoeften wij te eischen, indien het ons vrijwillig gegeven wierd? Welk betoog is er dan verder noodig om te doen zien, dat zedelijke voorschriften, tot in hare uiterste grenzen, geene onderwerpen van wetten voor vorst en volk zijn? Liefde en hulpvaardigheid zijn edele en zuivere pligten, maar tot staatsver-

ordeningen gebragt, aan regterlijk onderzoek onderworpen, zijn zij in de befchouwing reeds een ondragelijke last, in de uitvoering eene herfenschim. Wie dus zich hiermede vleit, gestadig van anderen eene pligtbetooning vordert, die hij zelf niet geheel vervullen kan, leeft in gedurigen twist met zijns gelijken, in wrevel tegen zijne meerderen, door welke hij zich verongelijkt rekent, en is, door eigenliefde verblind, ijverzuchtig op ingebeelde regten. Deze waant men telkens aangerand te zien, ontmoet tegenstand in het dikwijls tegenstrijdige belang van zijnen medemensch, ziet belediging, onderdrukking, vernedering, in het minste nadeel; eindelijk werpt men elkander uit liefde voor de vrijheid in banden, of vermoordt elkander voor het behoud der eendragt. Zoodanig was het lot van *Frankrijk*, toen het zich liet verleiden door het zelfverheffende denkbeeld eener maatschappij, waar het bestuur door wetten zoude verhinderd worden zijne magt te misbruiken, waar geen gezag of kracht, geene dweepzucht, geen afgunst of nijd zou kunnen schaden, en waar de staatsregeling alle burgers, als kinderen van één huisgezin, in liefde en vrede vereenigen zoude. Het vurige en levendige van den landaard deed dit alles bijzonder ingang vinden, en vestigde de verbeelding en het geheugen op enkele vernuftige zinsneden, zonder den zamenhang der redenering gade te slaan. — Had zij zich hiertoe verledigd, weldra zou de dwaling hebben opgehouden!

Immers, raadpleegt men de schriften van **VOLTAIRE**,
om

om het bestaan van een Opperwezen uit de reden betoogd te zien, de gronden die hij aanvoert mogen scherpzinnig en geestig zijn, maar die verder leest, beklagt hem, welke tot dat betoog zelf die gronden moet leenen, welke hij elders met bitse spotternijen belacht. Stel de vertoogen van VOLTAIRE naast elkander, en hij zal zichzelve weêrleggen. ROUSSEAU dweept voor eenen natuurstaat, voor een oorspronkelijk maatschappelijk verbond, doch treedt tevens onbeschaamd met zijn walgelijk zondenregister te voorschijn, en roept verwaten uit; dat iemand in den dag des oordeels zegge, ik was beter, dan die man! Is dit waarachtig? zijn alle menschen gelijk ROUSSEAU? waar is dan het geluk van zijnen natuurstaat? de goede trouw van zijn verbond? DIDEROT en D'ALEMBERT gispen hevig de gebreken der menschelijke inrigtingen, veroordeelen wetten en verordeningen wegens derzelve onvolledigheid, als beneden de waarde van den mensch; doch kunnen zelve hunne vooroordeelen en gebreken niet afleggen, noch verordeningen of wetten verbeteren; zij zijn als hij, die den lammen zijne krukken ontnemt, maar hem niet geneest. Behoef ik VOLNEY en LA METRIE te weêrleggen, wanneer zij, in hun beperkt menschelijk brein het verband tusschen het stoffelijke en oneindige niet kunvende vinden, daarom het bestaan van een eeuwig Opperwezen verwerpen? Of had CONDORCET, om van het ijdele van zijn betoog over de menschelijke volmaakbaarheid overtuigd te worden, meer noodig dan zijne eigene ervaring als wiskunste-

naar,

naar, dat het getal zijner vingeren de eindpaal van zijne teilkunst was? Is het dus met hen gelegen, hoe ging het dan met minderen? dan waartoe dezelfde allen hier op te halen, wanneer wij ten flotte nu eens onbewimpeld, dan weder bedektelijk, de leer zien bovendrijven, dat geene godsdienst voortreffelijker, geen staat gelukkiger is, dan die der natuur!

Van waar al deze tegenstrijdigheden? van waar die verkeerde sluitredenen, die vooringenomenheid met het denkbeeldige, die veroordeeling van het wezenlijke? — van waar anders dan van de beschouwing, dat de regten der menschen even oneindig zijn als de pligten; dat hij voor de vordering der eerste even onophoudelijk waken *konde*, als hij in de vervulling der laatste rusteloos streven *moest*. Die godsdienst der natuur, onbeduidend omdat de beperkte menschelijke reden Gods magt en oneindigheid niet denken kan zonder openbaring; die staat der natuur, onvereinigbaar met het maatschappelijk leven, waren droomen, waarvan de gebrekkige toestand van *Frankrijk* te veel de verwezenlijking deed wenschen, maar op den weg der verbetering een dwaalspoor deed inslaan, hetgeen tot de bitterste teleurstelling leiden moest. Indien men toch uitgaat van het oogmerk om alles af te schaffen wat gebrekkig is, dan zal zulks weldra op vernieling uitloopen; omdat niets hetgeen menschelijk is, zonder gebreken kan gedacht, veel min daargesteld worden. Mitsdien waren de gronden van wijsgeerige verbetering eigenlijk eene langzame flo-

floping van al wat bestond. Zoo waren de overblijffelen van lijfeigenschap en heerediensten, hoe gering ook, in den toenmaligen beschaafden toestand des lands, inderdaad gedrochtelijke inrigtingen, maar deswegens behoefde men de gronden van affchaffing niet te zoeken in het onbepaalde en onverjaarbare regt van persoonlijke vrijheid. De bestaande wetgeving van *Frankrijk*, door het belang der vorsten en groote leenmannen langzamerhand ingesteld, leide de willekeur reeds aan zoodanige banden, dat men zich op gevestigde regten konde beroepen. Had men dus de stem des onderdrukten niet voor de menigte, die geen vonnis konde vellen, maar voor den bevoegden regter gebragt, men zoude het misbruik van zelve hebben zien verdwijnen. Even zoo randde men, uit wrevel over den wezenlijken trots, zedeloosheid en eigenbaat van *Frankrijks* adel alle bevoorregte standen aan, alsof die ondeugden alleen aan de geboorte kleefden, betoogde de algemeene gelijkheid der menschen, en maakte, hetgeen bloot eene zedelijke misdaad was, tot krenking van een bestaand regt. Het was waar, dat vele geestelijken meer naar rijke bisdommen, dan naar de waarheid zochten en dikwijls heerschzucht en verdorvene zeden onder een vroom gelaat verborgen, maar daarom bedekte niet ieder koorkleed een' huichelaar, was niet al, wat zij zeiden, logentaal! En zoo de Hervormden met grond klaagden over de herroeping van het Edict van *Nantes*, daarom konde toch ieder

geene aanspraak maken op de bevoegdheid, om al wat hij in zijne meening voor waar hield, der kerke als grondleer op te dringen. Het was almede waar, dat vele voorregten aan bijzondere stonden, personen en plaatsen gehecht, voor anderen lastig waren, maar in der wijsgeeren hoog geprezen natuurstaat waren toch ook voorregten aan meerdere kracht, list en verstand verbonden. Het was dus zonder reden, dat men daarin eene verkorting van het regt der menschen zag. Eindelijk moest ook het oppergezag de alomvattende berisping ondergaan, en omdat het niet ontkend konde worden, dat, vooral de laatste vorsten, wel eens misbruik van hun gezag gemaakt hadden, moest nu de oppermagt een onvervreemdbaar regt des volks zijn, en ieder beurtelings de opperheer en onderdaan van zijn' evenmensch worden. Men kende dierhalven het gezag toe aan degenen, die het niet uitoefenden, en allen niet uitoefenen konden; dus zag ieder weldra in de daden van het bestuur eene verkorting van zijne eigene hooge regten. Men beschouwden den vorst als een *BRIAREUS*, wiens menigvuldige armen loodzwaar op iederen ingezeten drukten, en vergat, dat kalme bedaardheid alleen de vrijheid kan bewaren; dat de afwisseling van laffe volgzucht en ligtzinnige oproerigheid aan *Frankrijks* vorsten de alleenheerschappij had gelaten, en geen *Bartholomaeusnacht* de geschiedrollen ontferien zou, indien *KAREL DE IX^{de}* niet zoo vele vrijwillige scherpregters te midden zijner onderdanen gevonden had.

Het was op deze wijze, dat *Frankrijk* op het einde der regering van den inderdaad verachtelijken **LODEWIJK DEN XV^{den}** zich in die gesteldheid bevond, waarin wij vroeger *Engeland*, na den dood van **JACOBUS**, gezien hebben. Er had zich met daden nog wel geene hervormingszucht vertoond, doch zij was reeds in aller gemoederen aanwezig, en de menigte brandde van verlangen, om eens alle hare regten te genieten, met dezelfde drift, waarmede hunne overzeefche voorgangers de zuiverheid der leere tot eerste grondwet hadden gewenscht en doorgedreven. Dan de ontknooping volgde bij de Franschen schielijker, driftiger en geweldiger, naarmate de gekoesterde denkbeelden meer en meer de onschendbaarheid der kroon en den eerbied voor dezelve hadden aangevallen en verzwakt. Indien nog iets de gemoederen in turgel hield, het was alleen de onmetelijke afstand, welke het hof van den overigen burgerstaat afscheidde, en schijn van magt betoonde, waar ze wezenlijk niet bestond. Immers de adel was sedert lang geen zelfstandig ligchaam meer, in staat om zijne eigene regten en die der kroon te verdedigen, maar bestond voor het grootste gedeelte door gunst en onderstand. — De geestelijkheid had met de verandering van denkwijze van zelve geleden, en zich, nog onder de regering van **LODEWIJK DEN XV^{den}**, van de hulp eener krachtdadig, schoon niet altijd loffelijk werkende orde beroofd gezien. De derde staat was, sedert **LODEWIJK DEN XIII^{den}**,

vergeten, en het Parlement der hoofdstad, door twist met den laatsten vorst, verdreven en in ongenade geraakt. Dus bevond zich **LODEWIJK DE XVI^{de}** bij het aanvaarden der regering, niet omringd van staatsleden, maar van gunstelingen, zonder wezenlijke kracht en invloed op het staatsligchaam; als vorst alleen geducht door de herinnering van de vroegere magt der kroon, en in den aanvang alleen geliefd om zijne persoonlijke goedertierenheid, of omdat men van hem de verwezenlijking hoopte van hetgeen men vroeger in stilte had verwacht, en nu luide begon te begeeren. — Alsof de vorige regering niet genoeg denkbeeldige verwachtingen had ontwikkeld, een volksopstand in een ander werelddeel, met *Frankrijks* hulp zegevierend volbragt, moest de tooverwoorden, welke ieders gemoed begoochelden, nog meer kracht bijzetten. Wat de Fransche krijgslieden in *Amerika's* nauwelijks ontgonnen velden hadden waargenomen, schein zoo volledig te beantwoorden aan de wijsgeerige denkbeelden, dat men meer en meer de vervulling derzelve op den vaderlandschen grond begon te wenschen, en in die drift het gewichtig onderscheid vergat tusschen de volkplanting van eenen vrijheidlievenden staat, en de oude, nu onbepaalde, Fransche Monarchy.

Wij hebben straks gezien; dat de denkbeeldige begrippen onder **KAREL DEN 1sten**, hunne voorname kracht ontwikkelden, toen hij geldgebrek ontvond. **LODEWIJK** wederveroer hetzelfde. Nauwelijks

lijks sloeg hij middelen voor, welke krachts genoeg zouden bezitten, den verachterden staat der geldmiddelen te verhelpen, of het Parlement, hetgeen hij zelve uit liefde voor recht en waarheid hersteld had, verzette zich. Zoodanige tegenstand was meer voorgevallen, en had ten slotte altijd vermeerdering van 's Konings uiterlijk gezag te weeg gebragt. Nu had het omgekeerde plaats. Men putte alle middelen uit om dien tegenstand te verijdelen, hield koninklijke teregtzittingen en vergaderingen, dan vruchteloos; het Parlement hield de bovenhand. De notabelen, de adel en de geestelijkheid werden nu verzameld; doch deze vergadering, te zeer aan bijzondere belangen gehecht, rigtte niets uit voor die van het algemeen; maar enkele leden stelden grondwettige hervormingen voor, welke de uitgeputte schatkist niet vulden, maar des te meer de gespannen aandacht der menigte trokken. Nu riep men de algemeene Staten des Rijks, de drie standen, bijeen, en deze in onbruik geraakte, maar grondwettige wijze om in de geldmiddelen te voorzien, bragt eensklaps tot de regering een aantal edelen, geestelijken en geleerden, die genoeg aan het hof en onder de grooten verkeerd hadden, om alle de gebreken volledig te kennen, maar in hunnen lageren stand, wegens geledene vernedering en beleedigd zelfgevoel, met warmte eene verandering van zaken waren toegedaan. Ongelukkig was *Frankrijks* eerste Staatsminister mede van den hervormingsgeest des tijds beziel, en op gronden

van billijkheid, welke, indien het op de vorming van eenen nieuwen Staat aankwam, allezins prijzenswaardig waren, verdubbelde hij ten onpasse het aantal leden, welke den derden staat vertegenwoordigden. Hiermede verdween de grondwettigheid der vergadering van de drie standen van *Frankrijk*, om in eene verzameling van door toeval bijeengeroepen zaakgelastigden of vertegenwoordigers over te gaan; en, nu het bestuur zelve de oorspronkelijke vorm der bijeenkomst veronachtzaamde, moest het ook gedogen, dat de leden daar buiten gingen, en *Frankrijk* bevond zich in denzelfden toestand als *Engeland*, ten tijde der bijeenroeping van het voortdurende Parlement.

Er was dan nu ook een ruim veld voor de lust tot hervorming geopend; weldra vermeesterde dezelve de geheele vergadering, zonder iets tot afdoening der staatschuld bij te brengen: integendeel; kostbare veranderingen en weifelende maatregelen deden ze toenemen. Het leed niet lang of de derde staat haalde de geestelijkheid en adel, die, door den weêrzin en trotschheid der aanzienlijksten, meest uit de minderen bestond, tot zich over. Deze offerden nu met eene on gepaste edelmoedigheid alle hunne voorregten aan de heerschende begrippen op, waartoe zij mischien voor zich zelve, maar zeker niet voor anderen van hunnen stand, last en bevoegdheid hadden ontvangen. *LODEWIJK*, beducht voor erger, sluit de vergadering, die aan het doel niet beantwoordt, maar
zij

zij vereenigt zich, onder voorzitting van BAILLY in de kaatsbaan, en keert niet terug, dan om zich tot Nationale Vergadering te verklaren. Hieruit volgde een ontwerp van staatsregeling, waarbij die vergadering ruimschoots over de regten van de hoogere standen beschikte. Toen deze daarmede niet dadelijk genoeg namen, werden, gelijk bekend is, door de botfing der opgeruide gemoederen, vreesfelijke beroeringen verwekt; hevige voorstanders van ingebeelde volmaking gebruikten de onvermogene tegenstreving tot eene reden, om nog verder te gaan, nog meer te hervormen. Zoo volgde, onder aanhoudende onlusten, de wetgevende vergadering op de constituerende, en deze zag, op den onvergetelijken tienden van Oogstmaand, de laatste schaduw van het koninklijke gezag in het bloed van deszelfs getrouwen verdwijnen. Nog waande de wijsgeerige aanhang op den weg des heils te zijn; ja tot dus verre had zij alle pogingen in het werk gesteld om den voortgang der omwenteling te bevorderen, en zelfs met gloeiende welsprekendheid het hare toegebracht, om het eenhoofdig gezag den laatsten slag te geven. Zijne leden hadden ter goeder trouwe de inspraak van een dwalend, maar opregt geweten gevolgd, en alleen de oogen gesloten voor geweld en oproer, voor vervolging en bloedvergieten, om, na kortstondige beroering grooter heil te zien opdagen. — Wel ras echter weergalmden van alle kanten beschuldigingen tegen den onttroonden vorst; men vor-

derde zijnen dood, en nu gingen de oogen open. Weemoedig was de blik in het verledene, verscheurend in de toekomst. Met moed, met ijver hadden zij den vorst tegengestaan, toen zij, in de vermindering van zijne magt, het heil des volks waanden te zien, maar den goedertieren', vreedzamen LODEWIJK, terwijl hij, overwonnen en verlaten, in den kerker smachtte, op het hart te trappen, te verguizen, den weerloozen te vervolgen, den onschuldigen te veroordeelen; dit was te veel, dit vermogten zij niet! Dan, gelijk die hunner Engelsche voorgangers, was hunne inkeer nutteloos; wat zij zelve in de dagen van voorspoed den vorst hadden verweten, stond nu tegen hen op, en verlamde hunne verontschuldigungen. Welke ijzing moest hen dan niet bevangen, toen zij zelfs den laaghartigen bloedverwant van den vorstelijken beschuldigden het doodvonnis hoorden uitspreken! Hoe moest niet wanhopige teleurstelling hunne ziel vermeesteren, toen zij magteloos de uitspraak moesten hooren, welke hetzelfde bevestigde! Wat taal kan uitdrukken het gevoel van den dwalenden wijsgeer, toen hij het misleide volk zag schateren en juichen bij het misvormde ligchaam van zijnen rampzaligen vorst!! Helaas! van de tallooze rij slagtoffers, welke der heerschzucht onder het mom van vrijheidsliefde geofferd zouden worden, was hij slechts de voorganger. — Zij zelve, wier wijsgeerige vertoogen den selften slag aan het oppergezag hadden toegebracht, waren reeds der

me-

menigte verdacht, en stonden diegenen in den weg, die de hartstogtelijke verbeelding van de laagste standen tot hunne ontwerpen misbruikten. Als zamenzweeders tegen den staat vogelvrij verklaard, zagen zij niet alleen, maar ondervonden zelve de bittere vruchten hunner dwaling, toen de een op het schavot, de ander in ballingschap en in ellende den dood vond. Zoo zag CONDORCET van de toepassing zijner begrippen niets, dan dat hij zelve van gebrek omkwam, na als verdacht te zijn aangehouden om de schriften van HORATIUS, welke hij bij zich droeg; want beschaving en hoogverraad waren reeds eenerlei. — VERGNIAUD en ROLAND behielden van hunne hooggeprezene vrijheid niets, dan het vermogen, om de handen aan zich zelve te slaan. BAILLY, eenmaal de aanvoerder in de kaatsbaan, de aangebeden Magistratsperfoon der hoofdstad, moest op datzelfde veld van MARS, waar hij, drie jaren geleden, met het geheele Fransche volk de zaligste verbroedering gedroomd had, onder de bitterste smaadheden, den voor ligchaam en ziel pijnlijksten dood ondergaan. Treft ons reeds in een verdicht tafereel de toestand eener FREDEGONDE, die in den slaapwandel den geliefden zoon, het eenigst dierbaar doel van al haar streven, onwetend ombrengt; hoe verschrikkelijk moet dan niet het ontwaken geweest zijn van deze, die in de oplossing van eenen staatkundigen droom hun eigen ondergang en de verwoesting des vaderlands hadden berokkend. —

216 VERHANDELING OVER DE GEVOLGEN

Na dit tafereel zal ik u, M. H. H.! niet bezig houden met de bloedige tooneelen, welke niet zoo zeer het gevolg van dwaling, maar veeleer het toppunt van heerschezuchtige razernij kunnen genaamd worden, noch uwe aandacht vermoeijen met den onzin van de vereering der Rede of de belagchelijk verwatene verklaring van Gods aanwezigzen. Of zullen wij in den kerker en op het schavot de rampzalige slagtoffers eener denkbeeldige vrijheid gadeslaan? Zullen wij den stillen burger, na verlies van have en goed, het jammerlijk leven, als droevig overschot van zoo vele hooggeprezene regten, aan de voeten van de heffe des volks zien afbedelen? Neen! genoeg hebben wij reeds de treurige slotsom eener misrekening voorgesteld!

Hoewel wij, na den val van ROBESPIERRE, meerdere verademing bij minder gruwelen aantreffen, het was er echter verre af, dat men den beloofden gelukstaat vond. Toen bleek nog meer de onmogelijkheid der bespiegelende beschouwing. Men worstelde, verwarde allengskens meer en meer, schiep en vernielde, verhief en vernederde, zag angstig in de toekomst, en dorst zich het voorledene nauwelijks herinneren, tot dat eindelijk de CROMWELL der negentiende eeuw, aan het hoofd der krijgsmagt, het roer van staat uit de handen der weifelende menigte wrong, en hoe heerschezuchtig, hoe geweldig ook, echter verkwikking gaf aan de strijdende partijen, die, althans

thans voor het oogenblik, hunne droomen opgeven, om onder eenen zegevierenden krijgsman veiligheid voor vervolging, en straffeloosheid voor misdaden te erlangen. Zoo waren, dan ook de gevolgen der Fransche omwenteling, uit denkbeeldige begrippen geboren, even als die der beroeringen in *Engeland*, op niets anders uitlopende, dan op de drukkende overheersching van krijgsgeweld.

Of echter deze gebeurtenis op de luchtige en ijdele geaardheid des Franschen volks langen indruk zal nalaten, zullen volgende tijden leeren; doch, uit hetgeen de meer bedaarde Engelsche natie is wedervaren, zoude men mogen betwijfelen, of zij reeds tot het einde harer rampen gekomen zijn. — Honderd tachtig jaren zijn, sedert den noodlottigen dood van KAREL DEN 1sten, voorbijgegaan; gedurende bijna anderhalve eeuw is er geen geslacht opgestaan, of het heeft vervolging en burgeroorlogen in dat tijdvak gezien en bijgewoond. Nog zijn de namen niet vergeten, nog wapperen de banieren, die eenmaal beide partijen ten strijde voerden, nog kleven zij als uitgesleten, maar niet verdwenen roestvlekken, aan den glans van *Engelands* staatsregeling. Zoo diep, zoo langdurig, zoo fel treft de slag, welke door herfenschimmige begrippen eens volks den staat worden toegebracht. Het is waar, de geschiedenis levert ons veelvuldige tafereelen van beroering en tweedragt, maar dat dezelve immer zoo geheel eene staats-inrigting hebben omverre geworpen, en den mensch van
hoo-

hooge beschaving tot beneden het dierlijke hebben doen vallen, zal buiten dweepzuchtige en denkbeeldige beginselen moeilijk gevonden worden; geen schok is dan ook voor het levende en volgende geslacht, vreesfelijker dan die welke zoodanigen oorsprong heeft. De tijd moge de sporen der verwoesting doen verdwijnen, en een nieuw geslacht de toegebrachte wonden vergeten, de bitterste rampen mogen eenmaal ten goede verkeeren, en eindelijk uit de grootste wanorde meerdere regelmaat geboren worden, het zijn en blijven schrikkelijke onheilen, waarin wij berusten kunnen maar wenschen zullen wij ze zeker niet. Of moeten wij den, door stilte wreveligen zeeman goedkeuren, die voor het vorderen der reize eenen stormwind afbidt, en indien hij zelve slechts behouden blijve, de jammeren zijner makkers niet telt, die de woedende golven hebben weggeslagen. Neen! heilig dan het land, waar gloeiende ijver slechts voor het leed van anderen, maar koele reden aan het roer van staat, de ziel beheerscht! En dit is niet uit de denkbeeldige wereld! Gij kent het allen, M. H. H.! het plekje gronds, hetgeen zich uit eenen langdurige oorlog tot eenen Staat vormde, die voor het onbevooroordeelde oog de zaden van oneenigheid, naijver en tweedragt in de eerste grondvesten zijner vereeniging hield opgefloten, en echter, schoon in den omtrek klein, door het aantal burgeren gering, zijne magt over de zeeën uitbreidde, en in de belangen der grootste

mogendheden tusſchen beiden trad. Daar, ſchoon ook enkele wolken den ſtaatkundigen gezigteinder verdonkeren, zocht men echter vruchteloos de hoogdravende begrippen der naburen, en deze verweten hen wel eens den kouden en berekenenden landaard. Dan die koelheid, die vaſtheid, welke gehecht aan hare regten, niet uitbreidde zonder overweging, niet veranderde zonder noodzaak, was de ſleutel van die magt, en loſtte het raadſel op van zoo veel, ruſt bij eene zoo gebrekkige ſtaatsgeſteldheid. Angſtvallig aan de wezenlijkheid gehecht, behield men zijne voorregten, door die van anderen te ſparen. — Zoodanig waren onze voorvaderen! Heeft hunne koele beradenheid veel verheven, hoeveel is in lateren tijd niet door bedaarde overweging behouden geworden, en heeft bloed en tranen geſpaard, waar ze elders in toomelooze woede werden geplengd, en aan denkbeeldige begrippen opgeofferd. — Verre zij dan van ons de zucht om, naar denkbeeldige volmaking ſtrevende, in hartstogtelijken naijver de bedachtzame voorzigtigheid van den man te laten varen, en met jeugdige onbezonnenheid der beſtaande verordeningen op te dringen, hetgeen er niet in gevonden wordt. Die zucht is op vreemden grond geteeld, hier worden zij niet gekweekt. — O! indien ik niet dwale, dan is die vaderlandſche geest, welke het denkbeeldige ſchuwt, om zich op de wezenlijkheid te veſtigen, het beſte bolwerk tegen ſtaatsörkanen en omwentelingen. Zoo leeft de inwoner van Neêrlands

lands oud Gemeenebest, op verkregen regten steunende, in vertrouwen onder het beschermende oppergezag van eenen wettigen vorst; en, met zijne rustige geaardheid de woelingen en driften van denkbeeldige begrippen in hare aanvallen op de orde van den staat te keer gaande, is hij, zoo verre de aardsche onvolkomenheid dit gedooft, waarlijk gelukkig; en zoo verre het stoffelijk hulsel dit toelaat, waarlijk vrij!

II.

GESCHIEDENIS.

11

GEORGE H. D. N. S.

I E T S

OVER

DE JODEN;

DOOR

Mr. J. P. VAN WALREE.

Onder alle de volkeren, welker lotgevallen ons de geschiedenis verhaalt, is er geen, en door zijne ongelukken, lotverwisselingen, daarenboven door de herinneringen, die zich aan hetzelfde vasthechten, meer opmerkingswaardig dan het volk der Joden. Immers, terwijl vele der rijken der oude wereld, Babyloniërs, Aegyptenaren, Meders, Perfen en andere; na zich onderling verdelgd te hebben, en na van lieverlede uit de rijen der bestaande volkeren en rijken uitgewischt, en daarna door de reuzenarmen der Romeinsche heerschappij te zijn omvat, niet anders dan in de rollen der geschiedenis bestaan, is de Joodsche natie, trots alle onderdrukking, en niettegenstaande hare algemeene verspreiding, nogtans, men zoude bijkans zeggen, als een afzonderlijk volk, onder alle andere aanwezig. Ja, terwijl die overige beroemde volkeren ons slechts door de geschiedenis bekend zijn, is het dit eens door God uitverkoren volk alleen,

wiens bestaan aan de eene zijde aan de oudste overleveringen, bijkans tot aan den aanvang der wereld reikt, aan de andere zijde zich tot aan den huidigen dag uitstrekt. Deze daadzaak moet ons eensdeels voor dit volk eerbied inboezemen, als hebbende hetzelfde als het ware het regt van eerstgeboorte onder alle de volkeren; maar ten andere moet dezelve onze belangstelling opwekken, voor al wat de geschiedenis, de regten en den toestand dezer aloude natie betreft. Deze regten en deze toestand moesten, natuurlijker wijze, naar gelang der tijden en omstandigheden, verschillen. Onder de Romeinsche Christen-keizers moest het voor de Joden anders gesteld zijn, dan onder de Westgothische koningen in *Spanje*; en toen die groote gisting, die groote ommekeer van zaken geboren werd, die wij met den naam der middeleeuwen bestempelen, moest het eigenaardige daarvan, ook in de regtsbetrekkingen der Joden zich vertoonen en blijkbaar worden. Dit leert ons de geschiedenis, welke, daarenboven, dan op eene bladzijde, hunnen toestand als ongelukkig en deerniswaardig afmaakt, dan weder op eene andere de bedieningen en posten, hen opgedragen, optelt; hen dan vertoonende als verguisd en verjaagd en daarna weder vereerd, om naderhand wederom met den steen van afkeer en smaad geworpen te worden.

De belangstelling, die deze zoo verschillende toestand der Joden opwekt, moet vermeerderen, wanneer men opmerkt, dat, zoo als MONTESQUIEU het zegt,

zegt, de Joodfche Godsdienst aan eenen ouden ftam gelijk is, waaruit twee groote takken zijn voortgefproten, die met hare uitgestrektheid bijkans de ganfche aarde bedekt hebben, namelijk, het Christendom en het Islamismus, en wanneer men alzoo bedenkt, dat tufchen het eerfte en de Godsdienst der Joden een band bestaat, die niet toelaat, dat men zijn oog op de Gefchiedenis der Christen kerk en de Christen-Godsdienst vestige, zonder hetzelve tevens op de Godsdienst van Israël te laten vallen.

Intufchen, niettegenftaande dezen band, die tufchen de Christen-kerk en de Joden aanwezig is, bestond en bestaat er nog eene hevige ftrijd, of men, gehoor gevende aan de ftem der menschlievendheid, en, zoo als dezelve gewoonlijk wordt genaamd, aan de verlichting, den Joden alle de regten moet toekennen, die in eenen of anderen ftaat de Christen-inwoners toebehooren. Terwijl eenigen het toefaan dier regten als noodzakelijk, nuttig, menschlievend en christelijk, en het onthouden derzelve als onchristelijk, onmenschlievend en onverdraagzaam voordragen, zijn er weder anderen, die fterk tegen deze volkomene gelijkheid van regten wedijveren, en het voor onftaatkundig, ja zelfs zeer nadeelig voor het Christendom aanzien, bijaldien tufchen de regten der Joden en der Christenen geen verfchil bestond. Zoodanig een belangrijk gefchil zullen wij niet befliffen: hetzelve aan geleerde ftaatkundigen overlatende, durven wij het niet eens aanroeren, en wij zullen ons verge-

noegen, om, de geschiedenis als leiddraad volgende, en met de wetboeken van eenige natiën in de hand, in deze volgende bladzijden *iets* mede te deelen omtrent den politieken toestand der Joden, en wel voornamelijk :

- I. Sedert de geboorte des Christendoms, tot aan den tijd welke onder den naam van middeneeuwen bekend staat.
- II. Omtrent hunnen toestand in *Europa* gedurende de middeneeuwen.

I. POMPEJUS was de eerste der Romeinsche veldoversten, die het volk van Israël aantastte, en *Judea* onder de Romeinsche wingewesten deed tellen. Als bij gevolg dezer gebeurtenis werden toen vele Joden als slaven naar *Rome* gevoerd en aldaar verkocht, die eerst hunne vrijheid, daarna het burgerregt bekomende, zelfs zoodanig een aanzien en zoodanigen invloed verkregen, dat CICERO daarover eenige beduchtheid en eenigen angst aan den dag legde (*). Deze voordeelige toestand viel niet slechts de Joden, die te *Rome* woonden, te beurt; ook in andere gewesten verwierven zij dezelfde gunsten (†). Nogtans mogt de goede behandeling, die hun in het Romeinsche rijk wedervoer, even wei-

(*) CICERO *pro Flacco*. C. 28.

(†) Dit leert ons het voorbeeld van den Apostel PAULUS, die, hoewel niet in *Rome* wonende, evenwel Romeinsch burger was. *Hand. der Apost.* XXI. 25—28.

weinig als harde maatregelen, eene stille en geruste onderwerping voortbrengen. De halfstarrigheid der Joden, om tot in het uiterste hunne gebruiken na te komen, de trotschheid en smaad, waarmede zij de Godsdienst hunner overwinnaren aanzagen, welligt ook andere oorzaken, hadden tusschen hen en de Romeinen een klove veroorzaakt, die schiepelijk in vijandschap en haat ontaardde. Buitendien, de hoop en de verwachting, zoo als zij meenden, door de Godspraken bevestigd, en door hunne Schriftgeleerden wakker gehouden, dat eens een koning, uit hunne natie geboortig, alle de volkeren der aarde aan zich onderdanig zou maken: de begoocheling, waarin zij daaromtrent leefden, maakten hen blind voor de overtuiging, dat zij nu althans der Romeinen onderhoorig waren, en belette deze vreedzame en geruste onderwerping. Zoo lang velen hunner de ommestreken van *Jeruzalem* bewoonden, welke te verlaten, voor hen erger was, dan de vreeze des doods, volgens het getuigenis van *TACITUS* (*); en zoo lang deze nog den tempel van *Jeruzalem*, wel niet in zijnen ouden glans, maar niettemin met den gloed der herinneringen aanschouwden: zoo lang zij zich nog konden verbeelden een volk uit te maken, meenden zij, dat de door God eens geopenbaarde profecijën niet konden falen; en, scheen hun het tijdstip maar eenigermate gunstig, zij gebruikten hetzelfde gereedelijk, om het

ZOO

(*) *TACITUS, Hist. L. V: si transferre sedes cogarentur, major vitae metus quam mortis.*

zoo gehate juk der Romeinen af te schudden. Innerlijke onlusten en de gestadige oorlogen met de Germanen en andere volkeren mogten de veldoversten van dezen elders vele bezigheid geven, de Romein kon geen volk dulden, dat, niettegenstaande zijne vernedering, alleen op overleveringen steunende, eene algemeene heerschappij droomde, en de val en verwoesting van *Jeruzalem* moest het gevolg dezer overdrevene denkbeelden en verwachtingen zijn. Een iegelijk weet, welk een lot deze oude stad trof, en hoe, volgens de Godspraak, van den tempel geene steen op de andere overbleef. Nu was het droombeeld der heerschappij voor de Joden grootendeels verdwenen, en nu begon hunne verspreiding, die nimmer moest ophouden. In *Azië* en in *Aegypte* mogten zij, wel is waar, zich ten tijde van keizer HADRIANUS, en onder geleide van hunnen gewaanden Mesias BARCO CHEBA, weder vereenigen, en, al weder geprikkeld door hetzelfde denkbeeld, van een' koning uit hun midden, zich tegen de Romeinen verzetten; hierdoor echter verergerden zij hunnen toestand. En is het waar, hetgeen de geschiedschrijvers verhalen, zij werden toen, in grooter getale, als slaven, niet anders dan lastbeesten, op de markt van *Teribinthe* verkocht, en naar alle plaatsen der wereld vervoerd (*) Degenen, die aan dezen opstand geen deel hadden genomen, bleven intusfchen hunne regten, hun aanzien behouden, welk

(*) TILLEMONT, *Histoire des Empereurs*. T. II. p. 122, en de Schrijvers daar aangeh.

welk aanzien zelfs zoo groot was, dat de keizers ANTONINUS en SEVERUS hun het regt tot het verkrijgen van ambtsposten en bedieningen toestonden. En toen ANTONINUS CARACALLA zijne befaamde wet uitvaardigde, waarbij hij alle de vrije ingezetenen des Romeinschen rijks met het burgerregt begiftigde, lijdt het geen twijfel, of de Joden zijn van deze gunst niet uitgesloten geweest: waarvan het gevolg was, dat hunne toestand toen niet veel van dien der overige vrije bewoners des rijks verschilde, en dat zij zich in het vrije genot hunner eigendommen, hunner regsgebruiken, alsmede hunner godsdienstige plegtigheden hebben mogen verheugen.

Intuschen had de inyoering des Christendoms en deszelfs verspreiding tot aan het keizerlijke hof andere denkbeelden voortgebracht, en de Joden moesten daarvan ook de gevolgen bespeuren. Het kan niet ontkend worden, dat in den aanvang tuschen het Jodendom en het Christendom eene vijandige stemming heerschte, en dat de nieuwbekeerde Christenen eenigzins met afschuw het volk aanzagen, door welks middel hun God zoo veel had geleden. Het is maar al te gemeen, dat men de wandaden der vaders aan de kinderen verwijt. En, van eene andere zijde was het voor den Jood ligtelijk te zien, dat, won het Christendom eens veld, alsdan de hoop, dien zij nimmer vaarwel zeiden, eens *Jeruzalem* te herbouwen, en aldaar een koninkrijk te stichten, gansch en al verloren moest gaan, en nimmer verwezenlijkt zou kunnen

worden. Deze vijandige stemming is zoo waar, dat JULIANUS, *de Afvallige*, die sluwe vijand des Christendoms, van dezelve gebruik maakte, om aan hetzelfde afbreuk te doen. Daarom begunstigde hij de Joden dermate, dat hij hun veroorloofde hunnen tempel weder op te bouwen, hetgeen echter, hetzij onderaardsche vuren, hetzij de spoedig gevolgde dood van JULIAAN dit beletteden, niet ten uitvoer kon worden gebragt.

De streken en listen van JULIAAN mogten evenwel niets tegen het Christendom uitrigten: het zegvierde, en na hem waren de Romeinsche keizers deszelfs belijders. Ligtelijk zou men nu denken, dat het tijdstip toen geboren was, dat de Joden hard en streng zouden worden behandeld, en dat de keizers, in hunne verordeningen, het meest daar naar toe zouden trachten heen te leiden, om hen tot het Christendom te bekeeren. Dit vermoeden wordt des te grooter, wanneer men nagaat, in welke fijne geschilpunten omtrent de Godsdienst de keizers zich toen mengden, en hoe deze de eerste hunner zorgen was. Dan, het is verwonderlijk: de regten, die den Joden werden toegestaan, kunnen niet wegens de weinige uitgestrektheid, de verpligtingen, die hun werden opgelegd, niet wegens de hardheid en strengheid worden gelaakt en afgekeurd. De billijke zucht, het is waar, om het pas gevestigde Christendom tegen de aanvallen der Joden vrij te waren en te verdedigen, komt klaarblijkelijk voor den dag: dan, van eene andere zijde, men bespeurt niets,

niets, dat als eene beschuldiging van wreedheid en al te strenge onverdraagzaamheid kan worden aangevoerd. Indedaad, niemand zal de Keizers van wreedheid, en hunne wetsbepalingen als hard beschuldigen, wanneer alles aantoot, dat de bezorgdheid voor hun geloof bepalingen uitlokke, om de bekeeringszucht der Joden tegen te gaan en te bedwingen, evenmin als men hen laken zal, dat zij de tot het Christendom bekeerde Joden van de grimmigheid en baldadigheid der laatste trachteden te vrijwaren en te beschermen. Dat deze zucht tot bekeering den Joden toen soms eigen was, bewijzen genoegzaam de wetten van eenige keizers. Zoo hadden HONORIUS en THEODOSIUS, met de straf van verbanning en algemeene verbeurdverklaring der goederen, diegenen der Joden bedreigd, welke overtuigd werden, Christenen in hunne Godsdienst te hebben ingelijfd; en gebeurde het, dat een Christen verleid werd, zich in de vergaderingen der Joden te mengen, en zijn geloof te verlaten, hij moest dit met zware straffen misgelden (*). Deze vrees voor de bekeeringszucht der Joden was het ook, die de bepaling uitlokke, waarin verboden werd, eenen gekochten Christen of andersdenkenden slaaf, te besnijden. De slaaf kreeg alsdan zijne vrijheid terug, en de meester kon zelf met den dood worden gestraft (†). Voorts mochten de Joden, noch eenen Christen slaaf koopen, noch

(*) *Lex. l. 7. 16. Cod. THEOD. de Judaeis.*

(†) *L. XII. Tit. 10. l. 1. Cod. THEOD.*

op eene andere wijze, bij gifte, bij levendige lijve verkrijgen; alsdan werd de vrijheid ook den slaaf gefchonken. Echter, (en hier overwonnen de rechtsbeginfelen van de niet terugwerking der wetten, de vrees der wetgevers omtrent de Joden,) indien tijdens de uitvaardiging van deze laatste wetsbepaling eenige Joden Christen flaven bezaten, bleef de eigendom dezer in stand, zoo lang de vrije uitoefening van hunne Godsdienst aan de flaven werd toegelaten. — Overigens fchijnen de Joden eenen grooten afkeer tegen de nieuw bekeerde Christenen gehad, en dezelve niet zelden met fmaad behandeld te hebben. Eene ftrengte straf moest degene verwachten, die zoodanig iets zich veroorloofde. Hij moest met zijne deelgenooten verbrand worden. Bepotteden zij, op de eene of andere wijze, het Christendom en de geheiligde teekenen, de grootfte waakzaamheid werd daaromtrent geboden. Deze zijn de ftrengfte bepalingen. — Voor het overige bevatten de wetten der Christen-keizers niets, dat naar eenige wreedheid zweemt; integendeel, men ontwaart in dezelve eerbied voor de Joodsche Godsdienst en achting voor de opperhoofden der Synagogen. Deze waren van alle lastposten, hetzij perfoonlijke, hetzij andere, bevrijd, waren de regters hunner geloofsgenooten, en moesten door een ieder met achting worden bejegend. — Het uitoefenen van hunne Godsdienst stond de Joden vrij. Op den dag van Sabbath was het hun zelfs verboden lichamelijke dienften te doen, en alsdan konden zij

ook

ook niet in regten worden geroepen. De Synagogen moest eerbied worden toegedragen; deze mochten niet door het inrukken van krijgslieden worden ontheiligd; de bestaande te herstellen stond de Joden vrij, doch nieuwe te stichten werd hun, uit angst voor hunne bekeeringszucht, verboden. — Het eigendom hunner goederen was den Joden gewaarborgd; zij mochten hunne geschillen voor den gewonen regter vervolgen, en verkozen zij het, dezelve door goede mannen, uit hun midden gekozen, of wel door de hoofden der Synagogen, doen beslechten. In hunne handelszaken werd hun de grootste vrijheid geschonken; en in het algemeen genoten zij bijkans dezelfde regten, als de overige burgers. Het werd aan allen, wel is waar, verboden, naar hooge ambten te staan, evenwel aan eenige werden deze niet geweigerd. De lastposten mochten zij langen tijd van hunnen hals weten te schuiven, deze uitzondering gold daarna alleen ten voordeele der opperhoofden; de overige moesten daarin, even als andere burgers, deelen. Had den zij te voren den krijgsdienst uitgeoefend, dit werd hun nu verboden, doch niet, zoo als de keizers er bijvoegen, als een blijk van schande; evenwel bijaldien zij zich, door het beoefenen der wetenschappen en letteren bekwaam gemaakt hadden, mochten zij als pleitbezorgers optreden, en onder de *militia togata* zich rangschikken. — Omtrent de huwelijken bestond eene afzonderlijke bepaling; en geen wonder, want, volgens de Joodsche wet, werden de huwelijken tuschen bloedverwanten

toegelaten, die de Romeinsche wet, als onwettig, verbood. De bepalingen van het Romeinsche regt, omtrent het huwelijk moesten dus gevolgd worden, en daarenboven werd het streng verboden, dat een Jood zich met eene Christinne verbond. Zoodanig een huwelijk werd als onwettig beschouwd en gestraft (*). Men ziet uit dezen korten opgaaft, hoe menschlievend en zacht de Romeinsche wetten waren. *Geen Jood mogt als zoodanig slecht behandeld en verguisd worden, zoo spreken de Keizers. De regtbanken daarom ingesfeld zijnde, om de bijzondere wraak te beteugelen en af te overen, moest de schuldige Jood voor dezelve teregt gebragt en door deze alleen gestraft worden.* — Uit deze woorden zien wij duidelĳk de bescherming die hun ten deel viel. Intusschen schijnen de Joden, hun belang eenigermate over het hoofd ziende, de belĳders van het Christendom niet met die zachtvaardigheid en eerbied behandeld te hebben, welke de voordeelige verordeningen der keizers te hewaarts schenen te vereischen: ten minste, na deze goedgunstige woorden der keizers, vermanen de volgende hen tot bezadigheid, rust, tevredenheid, en verbieden alle haat en wraakoefening, tevens hunne trotschheid en onverdraagzaamheid beteugelende (*).

Zoo-

(*) Alle deze bepalingen zijn te vinden in den *Codex Theodos.* L. XII. tit. 7 en 8.

(*) Eene wetsbepaling verdient intusschen eenige opmerking, die, namelijk, waarbij verboden werd, dat een

Zoodanig was de burgerlijke staat der Joden in het Romeinsche rijk, ten tijde der Christen keizers. Veel verschilde dezelve niet van den staat der overige bewoners, die het Christendom toegedaan waren. Hun was eene zelfstandigheid te beurt gevallen, die het vrije genot hunner eigendommen, hunner godsdienstige wetten en instellingen waarborgde; en zondert men er eene kleine cijns af, die zij aan de keizerlijke schatkist betaalden, en hunne uitsluiting uit den krijgsdienst en sommige ambten, voor het overige waren zij in het volle en onafhankelijke gebruik van alle de regten, die den Romeinschen burger toekwamen.

Men zou zich niet behoeven te verwonderen, indien deze voordeelige toestand der Joden een einde genomen had, bij de aannaderende groote gebeurtenissen, die het Romeinsche rijk begonnen te teisteren, en den scepter uit de handen der CAESARS in die van zoogenaamde barbaarsche vorsten overbragten: gebeurtenissen, die in het westelijke rijk, zoowel ten opzichte des staats, als ten aanzien der burgerlijke regten, groote veranderingen schenen te moeten voortbrengen. Ik spreek hier van het inrukken dier horden, die de oevers der

Do-

een Joodsche vader of grootvader zijnen zoon of kleinzoon onterfde, indien deze Christen was geworden, en welke gebod dat aan dezen zelfs, bijaldien hij eene misdaad begaan had, die de onterving billijkte, de *Falcidia* zou moeten worden gelaten ter eere der door hem gekozene Godsdienst. L. 28. *Tit. Cod. Theod. de Judaeis.*

Donau, wegens hunne groote menigte verlatende, zachtere luchtstreek en vruchtbaarder velden zochten, en door de weekheid en vadzigheid van bestuur van het westelijke rijk werden verleid en geprikkeld, om de buit, die hun zoo gemakkelijk voor de voeten lag, niet voorbij te gaan, ten einde moeilijker op te zoeken. Indedaad, de aanvoerders dezer Germaansche volkstammen behoefden zich nauwelijks te vertoonen, om de zwakke opperhoofden te doen beven, en het bewind in hunne handen te zien overgaan. De Oostgothen waren de eersten, die, in het weelderige *Italië* rukkende, zich gedeeltelijk van hetzelfde meester, en de inwoners onderdanig maakten. Het bewind der vorsten uit die natie scheen voor de bewoners van *Italië* geschikter en krachtadiger, dan dat der laatste keizers. Want, zoo wij bij dezen niets dan lafheid, wellust, onbezonnenheid, laaghartigheid en zorgeloosheid voor hun rijk en hunne onderdanen ontwaren, zien wij daarentegen bij de vorsten der Oostgothen eene groote werkzaamheid, zorg, moed, beleid, om alles in het werk te stellen, ten einde het pas geboren rijk te bevestigen en te versterken. De Romeinsche instellingen werden dus niet als het werk van overwonnenen aangezien en alzoo verworpen, en de Romeinsche wetten, zoo wel algemeene, als die met het bestuur in verband stonden, niet door andere vervangen. De bezittingen werden aan de overwonnenen niet ontnomen. Een gedeelte derzelve moesten dezen wel den overwinnaar, bij wijze van gastregt, schenken, het

het overige bleef aan den eigenaar, en in het algemeen, offchoon ruwheid het bewind soms ont-
eerde, bleef alles op den ouden voet. Dit was
dan ook voordeelig voor de Joodfche bewoners van
het voormalige Romeinfche rijk. Hunne regten
werden tevens met die der andere inwoners ge-
waarborgd. Iets, het is waar, moesten zij, even
als deze, van hunne bezittingen derven, doch dit
was een klein gemis voor degenen, die voor alle
hunne regten beducht hadden kunnen zijn. (*) Het
Oostgothifche rijk duurde zeer kort; en de wape-
nen van JUSTINIANUS bragten het beheer van *Italië*
weder fchielijk in zijne magt. De wetten van
THEODOSIUS, ARCADIUS en andere keizers, omtrent
de Joden, werden toen grootendeels in de wet-
boeken van JUSTINIANUS overgenomen, en op deze
wijze was in het westelijke en oostelijke rijk de
regtstoestand der Joden verzekerd en gewaarborgd.

Niet alleen *Italië*, maar ook de overige gedeel-
ten van het Romeinfche rijk, waren aan de in-
vallen der Germaanfche volkstammen blootgefteld,
en moesten zich aan dezelve onderwerpen. Eenen
woedenden froom gelijk, ftorten zich deze in alle
landen, en alle gewesten, bijaldien geen dam, in
het krachtdadig bewind der opperhoofden beftaande,
hunnen vaart terug hielt. En zoodanig een kracht-
dadig bewind verwacht men te vergeefs bij de fte-
dehouders, indien de keizers zelve zich niet in
ftand hadden kunnen houden. *Gallië* en *Spanje*

(*) BEUGNOT, *les Juifs d'Occident*, p. 146.

werden derhalve door eene menigte van Germaansche stammen overstroombd. In het laatste dezer gewesten, namelijk in *Spanje*, vestigde zich dan ook, na vele andere, de stam der Westgothen, welke een koninkrijk stichteden, dat schiekelijk innerlijke krachten verkreeg, en jaren achtereen bestond. Deze Germaansche volkstam, hoewel hij niet gansch en al de beginselen en instellingen der Romeinen, in *Spanje* nagelaten, verwaarloosde, bezat zoo veel eigenaardigs, en deszelfs Koningen hebben ten opzichte der Joden zoo vele wetten uitgevaardigd, dat wij het niet mogen nalaten, daarbij onze aandacht te vestigen. Te meer mogen wij dit niet, omdat wij vermoeden, welk vermoeden door de geschiedenis wordt versterkt, dat dezelfde geest, die in de zesde en zevende eeuwen de Westgothische koningen leidde, eeuwen daarna, in de wetten der inquisitie overgenomen, welligt nog heden ten dage, bestaat, en de gemoederen in *Spanje* eenigzins bezielt.

Geene Germaansche volkstam nam met meer gretigheid en onderwerping de leer des Christendoms aan, dan de Gothen, die *Spanje* bewoonden, en, nogtans bij geen ontwaart men zoo schiekelijk de zaden van onverdraagzaamheid en gewetensdwang. Het geloof van dit volk was dermate groot, en zijn godsdienstijver zoo uitstekend, dat een kerkvader van hen betuigde, dat, offchoon zij slechte onderwijzers in den Christen leer gehad hadden, hun geloof sterker en beter was, dan dat der bewoners van het reeds langen tijd Christen geworden

Italië. (*) Ongelukkigerwijze moest het verschil van gevoelen omtrent het hoofdpunt des Christendoms, de gemoederen verdeelen, twisten en vervolgingen veroorzaken. De geschiedenis leert, hoe in den aanvang der uitbreiding van het Christendom eenige gevoelens omtrent het *wezen* van den Zaligmaker ontstonden, die door de kerkvergadering van *Rimini* goedgekeurd, door de kerkvergadering van *Nicea* als ketterijen werden gelaakt en vervolgd: hoe deze strijd en dit verschil van gevoelen de Christenen toen bezig hielden, en hoe velen, zoo als, bij voorbeeld, de Heilige ATHANASIUS, wegens hunne meeningen hadden te lijden. De Gothen, die in *Spanje* het Christendom beleden, omhelsden meendeels de gevoelens der kerkvergadering van *Rimini*, en behoorden alzoo tot degenen, die men *Arianen* noemde, terwijl anderen de tegenovergestelde denkwijze waren toegedaan. Uit dit verschil ontsproten vervolgingen tegen de andersdenkenden, die zoo verre gingen, dat een zoon zich tegen zijnen vader, uit dien hoofde, verzette, en tegen hem eenen opstand aanrigtte (†). Geen wonder zal het dus genoemd kunnen worden, dat, bijaldien men zoo streng en met zoodanig een' afkeer de andersdenkende Christenen behandelde, degenen, welke tot het Jodendom behoorden, niet met zachtmoedigheid en verdraagzaamheid zullen zijn aangezien.

Te

(*) SALVIANUS *de Gubernatione Dei.*

(†) GIBBON, Tom. VI. p. 502 *et seqq.* *Traduction de GUIZOT.*

Te meer gelooven wij, dat deze zachtaardigheid en verdraagzaamheid geene plaats konden hebben, omdat het getal der Joden die *Spanje* bewoonden, reeds zeer groot moet geweest zijn, en dat zij alzoo reeds vroeg door hunne menigte aan de Christenen vrees en bezorgdheid ingeboezemd zullen hebben. Hoe en wanneer intuschen eene zoo groote menigte zich aldaar nedergezet heeft, zullen wij niet onderzoeken. Eenige spreken van eene volkplanting, ten tijde van SALOMO, naar *Spanje* gezonden; anderen, van eene menigte Joodsche vluchtelingen, die, ten tijde van NEBUCADNEZAR, de Babijlonische gevangenis door hunne vlucht hebben zoeken te vermijden. Hoe dit ook zijn moge, de bezorgdheid jegens de Joden is in de Westgothische, alsmede in de kerkelijke wetten van dien tijd blijkbaar; en er zijn vele bepalingen omtrent de Joden ter neder gesteld, waarvan het genoegzaam zal zijn den geest, die in dezelve heerscht, te kennen te geven en aan te wijzen (*).

Men kan duidelijk aan de woorden der wetgevers ontwaren, dat hun gemoed vervuld was met eenen brandenden ijver voor het Christendom en voor die gevoelens, hun door eenen ULPHILAS en anderen, verkondigd, als mede, dat zij een sterken afkeer voor andersdenkenden hadden opgenomen. Zij weenen en be-

(*) Men vindt die wetsbepalingen in de *leges Wisigothorum*, l. XII. Tit. II, III.

betreuren, zoo spreken zij, dat, terwijl al wat naar ketterij zweemde verdelgd was, hun land alleen nog besmet werd door de boosheid en de verkeerdheid der Joden. (*Tit. II L. 3*). Hieruit ontstonden de bepalingen, die den overgang tot het Jodendom met zware straffen bedreigden, en bijkans niet mogelijk maakten. Alle de verschillen, die tusschen de Godsdienstige plegtigheden der Joden en Christenen bestonden, moesten aldus worden opgeheven en afgeschaft. Het Pascha, den Sabbath en andere openbare feesten mogten zij niet vieren. (*Tit. II L. 5, 8*). De besnijding mogt geen plaats meer grijpen. (7). De verordeningen omtrent het beoordeelen der spijsen moesten niet nagekomen worden, omdat, zoo als PAULUS het gezegd had, alles rein is, voor degene, die zuiver en onbesmet zijn. (*Tit. II L. 8*). En terwijl het doel blijkbaar is, het Jodendom uit te roeijen, en, zoo dit niet kon, zoo veel doenlijk te bekrimpen, en in deszelfs grenspalen in te dringen, ziet men van eene andere zijde de pogingen om de Joden tot het Christendom over te halen. Het zoude der Christen kerk te veel schaden, zoo men voor den dag des Heeren geen eerbied en geen ontzag toonde. Derhalven mogt geen Jood dien dag openlijk arbeiden, evenmin als de overige feestdagen, die de Christenen vierden. (*Tit. III. L. 6*). De boeken, tot de Godsdienst der Joden betrekking hebbende, werden hun ontnomen, en anderen, die over het Christendom handelden, terug gegeven. (*Tit. III. L. 2*). om daardoor te beletten, dat het venijn

zich niet door het lezen mogt verspreiden. Deze maatregelen schenen evenwel nog niet werkdadig genoeg; men trachte de Joden, door het gemis veler regten, tot het Christendom, als het ware, te dwingen. De eigendomsregten werden zeer besnoeid en beperkt. Had een Jood een' Christen slaaf, gekocht of gekregen, de laatste werd daardoor terstond vrij verklaard, en met het burgerregt begiftigd. (*Tit. II. L. 14. III. L. 12*). Af-schuwelijk immers, zeggen de wetgevers, is het gebied van Joden over Christenen, en het volk, dat Gode is toegewijd, moet in beteren staat worden overgebracht. De patronaatsregten, die den Heer toekwamen, welke eenen slaaf had vrijgemaakt, werden hun evenmin gegund. En gebeurde het, dat een Christen eenige sluwheid, eenig bedrog, ten opzichte der Christen slaven, bij een' Jood ontdekte, alsdan waren hem alle goederen van den Jood toegewezen.

Wel verre, dat het bij deze bepalingen bleef, het scheen, als of nog drukkender en strengere bepalingen het verschil tusfchen de Joden en Christenen nog grooter moesten maken. Het werd, bij voorbeeld, den Joden niet geoorloofd, in regten een getuigenis tegen een' Christen af te leggen; ja zelfs mogten zij dit niet, al waren zij door den doop in de Christen-kerk ingelijfd. (*Tit. II. 10*). Even zoo stond het een' Jood niet vrij, een' Christen van eenige misdaad aan te klagen. (*Tit. II. L. 9*). Het zou immers snood zijn, de ongeloovigen boven de geloovigen te stellen, en de ledematen
van

van CHRISTUS niet de onaangenaamheden, door genen veroorzaakt, te kwellen. Ja zelfs, het was den Christen niet veroorloofd, een' Jood, hetzij vlugtende, in te nemen, of op eene andere wijze te beschermen. (*Tit. II. L. 15*). De ban uit de kerk was het gevolg van dit misdrijf. Omgekeerd, de Christenen mochten geen geschenk van een' Jood aannemen.

Zware straffen waren er bepaald, om het in acht nemen dezer verordeningen te weeg te brengen. De Jood, die getracht had een' Christen te verleiden, en in zijne Godsdienst over te halen, moest dit misdrijf met het hoofd boeten; en degene, die iets anders tegen de bestaande wetten had uitgerigt, moest, of door de handen zijner geloofsgenooten, of door middel van steeniging, of door het vuur worden verdelgd. (*Tit. II. L. 11*). Alle deze zoo strenge wetsbepalingen waren hunnen oorsprong verschuldigd aan den ijver der Westgothische koningen voor het Christendom: ijver, die de ware godsdienstpligten deed verzaken, om op strengheid en wreedheden een bekeeringsplan te bouwen. En men geloove niet, dat al, wat in deze wetten geschreven stond, niet opgevolgd of niet nagekomen zij, of dat eene zachtere toon in de uitoefening derzelve geheerscht heeft: aan de priesters was het overgelaten, de wetsbepalingen ten uitvoer te brengen (*Tit. III. L. 23*), en de geschiedenis heeft maar al te veel geleerd, hoe weinig inschikkelijkheid deze voor andersdenkenden bezaten, en met welk eene strengheid zij de ver-

ordeningen, tegen zoodanigen gemaakt, ten uitvoer bragten en vervulden. Gansch en al kan dit echter juist niet van de geestelijkheid van dien tijd worden gezegd. Want, hoewel zij wel niets nagelaten zullen hebben, ten einde de bekeering en den overgang der Joden tot het Christendom te bevorderen, in hunne kerkvergaderingen trachteden zij de wetsbepalingen soms te leenigen en te verzachten. De vervolgingen en mishandelingen konden zij evenwel niet beletten. De geschiedenis verhaalt ons, hoe een der Westgothische koningen tachtig duizend Joden tot den doop noodzaakte (*), en hoe een zijner opvolgers eene verordening uitvaardigde, die hen allen uit *Spanje* verbande: eene verordening, nochtans, die niet gansch en al werd nagekomen, en niet belette, dat nog eene menigte Joden hunne huisvesting in *Spanje* behielden. Ja, het was niet dan onder FERDINAND en ISABELLA, de voorstanders der Spaansche Inquisitie, dat dezelve volkomen werd ten uitvoer gebragt. Te weten, zoo van de eene zijde de godsdienstige angstvalligheid de koningen aanzette, de Joden zoo veel mogelijk tot het Christendom te bekeeren; belette van de andere zijde, de zorg, die zij voor den bloei en welvaart van hun rijk hadden, hunne reeds strenge verordeningen, met groote naauwgezetheid uit te voeren. Dit zou alsdan geene andere gevolgen gehad hebben, dan het rijk veel nadeel te berokkenen, hetzelve van die in-

(*) GIBBON, aangeh. deel, bl. 527. in de noot.

woners ontblootende, die door hunnen handel en nijverheid veel tot deszelfs welvaart toebagten. Toen het evenwel naderhand duidelijk werd, dat het verblijf der Joden in *Spanje*, in stede van voordeel, niet dan nadeel aan den staat, en aan de onderdanen in het bijzonder, wegens den toegenomen en overdrevenen woekergeest kon aanbrengen; en toen men begon te duchten, dat, al wat kostbaar, hetzij in rijkdommen, hetzij in landerijen bestond, in de handen der Joden zou komen, dewijl hun dit toen reeds gedeeltelijk toebehoorde, vonden de koningen het geraten, aan hunnen godsdienstijver gehoor te geven, die hun de Joden als de pest der maatschappij voorstelde, en dezelve derhalven uit hun land deed verjagen (*).

Dan dit valt niet in ons bestek. Hetzij genoeg, dit met den vinger te hebben aangewezen, om daardoor het vermoeden te kennen te geven, dat het waar is, dat in de latere verordeningen der Castiliaansche koningen, zelfs, mag ik wel zeggen, in de wetten der Inquisitie, dezelfde geest die de Westgothische wetten heeft doen nederfchrijven, is overgegaan, en toen nog strengere uitwerkselen heeft voortgebracht, omdat andere omstandigheden te zamen liepen, die zoodanige harde bepalingen vereischten.

Wij zien uit dit weinige, omtrent den burgerlijken toestand der Joden onder de Gothen in *Spanje*, dat, terwijl de Romeinsche wetten hun eenen burgerlijken staat toegestaan, en een klein verschil

(*) F. RÜBS, *Ansprüche der Juden*, Anhang, II.

tusfchen hen en andere inwoners des Romeinfchen rijks gemaakt hadden, dit gansch anders in de Westgothifche monarchij gefield was, en dat, indien bij de Romeinen de geftrengheid omtrent hen, eene uitzondering, de zachtmoedigheid en de verdraagzaamheid de regelen waren, — dit omgekeerd bij de Westgothen plaats greep, en dat bij de laaftten dezelfde bekeeringszucht, die eeuwen later nog in hetzelfde gewest doorftraalde, de oorzaak en de beweegreden van alle de wetsbepalingen en kerkelijke verordeningen geheeten mag worden.

Voor en al eer wij tot de middeneeuwen overgaan, is het niet onbelangrijk, als in het voorbijgaan een oog op de Bourgondifche en Frankifche Monarchijen te werpen. In beiden hadden zich ook Joden nedergezet. Dit bewijzen de bepalingen, die wij omtrent dezelve in de wetboeken aantreffen: bepalingen echter, die tevens aantoonen, dat het er verre af was, dat de Joden dezelfde regten als anderen genoten, en op dezelfde wijze zijn behandeld geworden. Bij voorbeeld: het is bekend, dat het een beginsel des strafregts der Germaanfche volkeren was, dat de misdadige alle foorten van straffen, hem door de wet opgelegd, door eene fomme gelds kon afkopen. Van dit algemeene beginsel, in alle de wetten van Germaanfchen oorfprong aanwezig, verwijderde zich de Bourgondifche wet in een geval, ten opzigte der Joden. Indien, namelijk, zoodanig een zijne hand tegen eenen geestelijken had opgeheven, hij moest dit met den dood en verbeurdverklaring zijner goederen boeten; en

ter-

terwijl het aan een iegelijk vrijfond, zich van elke straf vrij te koopen, was dit aan den Jood, in dit geval, verboden: een duidelijk bewijs van het verschil der regten der Joden van die der overige ingezetenen (*).

In *Frankrijk* ook waakten en de kerkelijke verordeningen, en de instellingen der Koningen, (de *Capitularia*) tegen den al te naauwen omgang der Joden met de Christenen. Deze verboden, dat Christenen en Joden met elkander spijsden; bepaalden bovendien de straf van uitzetting uit de Christen - kerk, in geval van huwelijk tusfchen Joden en Christenen, en veroorloofden dat de voortvlugtige flaven aan hunne Joodsche meesters niet behoefden te worden weder gegeven. Voorts belette deze wetsbepaling hen ook, als beschuldigers op te treden, hen, in dit geval, met de Heidenen en ketters gelijk stellende (†). Of fchoon aldus de toestand der Joden in *Frankrijk* veel verschilde van dien der Christenen, gedurende de regering des eerften, en in den aanvang des tweeden ftams: het fchijnt echter, dat zij fchielijk in aanzien wisten te geraken, en rijkdommen bij een te zamelen. Indedaad, wij lezen, dat *KAREL de Groot*e eenen Jood als afgezant naar het hof van *Bagdad* zond, niemand vindende, wien hij daartoe beter gefchikt rekende (§). En dat hunne

(*) *Lex Burgund. Tit. V. § 11.*

(†) *Capit. Clotarii Anni 615. Capit. Anni 789.*

(§) VAN WIJN, Huiszittend Leven, No. 1 p. 83.

rijkdommen fchielijk zijn toegenomen zijn, bewijzen de woorden van denzelfden KAREL, die aan de Bifchoppen fchreef: *dat zij, alsmede de Abten en Abdisfen, naauwgezet over de kerkelijke fchatten zorg moesten dragen, toeziende, dat er niets van de kostbaarheden verloren mogt gaan; nademaal, voegt hij er bij, ons gezegd is, dat al wat de Joodsche handelaars koopen willen, zij zich beroemen dit te kunnen verkrijgen: (*)* in welke woorden wij een duidelijke bewijs van de rijkdommen der Joden van die tijden vinden; maar ook tevens van de zorgeloosheid en den verfpilzucht der geestelijken, welke deze kleinodiën veil hadden, om hunne begeerten te kunnen voldoen. Doorgaans komen de Joden als kooplieden voor, en zij moesten als zoodanig, onder KAREL den Kalen, het tiende deel der waarde van hunne verkochte goederen aan 's Konings fchatkist opbrengen, terwijl anderen met het elfde deel vrijkwamen (†). Voorts verhalen ons eenige fchrijvers, dat sommige Joden, door zich op de kunsten, vooral op de geneeskunde, toe te leggen, toegang tot het hof vonden; ja zelfs dat een Jood de lijfarts van LODEWIJK den Vromen was. Ondertusfchen blijkt het uit dit weinige, omtrent den toefland der Joden, in den aanvang der Frankifche monarchij, dat het er verre van af was, dat hun een burgerlijke ftaat in dat gewest te beurt was gevallen: integendeel, dat zij

(*) *Capit. Caroli Anni 806. p.*

(†) *Capit. Caroli Calvi Anni 877. VAN WIJN, p. 85.*

zij van de overige ingezetenen, door eenig verschil in hunne regten, alsmede reeds toen door hunne uitfluitende bezigheid, den *handel*, waren afgescheiden.

De beginselen, die in eenig tijdvak in een of ander opzigt heerschen, ontvangen niet terstond hun aanwezen en hunne kracht en vastheid. Allengskens, en zonder dat men dikwijls de eerste geboorte kan ontwaren, spruiten deze beginselen voort, en men kan derhalven met reden zeggen, dat, bestaat er in een of ander tijdvak een beginsel, dat zijne vastheid verkreeg, hetzelfde zijnen oorsprong, ofschoon ongemerkt, reeds vroeger bezat. Wij behoeven ons dus ook niet langer op te houden om te onderzoeken, welke de beginselen waren, die *vóór* de zoogenaamde middeneeuwen ten aanzien de Joden werden gevolgd; vertrouwende, dat hetgeen over hunnen toestand *in* de middeneeuwen zal worden opgemerkt, reeds eenigermate te voren in gebruik was, en reeds toen den staat der Joden wijzigde.

II. Wanneer men zijne oogen op de geschiedenis der Joden gedurende de middeneeuwen vestigt, is er eene daadzaak, die, zich van zelve op den voorgrond plaatsende, opmerking verdient, dewijl zij zeer goed den toestand der Joden, in het algemeen, doet kennen, en door alle tijdstippen heen, is blijven bestaan. Ik bedoel eene vollagene afzondering, of laat ik liever zeggen, eene uitsluiting der Joden uit den maatschappelijken band: afzondering en uitsluiting, die, hoezeer zij door ver-

schil-

schillende redenen langzamerhand schein te moeten verdwijnen en in een schaduw te moeten verkeeren, evenwel langen tijd in stand bleef, en welligt nog heden ten dage aanwezig is.

Om de oorzaken van dit verschijnsel in vroegere tijden op te sporen, behoeft men zich eenvoudig te herinneren, hoe groot een verschil van Godsdiens tusschen de Joden en andere volkeren bestond; daarenboven de verordeningen, hun van Gods wegen gegeven, die hen beletteden zich eenigermate met andere volkeren te verbinden; en eindelijk de wederzijdsche haat, die tusschen hen en andere natiën aanwezig was, om daarna zoodanig eene afscheiding als noodzakelijk te beschouwen. Dan, men zou kunnen verwachten, dat, nadat de Joden hun vaderland verlaten hadden, van de willekeur van vreemde vorsten afhankelijk gemaakt, en zoo sterk verspreid waren, deze kloof langzamerhand zou verdwijnen, en, in stede derzelve, eene verbindtenis onder hen en hunne medeingezetenen zou geboren worden. Even zoo zou men ligtelijk denken, dat hunne verspreiding, die hunne onderlinge krachten verzwakte, en hunne onderwerping in zoo vele rijken, in *Duitschland*, *Frankrijk*, *Spanje* en andere gewesten, hen tot gedweeheid, en deze gedweeheid hen wederom tot zachtzinnigheid en verbindingsgeest zou aansporen. Doch, dit gebeurde zoo niet, en er bestonden verschillende omstandigheden, die als de oorzaken daarvan kunnen worden opgegeven (*).

(*) Omtrent de geschiedenis der Joden, gedurende de

De eerste was het verschil van Godsdienst en godsdienstige gebruiken. Het scheen alsof, naarmate de toestand der Joden ongelukkiger en droeviger werd, zij met des te meer liefde en vuur die oude gebruiken en plegtigheden aankleefden, en zich die tijden voor den geest bragten, toen het aan hunne voorouders vrij stond, in het land hunner begeerte alle die godsdienstige plegtigheden na te komen. Daardoor vatteden zij gereedelijk een' afkeer, een' afschuw voor andersdenkenden, maar vooral tegen de Christenen, op. Hunne symbolische boeken, welke zij goede gelegenheid hadden zich in te prenten, en waarop zij hunnen dienst bouwden, in stede van dezen afschuw, die verwijdering te bedwingen, vergrooteden veeleer dezelve. De wijze, waarop de Christenen in den Talmud beschouwd worden, strekt hiervan ten bewijze. *De goederen der Christenen te rooven, en hun eene behulpzame hand te weigeren*, werd in deze boeken niet als iets misdadigs, maar veeleer als iets goeds aanbevolen: en indien het waar is, zoo als eenige schrijvers het zeggen, dat deze boeken het bevelen, de Christenen even als wilde dieren aan te zien, die men, zoo veel doenlijk, moet ombrengen, dan is het geen wonder dat, bij de getrouwe opvol-

de middeneeuwen, zie men: BEUGNOT *Les Juifs d'Occident*. BAIL, *Réponse à la Question proposée, sur l'état des Juifs*. JOST, *Gesc. der Juden*, VI en VII Deel: HULLMAN, *Städtewesen des Mittelalters*, II Deel 1 Stuk, p. 59 en volgende, RAUMER *Gesc. der Hohenstauffen*, V. p. 301.

volging en eerbied, die men deze boeken toedroeg, de verwijdering hoe langs zoo meer moest plaats grijpen. Hierbij komt nog, dat, hoezeer de Joden zoo sterk in verschillende landen verspreid, en van elkander afgescheiden waren, de éénvormigheid hunner begrippen omtrent de godsdienst, bijkans niet verloren ging, en de band niet verdween, die hen, hoewel van elkander verwijderd, nogtans altijd verbond. Men voege hier nog bij het onderscheid van taal, van uitspraak, die, hoezeer zij onder een of ander volk vermengd leefden, hen niet verliet, doch hen kenschetste en even als *individualiseerde*; en deze omstandigheden kunnen alle als bijkomende oorzaken opgegeven worden, dat het niet anders kon, of de Joden moesten eene afzonderlijke *kaste* uitmaken, die zich niet gereedelijk met andere ingezetenen liet verbinden en in één smelten.— Dan, er is nog meer. Indien men van eenig volk met regt zeggen kan, dat hetzelfde als reizigers en vreemdelingen de aarde bewoonde, men kan dit voorzeker op de Joden toepassen. Dan eens in eenig gebied opgenomen, door de vorsten geveleid en geruggesteund; dan weder verbannen, of gedrongen om van woonplaats, uit vrees van mishandelingen, te veranderen; dan weder teruggeroepen, leefden zij in dien onzekeren toestand, die niet gedoogde, dat zij eenigzins liefde voor den grond, dien zij bewoonden, konden opvatten, en aldaar voor zichzelf en hunne kinderen vaste woonplaatsen trachteten te verkrijgen. Dit bevorderde alweder hunne afzondering. Of zoude het

mogelijk geweest zijn, dat menschen, die als vreemdelingen, ja bijkans als de Heloten onder de Spartanen, voortleefden, en altijd van de willekeur der opperhoofden afhingen, bij zich eenige zucht tot verbindtenis met anderen gevoeld zouden hebben? te meer, daar zij overtuigd konden zijn, in andere gewesten en in andere streken diezelfde gebruiken weder terug te vinden, welke de aanleiding hunner verbanning en hunner verwijdering geweest waren? Dit zou men onwaarschijnlijk hebben kunnen noemen, en het laat zich derhalven ligtelijk denken, dat alle deze omstandigheden genoegzaam waren, om de afscheiding der Joden te bevorderen, te meer, daar er nog andere bestonden, die deze afscheiding even noodzakelijk maakten.

Onder deze verdient de uitluiting der Joden uit het leenstelsel de eerste plaats. Het is bekend, hoe in de middeneeuwen het leenstelsel alles had ingenomen, en hoe hetzelfde eené keten uitmaakte, die allen, zoowel geestelijken als wereldlijken, edelen zoowel als de gemeentens omvattende, van den geringsten leenman tot aan den opperleenheer, het opperhoofd des staats, opklom. Een stelsel, dat allen aaneenschakelende, verschillende verplichtingen voortbragt, waarvan de voornaamste voor den leenman was, voor zijnen heer de wapenen aan te gorden, en hem in den strijd te volgen. Het is bekend, dat, althans in den aanvang, dit leenstelsel op het bezit van landeigendom gegrond was, in welks bezit de volkeren van Germaanschen afkomst de meeste waarde stelden,

en

en aan welks bezit zij, in den aanvang, de verpligting en het uitfluitende regt vasthechteden, de wapenen te dragen, ten einde, door middel derzelve, zich van vreemde overheersching te bevrijden.

De Joden nu waren uit het leenstelsel, dat toen den maatschappelijken band uitmaakte, uitgesloten, en dat wel om *twee* redenen: de *eerste*, wegens hun' afkeer voor den land- en akkerbouw, gepaard gaande met de moeilijkheid, zich van dezelve goede gevolgen te mogen belooven; bijgevolg het gebrek aan landeigendom; de *tweede*, de uitfluiting uit de krijgsdienst.

Het schijnt in den eersten opslag wonderlijk, dat een volk, dat jaren, ja eeuwen lang bij uitstekendheid den land- en akkerbouw toegedaan was, in de middeneeuwen deze verwaarloosde, en zich niet bij deze oude en voorvaderlijke bezigheden hield, ja zelfs een' afkeer voor dezelve heeft opgenomen. Dan, deze verwondering verdwijnt, wanneer men eenige gebruiken dezer natie zich herinnert, die, door hunne wet bevolen, in de dagen van hun verval getrouwelijk en stiptelijk, even als zoo menige andere, zijn nagekomen. Ik bedoel hiermede het verbod, hun in de Mozaïsche wet gegeven, geen land met verschillende graanfoorten te bezaaijen, en hetzelfde om de zeven jaren *braak* te laten liggen. Deze laatste bepaling kon aan den landbouw geen nadeel toebrengen; dezelve gebod, dat de aarde, die zes jaren lang vruchten had opgeleverd, gedurende één jaar rusten zou, om des te

geschikter en des te vruchtbaarder voor de volgende jaren te worden. Maar of de eerste, namelijk, om nimmer bij het zaaijen der landerijen af te wisselen, in den toenmaligen stand des akker- en landbouws even zoo geschikt was, om goeden hoop voor eenen voordeeligen en rijken oogst te doen voeden, zoude men, geloof ik, met reden mogen betwijfelen. Indedaad, bijaldien men gadeslaat, hoe, niet alleen in ons vaderland, maar ook in andere gewesten, het voor de beste wijze van het land te bebouwen gehouden wordt, 'sjaarlijks met zaaijen af te wisselen, en eene reeks van zaden te bepalen, die beurtelings de akkers vruchtbaar zullen maken; en men dan aanschouwt, dat deze wijze van het land te bebouwen de streelendste verwachtingen doet voeden, en de meeste vruchten doet voortbrengen, zal men wel overtuigd worden, dat de bepaling der Mozaïsche wet, om altijd denzelfden akker met *hetzelfde* zaad te bevruchten, niet voor den landbouw voordeelig geheten mag worden. Wilden de Joden hunne gewoonte getrouw nakomen, zoo moesten zij dikwerf de onaangename ondervinding hebben, van in hunne verwachting van een rijken oogst bedrogen en te leur gesteld te worden; eene teleurstelling, die des te onaangenamer werd, wanneer zij de landerijen hunner naburen weelderig en prachtig rijke vruchten zagen voortbrengen. Deze teleurstelling en de naijver, gereedelijk tegen hunne naburen opgevat, welke, door geene wetsbepaling verhinderd, hunne schuren met de vruchten hunner akkers vulden, moesten bij

de Joden eenigermate afkeer voor den land- en akkerbouw opwekken; de verpligting, die hun door de kerkelijke (*) wetten was opgelegd, om van de opgezamelde vruchten het *tiende* gedeelte aan de kerk af te staan, moest buitendien dien afkeer vergrooten, ja dit al moest de Joden onbekwaam en ongenegen voor den akkerbouw maken, en hen alzoo het bezit van landeigendom gering doen schatten en verachten.

Daarenboven, er bestond voor de Joden eene groote moeilijkheid, op eene werkdadige wijze den land- en akkerbouw uit te oefenen. De kerkelijke wetten stonden het hun niet toe, Christenslaven of lijfeigenen in hunne dienst te hebben. Het stond hun, wel is waar, wel vrij, de *opgezetenenen* (*coloni*) hunner landerijen op deze te doen arbeiden, of de verschuldigde diensten van dezen te vorderen: evenwel strekte zich dit recht toch niet zoodanig uit, dat het hun was toegestaan, deze opgezetenenen naar elders te voeren en elders te doen arbeiden (†). Deze wetsbepalingen veroorzaakten natuurlijkerwijze voor de Joden eene groote belemmering in het bewerken hunner akkers, en het werd bijgevolg hun bijkans onmogelijk, den arbeid te verrigten, die alleen de verwachting van een' rijken oogst kon waarborgen, en vereischt werd om de aarde in hare voortteelende kracht bij te staan; en aldus kan men het geen wonder heeten, in-

(*) *Decret. GREG. de decimis.*

(†) *Decret. GREG. de Judaeis etc. IX, 6 c. 23. et alia.*

indien deze omstandigheid ook den reeds opgenomen afkeer vergrootte, en ook medewerkte, om het bezit van landeigendom hun niet te doen beminnen.

En, wanneer het nu eens duidelijk is, dat de Joden voor den land- en akkerbouw afkeer moesten opvatten, en het hun daarenboven bijkans onmogelijk moest zijn, daarin wel te slagen, dan is het ook niet vreemd, dat zij geene groote waarde aan het landeigendom hechtten en bijgevolg zich niet beijerden hetzelfde te verkrijgen. Naardien nu, zoo als wij reeds zoo even gezegd hebben, althans in den aanvang, de verplichtingen van het leenstelsel alleen en bij uitsluiting aan het bezit van landeigendom waren verbonden, in welk bezit de grootste, de volle *oer* (*) gelegen was; en naardien toen alle betrekkingen alleen uit zoodanige bezitting haren oorsprong verkregen, zoo moesten, natuurlijkerwijze, de Joden, geen landeigendom bezittende noch begeerende, niet slechts van alle die regten verstoken blijven, maar ook die verplichtingen, waaruit het leenstelsel bestond, niet behoeven op zich te nemen, en zij moesten alzoo uitgesloten blijven uit de schakel des *leenstelsels*, welke toen den band der maatschappij uitmaakte.

De uitsluiting der Joden uit de krijgsmilitaire dienst verhinderde *ten andere* hunne opneming in de schakel des leenstelsels. De krijgsmilitaire dienst immers was het hoofdvereischte, om daartoe te behooren. De verplichtingen, die de leenman zijnen leenheer verschuldigd was, verplichtingen, die aan alle, zoo-

wel

(*) Zie HÜLLMAN, *Staedtew. enz.* II, p. 219 en volg.

wel groote als geringere leenmannen eigen waren, bestonden daarin, *gehouw en getrouw* zijnen leenheer te dienen. Deze trouw bestond in den aanvang des leenstelsels, den leenheer in den krijg en in zijne oorlogstogten te volgen; hem te verdedigen, en, al was het met levensgevaar, te beschermen. Deze wel nagekomene verpligting kenschetste den getrouwen leenman; en in dezelve was alzoo het hoofdvereischte des leen-contracts gelegen.

En, wanneer men nu zijne oogen weder op de Joden, gedurende de middeneeuwen, slaat, zien wij hen wederom door hunne wet verhinderd aan de krijgstogten deel te nemen. Wilden zij immers den naam van Jood dragen, en getrouwelijk het in hunne wet voorgeschrevene navolgen, zoo konden zij niet de maaltijden met anderen deelen en met dezelve aanzitten. Hunne spijzen moesten op eene verschillende wijze worden gereed gemaakt, en daarbij vele plegtigheden worden nagekomen, waartoe, zoo als van zelve spreekt, in den oorlog geene gelegenheid werd gelaten. Hoewel dit eene zaak van weinig belang schijnt, dezelve was voor den naauwgezetten Jood genoegzaam, om daarom geen deel aan de krijgsdienst te nemen, en om de voordeelen, aan dezelve verbonden, in den wind te slaan (*). Hunne vernedering en verdrukking mogen ook daarenboven wel hunne weinige lust voor de wapenen in afkeer hebben veranderd, en welligt had het voorschrift der Romeinsche wetten, die de Joden van de krijgsdienst verwijderd hielden, iets daar-

(*) BAIL, p. 168.

daartoe medegewerkt. Ondertuschen, dewijl toen de voordeelen der krijgsdienst blootelijk daarin bestonden, dat men in het bezit von eenig landeigendom kon geraken, en langs dien weg in den band des leenstelsels werd opgenomen; en daar, van eene andere zijde, de verpligting tot de krijgsdienst van zoodanig eene bezitting van land afhing, zoo laat het zich gereedelijk begrijpen, dat de Joden, geene begeerte voor landeigendom voedende, daarin geen voordeel ziende, en in het bezit van hetzelfde moeilijk kunnende komen, ook van de krijgsdienst zijn uitgesloten geweest: welke uitfluiting tevens hunne verwijdering uit het leenstelsel moest te weeg brengen.

Eene derde hoofdoorzaak van de afscheiding der Joden, moet, mijns inziens, gezocht worden in het verschil hunner nering van die der overige ingezetenen; in hunne zucht tot den geldhandel, den daaruit naderhand voortgesprotenen woekergeest, en den haat daaraan verbonden.

Wij zagen het: de afkeer, de onmogelijkheid, daarvan zich voordeel te belooven, hadden de Joden van den landbouw verwijderd (*): de krijgsdienst was voor hen gesloten, en bovendien was deze

toen,

(*) Al stonden de lands wetten hun toe, landerijen te bezitten, zoo als in *Spanje* en *Provence*, zij zagen het als de grootste ellende aan, het land te moeten bebouwen, en lieten dit dan, in zoo verre dit hun mogelijk was, door Christenen doen. MEINERS, *Vergleichung der Sitten* enz. II. p. 23. enz.

toen, niet zoo als tegenwoordig, een middel om zich het bestaan te verschaffen; zij moesten derhalven wel éenen anderen weg inslaan, om zich het noodige te verschaffen, en niets is natuurlijker, dan dat zij den handel, die verwaarloosd voor hen open stond, verkozen, en zich schielijk op denzelven toelegden en daarin groote vorderingen maakten.

Indedaad, hetzij dit moet worden toegeschreven aan den krijgsvuchtigen geest van dien tijd, of wel dat de geest des leenstelsels, die de verandering van woonplaatsen belette, er de oorzaak van was; de handel stond toen in het algemeen in eenen zeer slechte reuk, en werd door weinigen, of men kan bijkans zeggen, door niemand, gedreven. Toen echter de wellust en weelde begonnen aan te wakkeren, en men met de pelterijen van het *Noorden*, met de specerijen van *Azië* bekend raakte, waren en grooten en minderen, wereldlijken en geestelijken er op uit, van degenen, die hun zoodanig iets aangenaams, hetzij kleeding, hetzij spijs, hetzij iets anders, konden verschaffen, gebruik te maken, en de smaakvolle waren, die dezen aanbragten, dikwijls voor groote sommen af te koopen. Dit vermeerderde schielijk de rijkdommen der Joden, die, met de gesteldheid der verschillende landen en met hunne opbrengsten bekend, de eenigste waren, die wisten, van waar men deze zaken kon verkrijgen. Intusschen wekten hunne rijkdommen, die daar door zoo schielijk toenamen, allengskens bij andere ingezetenen ook de begeerte op, den handel eenigzins uit te oefenen, en zich van denzelven, tot hun

hun eigen voordeel, te bedienen. Deze mededinging der andere ingezetenen, die, vooral bij gelegenheid der kruistogten, grooter en uitgestrekter werd, verstiet daarna weder de Joden uit den handel, die in *waren* en *goederen* bestaat. Bovendien, deze handel en het bezit dezer goederen waren soms te gevaarlijk. Daar de vorsten dikwerf niet aarzelden zich van deze meester te maken, en het moeilijk voor de Joden was, dezelve of te verbergen, of met zich mede te voeren, werd het voor hen voorzigtiger hunne rijkdommen in beweegbaarder zaken te bezitten, welke zij, bij gelegenheid eener verbanning of onderdrukking, met zich konden medevoeren. Gereedelijk sloegen zij aldus tot den geldhandel over, en het was deze, dien zij, althans in den aanvang, bij uitsluiting van anderen uitoefenden. Immers, aan de Christenen was het door de kerkelijke wetten (*) voorgeschreven, geen geld, met beding van renten, te leenen; en hoezeer die kerkelijke verordeningen niet steeds met naauwgezetheid werden nagekomen, zij moesten toch eenigen invloed hebben, en velen van zoodanigen handel terug houden. Daar het evenwel niet anders kon, of het gebrek aan geld moest wereldlijken en geestelijken verleiden, zich eene kleine opoffering te getroosten, om hetzelfde te verkrijgen, zoo bedienden zich de Joden, door hunnen handel in het groot, daartoe in ruime mate in de gelegen-

(*) *Decretum* GRATIANI, P. I. 88. c. 11.

genheid gesteld, van deze noodwendigheid, om hunne schatten te vermeerderen. Van eene andere zijde werden zij door de niet herfenschimmige vreeze, van door de willekeur der vorsten, in één oogeblik, en kapitaal en renten te moeten verliezen, aangeprikkeld, om, voor het gevaar, aan hetwelk zij zich, bij het leenen van penningen, bloot stelden, groote renten te vorderen. Bij de schaarsheid aan geld, die toen bestond, werden hun deze renten dan ook niet geweigerd: ja zelfs, wat meer is, door wetsbepalingen werd hun toegestaan *tien* en *twintig percent* van hunne schuldenaren te vorderen (*). Dikwerf waren zij, naarmate de omstandigheden het vereischten, hiermede niet te vrede. Hunne rijkdommen moesten, door middel dezer inkomsten, hoe langs zoo meer aangroeijen; maar de klagten, die van allerwegen tegen hen, wegens hunne schraapzucht en hardheid, oprezen, moesten haat en afgunst voortbrengen, die, in afschuw en afkeer overgaande, het volk tegen de Joden en hunne eigendommen aanzetteden, plunderingen en mishandelingen veroorzaakten, welke, door de vorsten met koelbloedige oogen aangezien, alleen door de kerkvoogden soms werden tegengegaan. De afscheiding, reeds wegens zoo vele andere redenen aanwezig, moest daardoor nog meer worden bevorderd, en indien de Christenen toen afkeer tegen de Joden opgevat hebben, de geldhandel en de daarmede gepaard gaande woekergeest der laatsten, mogen wel

(*) HULLMANN, t. a. p. 57. JOST. D. VI.

wel eenigermate daartoe aanleiding hebben gegeven.

Men zoude daarenboven nog andere oorzaken van de afzondering der Joden, vooral in de steden, kunnen optellen, b. v., hunne uitsluiting uit de gilden, waardoor zij, offchoon in eene stad wone, de handwerken en andere neeringen niet konden uitoefenen, en daardoor zich in geen deele met anderen konden verbinden; doch ik geloof, dat de drie genoemde omstandigheden als de voornaamste hoofdoorzaken hunner afscheiding gedurende de middeneeuwen, mogen opgegeven worden.

Hebben wij het aldus bewezen, dat het niet anders kon, of er moest eene afscheiding, eene kloof tussehen de Joden en de andere ingezetenen der verschillende rijken bestaan, die niet toelieten dat het Joodsche volk, als een *integrérend* deel des staats beschouwd werd, het wordt nu tijd om hunnen toestand meer in het bijzonder in oogenschouw te nemen, en de regten, die hun waren toegestaan, aan te wijzen.

Het beginsel, waaruit al het andere ontsproot, hetgeen in het Duitsche rijk plaats greep, en in de andere staten van *Europa*, behoudens de wijzigingen door den politieken toestand vereischt, even zoo was aangenomen, bestond daarin, dat het aan het opperhoofd des Staats toekwam, in zijne hoedanigheid, als beschermheer en voogd der kerk, de Joden te verdelgen en hunne goederen zich toe te eighen. Dit beginsel, in den eenen staat met

minder, in den anderen met meerdere gestrengheid gehandhaafd, had in het Duitſche rijk zoodanig eene kracht, dat, in eene oorkonde der XVde eeuw gezegd wordt: *dat een Roomsch koning, bij gelegenheid zijner krooning, der Joden alle goederen kan ontnemen, en daarenboven hun lijf; alleen een klein getal, als het ware ter gedachtenis beſparende* (*). Dit beginsel, hetwelk al wat de Joden toebehoorde, in de handen der keizers ſtelde, werd echter naderhand op zoodanig eene wijze veranderd, dat uit hetzelfde een ander ontſproot, hetgeen *de perſonen der Joden en hunne goederen onder de beſcherming des opperhoofds des ſtaats ſtelde, en hen als het ware plaatſte onder de voogdij van den koning zelve of wien hij dit belaste*. Hetzelfde beginsel dus, dat omtrent de vreemdelingen in de middeleeuwen werd gevolgd, gold ook, in nog ſtrengeren graad, ten aanzien der Joden. Het laat zich intuſſchen ligtelijk denken, dat de vorſten groot belang in deze beſcherming der Joden geſteld, en het als een hunner belangrijkste regten beſchouwd zullen hebben, de voogdij te behouden en uit te oefenen over degenen, die door hunne rijkdommen boven anderen uitſtaken, en gereed waren, om door groote geſchenken de bereidwilligheid der vorſten als het ware te koopen; buitendien, bedreven in het uitvinden van nieuwe laſten, zich in ſommige rijken,

(*) EICHORN, *Staats- und Rechtsgeschichte* § 297. N. d. § 350. JOST, *Ges. der Juden*, D. VII. p. 172 en verv.

ken, tot het inzamelen derzelve beijverden, en daardoor hunnen vorst geldmiddelen, en zichzelf aanzien wisten te verschaffen (*). Van eene andere zijde, was deze bescherming noodzakelijk. In de tijden der kruistogten, toen de geestdrift zoo aan het hollen sloeg, dacht men, naardien de geestelijke wetten de Saracenen, Keters en Joden, in éénen adem en als menschen van denzelfden stempel noemden, eene verdienstvolle zaak uit te rigten, bijaldien men een aanvang maakte met de Joden te vervolgen en te verdelgen. Hun allerhande misdrijven, bij voorbeeld, het vergiften van bronnen, het vermoorden van kinderen, het ontheiligen der gewijde zaken, het berokkenen van aanstekende ziekten (†) toeschrijvende, nam men deze beschuldigingen gereedelijk op, om den lust en den brandenden ijver eenigzins te koelen, terwijl men tevens daardoor een goed begin aan den kruistogt dacht te maken, en men zich daar-

(*) MEINERS, II. p. 21. *Historische Vergleichung der Sitten und Verfassung*, en aldaar aangeh. MURATORI, *Immunitatibus gaudebant Judaei simul cum Christianis: cives eosdem volumus in regis officiis majoribus et aliis promoveri*: spreekende over Sicilië.

(†) De verwoestende pest, die in het jaar 1348, Europa ontvolkte, werd aan de Joden toegeschreven; zij werden beschuldigd de bronnen vergiftigd te hebben. In Strautsburg werden, wegens die oorzaak, toen twee duizend Joden verbrand, en de raad besloot, in geene honderd jaren aan Joden huisvesting toe te staan. MEINERS, II. p. 656.

daarenboven in de gelegenheid stelde, om door middel der afgeperste rijkdommen der Joden, zich tot die verre verwijderde togten gereed te maken. De bescherming, die de Joden alzoo benoodigd waren, werd door de Duitſche koningen tot zich getrokken, welke zoo verre ging, dat, het althans in den aanvang, tot regel werd, dat lijf en goederen van dezen den koning toekwamen, en als deszelfs goed, moesten worden aangezien. Van daar hadden dezen het regt het verhuizen aan de Joden te beletten, alsmede dat van hen naar andere plaatſen te zenden. Van daar dat het geregt, hetgeen den koning overal moest volgen, het *hofgeregt*, alleen over hen oordeelde. Van daar de bepalingen die in den *Sachsen- en Schwabenspiegel* omtrent de Joden worden gevonden, waarin gezegd wordt, dat iemand, die een Jood doodde, gerekend werd iets tegen 's konings vrede te hebben uitgerigt. Van daar ook eenige voordeelige bepalingen, die omtrent hen in deze oude wetten worden gevonden. In *Frankrijk* was dit beginsel van het beschermregt des konings over de Joden ook aangenomen. Het oppertoezicht van denzelfen was aldaar ook in gebruik, doch de bijzondere gesteldheid van dat land, de groote en uitgestrekte magt der leenheeren, hadden dit beginsel niet even naauwgezet doen nakomen. Door de wetten der koningen was het intusſchen bepaald, dat de goederen der Joden toebehoorden aan de heeren, in welker gebied zij woonachtig waren, en bijgevolg, dat zij, tegen den wil van dezen, hun gebied niet mogten verlaten en naar elders ver-

verhuizen, terwijl het den heer vrij stond de voortvlugtigen in zijn landeigendom terug te voeren (*). In *Engeland* en *Spanje* heerschte hetzelfde beginsel als in *Duitschland*, en in beide deze landen was de opperbefcherming het opperhoofd des staats toegekend (†).

Ten einde de bescherming, hun van 's konings wege geschonken, als het ware te vergelden, waren in *Duitschland* de Joden verplicht eene zekere somme gelds der koninklijke schatkist te betalen. Deze cijns behoorde tot het koninklijk kamergoed, en in diervoege heeten de Joden de *slaven* van hetzelfde. Deze schatting was verschillend. Vooreerst betaalden zij eenig geld als belooning voor het *schutsregt* en de bescherming, die hun werd toegestaan: eene schatting, die algemeen was aangenomen en gewoonlijk gevorderd werd, en die, toen het naderhand in gebruik kwam, het beschermregt over de Joden aan anderen ter leen uit te geven, nog dikwerf door de Duitsche koningen gedeeltelijk aan zich werd voorbehouden. 2°. De derde penning van alle goederen, bij gelegenheid van 's konings krooning, die daartoe diende, om het lijf en het goed der Joden, welke gerekend werden den nieuwen koning toe te behooren, als het ware te losfen. 3°. De tiende penning van al wat door *woeker* was gewonnen. 4°. Een gouden offerpenning, die jaarlijks door elken Jood, die ouder was dan twaalf ja-

(*) DUCANGE, *Glossar: Medii aevi*, voce *Judaeus*.

(†) Over *Spanje* zie men *Ansprüche der Juden* van F. RÜHS, I, *Anhangsel* p. 46.

jaren, op het paaschfeest moest betaald worden, van welke opbrengften de eerste *gewoonlijk*, de andere meer *afwisselend* werden gevorderd (*).

De bijzondere gesteldheid van *Frankrijk* en de groote magt, die aldaar de groote leenheeren te beurt viel, beletteden, dat zoodanig eene bepaling omtrent de schatting door de Joden verschuldigd, aldaar werd vastgesteld: hoewel men daaruit niet besluiten mag, dat de Joden van dezelve geheel en al bevrijd zullen zijn gebleven. Integendeel, in *Frankrijk* was willekeur de eerste regel, die dan eens de Joden op eene zachtzinnige wijze deed behandelen, en ze wel eens uit bijzondere redenen, sterk deed begunstigen; doch die evenwel, over eenen anderen boeg gewend, harde en wreede maatregelen uitlokte: iets, dat geene verwondering kan baren, als men bedenkt dat de landsheeren de Joden als hunne *hoorige* leden, en zelfs als hunne *lijfeigenen* beschouwden (†).

Zoo als wij gezegd hebben, de schatting, die in het Duitsche rijk de Joden opbragten, behoorde aan de koninklijke schatkist of tot de kamergoederen der kroon, en langzamerhand, offchoon het beginsel des eigendoms des Duitschen konings over de Joden niet verdween, veranderde hetzelve zoodanig, dat die bepaalde schatting alleen als 's konings eigendom beschouwd werd (§).

Toen

(*) EICHHORN, *Staats- und Rechtsgeschichte*, § 297.

(†) DUCANGE, l. c.

(§) Het dient hier aangemerkt te worden, dat buiten en behalve de opgenoemde lasten die de Joden

Toen het naderhand den Duitschen koningen aan grondeigendom begon te mangelen, om sommigen hunner getrouwen daarmede te beleenen, kwam het gebruik in zwang, alle andere zaken, hetzij bewegelijke, hetzij regten, als leen over te dragen, om zich daardoor deze leendragers te verbinden. De bescherming en het beheer der Joden, waaraan verbonden was het regt, om de schattingen af te vorderen, werd even zoo ook door de Duitfche koningen als leen gegeven; soms geheel en al gefchonken; soms ook wel verkocht of voor eenigen tijd overgedragen. Hiervan levert de gefchiedenis vele bewijzen. OTTO I had dit regt aan den aartsbifchop van *Maagdeburg* afgestaan. KAREL IV verpandde hetzelve aan de burgers van *Frankfort*. De aartsbifchop van *Keulen* bezat hetzelfde regt in leen (*).

Onze gefchiedenis levert daarvan ook voorbeelden. Keizer LODEWIJK van *Beijeren*, de echtgenoot van MARGARETHA van *Henegouwen*, onder welke de Hoekfche en Kabbeljaauwfche twisten in ons land ontftonden, ftond aan REINOUD, hertog van *Gelderland*, en aan deszelfs erfgenamen het regt toe, zoo vele

Jo-

moesten dragen, zij niet bevrijd waren, om, in geval zij landerijen bebouwden of lieten bebouwen, de *tien-den* daarvan aan de geestelijkheid te betalen. Deze verplichting rustte op hen, even als op de Christenen, en deze betaling waarborgde hun het bezit hunner landerijen. *Decret. GREGORII, L. III. Tit. 30 de decimis c. 16.*

(*) Deze voorbeelden geeft HULLMAN, t. a. p. p. 67.

Joden hij in zijn gebied wilde behouden, te mogen beschermen, en te doen huisvesten, en bijgevolg van hun de gewone dienften en betalingen te vorderen (*). — In *Braband* kwam hetzelfde regt de hertogen toe. In deze gewesten, alwaar de handel zeer schielijk was beginnen te bloeijen, hebben zich zonder twijfel wel eenige Joden nedergezet, ten einde eerst hunnen handel, daarna hunnen geldhandel te drijven. De hertogen hebben in den aanvang aan dezen hunne bescherming geschonken, en daarna weder ontnomen. In eene oorkonde van dien tijd lezen wij, dat HENDRIK III in zijne jaatste wilsverklaring beveelt, dat alle de Joden, den geldhandel met woeker drijvende, zouden moeten worden verjaagd, en slechts alleen diegenen, die even als andere kooplieden handel dreven, hunne woonplaatsen zouden mogen behouden: een duidelijk bewijs dat dit beschermregt den hertog van *Braband* toekwam, en dat hij daarvan gebruik maakte, om degenen die met geld woekerden, het verlot van huisvesting te weigeren en te ontnemen (†).

Wij

(*) VAN HASSELT, *Geldersche Oudheden*, I. p. 515. en volg., alwaar de rekening van gelden, door de Joden betaald, te vinden is.

(†) *MIRAEUS, *Oper. Diplom.* I. p. 207. „*Item expellantur Judaei et Cawarsini de terra Brabantia et extirpentur penitus, ita quod nullus remaneat in eadem, nisi tantummodo, qui, ut alii mercatores negotiari voluerint et esse sine praestatione et usura.*” Of

de

Wij mogen het ook wel aannemen, dat de graven van *Holland* zoo wel als de bischoppen van *Utrecht* dit zelfde regt ook hebben bezeten. Er bestaat ten minste geen twijfel, of de Joden hebben zich ook in deze gewesten nedergezet (*); en, hoewel wij niet, even als van de Geldersche hertogen, eene oorkonde kunnen aanvoeren, die de schenking of de beleening van het beschermregt over de Joden bewijze, men kan geene reden opgeven, waarom of aan deze vorsten, die vroeger dan de hertogen van *Gelderland* eene landheerschappij verkregen, hetzelfde regt niet toegestaan zou zijn. Integendeel, eenige oorkonden strekken genoegzaam ten bewijze, dat dit regt de Hollandsche Graven toekwam. Hoe anders zou Hertog ALBRECHT van *Beijeren*, toen hij aan eenige kooplieden vergunde in *Zierikzee* handel te mogen drijven, met deze vergunning de belofte hebben kunnen paren, van niet te zullen toelaten dat eenig ander koopman, Toskaner of Jood, zich aldaar tot

den
de laatste bepaling, waarbij aan degenen, die geen woeker meer dreven, de inwoning toegelaten werd, op de Joden ook toepasselijk zij, dan alleen op de zoogenaamde *Cäorsini* (Italiaansche woekeraars), kan ik niet beslissen. Want, hoezeer de woorden van het testament van HENDRIK III, evenzeer op beiden toegepast kunnen worden, schijnt het echter, dat, over het algemeen, de Joden in een minder gunstig daglicht stonden, wegens de misdrijven die men hun verweet.

(*) VAN WIJN, *Huiszittend Leven*, D. I. No. 2.

den handel zou nederzetten (*), bijaldien het niet van zijnen wil afhing deze bescherming *al* dan *niet* toe te staan?

Eene andere oorkonde leert ons, dat er onder denzelfden ALBRECHT van *Beijeren*, in het woeden der Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten, een zoen tusfchen den hertog en den heer VAN TEILINGEN en de stad *Geertruidenberg*, die zich tegen denzelfden hadden verzet, werd uitgesproken, waarin als voorwaarde is bepaald, dat de heer VAN TEILINGEN en de stad *Geertruidenberg* HANS den Jood van zijne belofte, tijdens deszelfs gevangenis in de stad gedaan, zouden ontheffen, of wel voor hem voldoen, en daarenboven de schade door dezen geleden zouden vergoeden: al weder een bewijs, dat ALBRECHT van *Beijeren* dit beschermregt ook heeft uitgeoefend (†). De bischoppen van *Utrecht* hebben dit zelfde regt ook verkregen. Het was onder de toestemming van dezen, dat de raad der stad *Utrecht* in het jaar 1444, aan de Joden verbood, binnen hare muren of in derzelve vrijdom te wonen: waaraan moet toegeschreven worden, dat zoo velen dezer in het nabij liggend dorp *Maarsen* hunne huisvesting namen (§).

Of de schatting, die in het Duitfche rijk door de

(*) VAN WIJN, *Huiszittend Leven*, D. II, en aldaar aangehaald VAN MIERIS, *Charterboek*, D. III. p. 107 en 108.

(†) VAN MIERIS, *Charterboek*, D. III. p. 134.

(§) VAN WIJN, I. p. 109.

de Joden werd betaald, geheel of gedeeltelijk ook toen aan onze graven ten deel viel, is eene vraag, die ik door geene aan mij bekende oorkonde zoude kunnen beantwoorden. Daar het echter zeker is, dat degenen, die zich in het hertogdom *Gelderland* nederzetterden, zoodanig eene schatting betaalden (*), geloof ik, in de bijzondere zorg, die wij in het voorbeeld van ALBRECHT van *Beijeren*, voor eenen Jood en deszelfs belangen ontwaren, eene reden te vinden, om te mogen beslissen, dat de Joden ook van schatting niet geheel en al waren bevrijd. Waarom toch zou deze vorst eene bijzondere genegenheid voor eenen Jood hebben opgevat, indien geene bijzondere reden hem daartoe aanzette, en hij hierin geene goede gelegenheid vond, om den bedroefden toestand zijner schatkist eenigzins op te beuren?

Intusfchen ging het beschermregt over de Joden van lieverlede tot alle de groote leenmannen des rijks over, toen dezen, offchoon hun gebied in leen bezittende, hetzelfde nogtans op eene onafhankelijke wijze regeerden en bestuurden: en hierin is welligt de reden te zoeken, waarom, dit eens *regel* geworden zijnde, men in de geschiedenis der Hollandfche graven geene oorkonde van de fchenking van dat beschermregt aantreft.

Het gebeurde niet zelden, dat het regt, om de Joden te mogen huisvesten en de schatting van hen te vorderen, voor eene poos tijds, ook wel gedeeltelijk

door

(*) VAN HASSELT, aang. plaats.

door den Duitschen koning werd afgestaan. Daarenboven verkregen somtijds particuliere personen dit regt, en eindelijk werden er ook wel *individuen* uit de Joodsche natie aan den een' of ander' geschonken. Hiervan levert ons de geschiedenis van *Engeland* eenige voorbeelden. Ja zelfs gebeurde dit bij wijze van bruidschat. Zoodanig eene gift zou niets betekend hebben, zoo niet tevens daaraan het regt werd verbonden, van den alzo geschonkenen geld af te vorderen. Harde en wreede handelingen waren hiervan noodzakelijk het gevolg. In *Engeland* liet Koning JAN van een' Jood eene groote somme gelds afvorderen, en toen deze, niettegenstaande dit bevel, weigerde, gebod de koning den Jood dagelijks een' tand uit te trekken, tot dat hij, nadat dit reeds zeven malen had plaats gehad, eindelijk betaalde (*). En niet in *Engeland* alleen, maar ook in *Duitschland* noopte het geldgebrek dikwerf de koningen, eenige rijke Joden door dwangmiddelen tot het opbrengen van gelden te dwingen. En dat de bischoppen of graven, aan welke het beheer en de bescherming over de Joden, die zich in hun gebied bevonden, was toegestaan, bij mangel aan geld, dit regt ook wel soms misbruikt zullen hebben, laat zich ligtelijk begrijpen. Indedaad, deze bedenking alleen deed bescherming aan de Joden schenken en verminderde den haat die men hun toedroeg, dat men in dezelve eene goede gelegenheid zag, zich met hun geld te verrijken, en door middel

(*) HULLMAN, t. a. p. p. 69, 70. RAUMER, V. p. 312.

del hunner schatten zich in onvoorziene gevallen te helpen. Toen nu de groote leenheeren, ja zelfs ook wel kleinere, in het bezit van dit beschermregt geraakten, en ten opzichte der Joden van lieverlede de plaats van hunnen opperleenheer innamen, moesten natuurlijkerwijze de regten en privilegiën der Joden, van de willekeur en de goede gezindheid dier heeren alleen afhangen. Welke regten zij omtrent hunne personen, hunne goederen, hunne verbindtenissen genoten, dit al hing van den zoo vaak veranderenden wil der beschermers af. Hoe zij, ter instandhouding der verbindtenissen met hen aangegaan, konden handelen, en hoe zij hunne onderlinge geschillen hadden te beslechten, dat alweder was niet altijd op dezelfde wijze bepaald. En hoe, wij vragen het, zou dit vastgesteld zijn geweest, en op eenen vasten voet ingerigt? Het beginsel, dat als het eerste van allen was aangenomen geworden, dat den koning het lijf en de goederen der Joden toekwamen, eens tot de andere landsheeren overgegaan zijnde, maakte de Joden ondergeschikt aan de willekeur van dezen, en gedoogde geene vaste bepalingen. Dit toont ons dan ook de geschiedenis, uit welke wij ten duidelijfste ontwaren, dat, ten opzichte der Joden, alles regt was, wat de willekeur der vorsten gebood, en dat alleen hunne rijkdommen hun soms aanzien aanbragten, welke nogtans altijd het lokaas waren, dat ten hunnen na deele harde maatregelen uitlokte. Zoo lezen wij, om hiervan een voorbeeld te geven, dat in *Maagdenburg*, in het jaar 1261, bij gelegenheid van het

Loofhuttentfeest, de aanzienlijkste ledematen der Joodsche gemeente in de gevangenis werden geplaatst, niet alleen om honderd duizend marken zilver van hen af te vorderen, maar ook om in vrijheid, hunne geldkasten te kunnen berooven (*). Zelden daarentegen bewaart ons de geschiedenis voorbeelden, die eene ware bescherming van wegen de stads- of stiftsopperhoofden aantoonen. Integendeel, het afpersen en afvorderen van geld is hetgeen men het meest aantreft. Met deze afpersing van gelden stond in verband de zoo dikwerf door den landheer uitgeoefende en herhaalde kwijtschelding der schulden. Deze was alweder een gevolg van het eens aangenomen beginsel, dat de goederen der Joden den koning toebehoorden, of wien hij dit regt had geschonken, en dat alzoo dezen geen eigendom, hetzij van regten, hetzij van zaken, als onder toestemming des landheers, konden bezitten. De voorbeelden van zoodanig eene kwijtschelding der schulden zijn menigvuldig. **LODEWIJK IX**, wegens zijne vroomheid met den naam van *heilige* betijld, kon, toen hij zijne kruistogt begon, de begeerte niet beteugelen, langs dien weg zijne onderdanen des te geschikter tot dezen togt te maken. Hij ontfloeg aldus dezelve van het derde deel der sommen, aan de Joden verschuldigd, en veroorloofde zelfs dat diegenen, die reeds hunne schulden hadden betaald, het derde gedeelte terug konden vorderen. — In *Duitschland* was deze

kwijts-

(*) HULLMAN, p. 71. RAUMER, V. p. 308.

kwijtschelding der schulden een middel voor de vorsten, zichzelven voordeel te verschaffen: want, terwijl zij de anderen van hunne schulden aan de Joden ontfloegen, verzekerden zij zich een gedeelte derzelven, het ontslag als het ware verkoo- pende. Zoo vaardigde keizer WENZEL een be- velschrift uit, waardoor alle inwoners van *Fran- kenland*, zonder onderscheid van stand of geboorte, wereldlijke vorsten met hunne onderdanen, geeste- lijke gestichten en burgers, voor zich en voor hunne erfgenamen van alle schulden aan de Joden, zoo- wel kapitaal als renten, werden ontslagen: voor welk bevelschrift deze keizer groote sommen verkreeg (*). Het is niet te verwonderen, dat de Joden, zich voor zoodanig eene voor hen nadeelige behandeling zoekende te beveiligen, dit verlies trachteden voor te komen, door hunne schuldenaren den eed af te vorderen, ten einde, ingeval zoodanig eene bepaling uitgevaardigd mogt worden, van dezelve geen ge- bruik te maken, en getrouwelijk de schulden te betalen. Doch de geestelijkheid ontbond alsdan door hunne gewilligheid niet zelden de schuldenaren van hunne eeden, en het was derhalve somtijds voor de Joden zeer moeilijk, om de verbindtenissen van dien aard vervuld te zien.

De willekeur kent geene palen, en de Joden moesten nog op andere wijzen derzelve ijzere roede beproeven. Verre van, na zulke groote opofferingen, in vrede en rust in eenen Staat te mogen huisvesten, stonden zij aan ballingschap en

(*) HULLMAN, t. a. p. p. 76, 79.

aan andere slechte bejegeningen blootgesteld. De Ordonnantiën der koningen van *Frankrijk* zijn met dergelijke bepalingen vervuld; die dan eens het verblijf toelieten, dan weder voor eene poos tijds toestonden, en daarna dit verlot weder ontnamen. **LODEWIJK IX** verjoeg dezelve vóór zijn vertrek naar *Palestina*, en riep ze bij zijne terugkomst weder terug, om ze een weinig daarna weder te verbannen. Onder zijne opvolgers waren eenige de begunstigers der Joden; anderen, die door vervolgingen hunnen afkeer aan den dag legden. In het jaar 1394, ten tijde van **KAREL VI**, werden alle Joden weder uit *Frankrijk* verbannen, en het was daarna niet dan bij oogluiking, dat sommigen zich weder aldaar ter woon nederzetterden, die, als vreemdelingen beschouwd, op dezelfde wijze als dezen werden behandeld (*).

Over het algemeen bleef het hier niet bij. In verschillende gewesten, in verschillende steden, hoewel de Joden in dezelve regt tot huisvesting hadden, moesten zij vele verguizingen, spotterijen, zelfs wreedheden ondergaan. Vooral had dit in *Provence* plaats. Aldaar mag de haat jegens hen grooter geweest zijn, omdat de vorsten, in weelde gedompeld, en zich toen meer op hunne liefdehoven en tournooijen toeleggende, dan op de goede instandhouding hunner geldmiddelen, door hunne groote uitgaven in het naauw gebragt, vaak de hulp der Joden inriepen, en aan hun het in-

VOR-

(*) VELLY, V. VII. p. 314. VIII. p. 39. IX. p. 433 en volg. MERLIN, *Repertoire: voce Juifs*.

vorderen der lasten alsdan toevertrouwden; of wellicht mag godsdienstijver de reden van deze vervolging geweest zijn. In *Toulouse* heerschte het schandelijk gebruik, dat jaarlijks, bij gelegenheid van het Paaschfeest, een uit het midden der Joden een klap door den hand van een' geestelijken moest ontvangen. Dit veroorzaakte, dat eens een kapellaan met eene ijzeren handschoen zoo stevig en hard den ongelukkigen een' slag toebragt, dat de Jood dood ter aarde nederviel — In *Beziers* in *Languedoc* kwam, volgens een oud gebruik, jaarlijks de bisschop, op een' wagen gezeten, onder de, als het ware tot een feest verzamelde menigte, en vorderde wraak wegens de kruisiging, inmiddels zijnen zegen uitdeelende; welke aanspraak gewoonlijk der woestheid, wreedheid, begeerte en winzucht den teugel deed vieren, en een bloedbad veroorzaakte (*).

Zoodanige wreede behandelingen noopten dan ook de hoofden der kerk, in hunne wetten tegen de zelve uit te weiden, en de geloovigen aan te bevelen, hunnen moedwil tegen de Joden te bedwingen, derzelve feesten niet te verstoren, en de begraafplaatsen niet te ontwijden, zelfs op deze overtredingen de straf van *ban* der kerk stellende (†). Ja, het verdient opgemerkt te worden, dat wel verre dat de opperhoofden der kerk, in hunne wetsbepalingen, strenge maatregelen tegen de Joden namen,

(*) HALLAM, *Geschichtl. Darstellung des Mittelalters*, II. p. 559. HULLMAN, t. a. p. p. 82. RÜHS, a p.

(†) L. 9. *Decret. GREGORII L. VI de Judaeis etc.*

men, hunne wetten daarentegen meer menschlievendheid aantoonen, dan hetgeen overigens werd nagekomen. De zucht tot bekeering der kinderen *Israëls* straalt er, het is waar, altijd in door; maar deze zucht is gepaard met bevelen, die, zachtmoedigheid en verdraagzaamheid aantonende, hunne eerdienst beschermden, en den wrevel van andersdenkenden van hen trachteden af te weren. Wij mogen gissen, en het is waarschijnlijk, dat de voordeelige bepalingen, die omtrent de Joden in de wetboeken van THEODOSIUS en JUSTINIAAN gevonden worden, door de Pausen in hunne wetten zijn overgenomen. Wanneer men deze wetboeken met elkander vergelijkt, zal men uit dezelfde naauwgezetheid, die in beide aan den dag wordt gelegd omtrent den eigendom van Christen-slaven, en ten aanzien van de zorg voor de eeredienst der Joden, alsmede uit andere bepalingen, dit wel mogen besluiten (*).

Hoezeer nu deze kerkelijke wetten in alle landen van *Europa*, *Duitschland* en *Frankrijk*, als wetten erkend zijn, en in vele zaken werden gevolgd, konden zij evenwel hunnen zachtmoedigen geest omtrent de Joden niet algemeen maken, en nog minder der woestheid en ruwheid, met welke de Joden vervolgd, geteisterd en mishandeld werden, paal en perk zetten. Voorbeelden van zoodanige mishandelingen treffen wij aldus in menigte in de geschiedenis van *Frankrijk* aan, en, hoewel de

(*) *Corp. Can. Decr. de Judaeis, Saracenis, etc.*

geschiedenis van *Duitschland* ons dezelve niet zoo menigvuldig vertoont, ja zelfs ons voorbeelden van regtvaardigheid en billijkheid, ten opzigte der Joden, van wege de vorsten bewaard heeft (*); er waren nogtans eenige onaangenaamheden en verguizingen welke algemeen waren, en in alle gewesten door de Joden moesten worden doorgestaan.

Vooreerst, de afzondering van huisvesting in afgelegene straten. De vergunning van huisvesting moest altijd als eene gunst worden beschouwd, en aldus konden zij daarover niet klagen, dat een afzonderlijk gedeelte der stad hun ter bewoning werd aangewezen: zoo als te *Praag*, *Frankfort*, *Augsburg*, *Weenen*, *Napels* en te *Rome* enz. Ja zelfs in eenige, vooral zuidelijke steden, werden zij bij het vallen des avonds in hunne bedompte en duistere straten opgesloten, zoodat zij op de eenige tijdstippen des dags, die in de zuiderstreken het toelaten de frischheid en den geur der lucht in te ademen en te genieten, niet alleen van anderen werden afgesloten, maar niet anders als gevangenen, hetgeen de natuur voor een iegelijk oplevert, moesten misfen, en daartoe zelfs door strafwetten werden gedrongen.

Ten andere, het afzonderlijk teeken, hetgeen hen in de meeste landen moest kenmerken: eene onderscheiding, die door de kerkelijke wetten bevolen was, opdat tuschen hen en Christenvrouwen geene vereeniging en gemeenschap plaats

(*) RAUMER, V. 313 in de *Noot*.

mogt vinden (*). Dit was in de meeste landen in gebruik, en men scheen in alle gewesten, zoo veel mogelijk, den smaad en de verachting op de hoofden der Joden te willen laden. In *Frankrijk* moesten zij een rond looden plaatje, ter grootte van 's konings zegel, op den schouder dragen. In *Engeland* droegen zij op het opperkleed twee gele wollen lappen, van zes duimen breed en vier duimen lang, en in *Duitschland* moesten zij eenen kring op den borst dragen; in *Weenen* en in andere plaatsen daarenboven eenen gehorenden hoed, welke onderscheiding ook in ons vaderland in zwang is geweest. (†).

Dergelijke onderscheiding in de kleeding, terwijl zij de Joden als het ware kenschetste, lokte ook soms den moedwil des volks en der heet-
hoofden tegen hen uit, welke, wanneer geen teugel hen wederhield, om een blijk van hunnen Christelijken ijver te geven, de Joden vervolgden en mishandelden. Dit lezen wij van de geesfeleren, die, aan eene wonderbare geestdrijverij gehoor gevende, het land doortrokken, zichzelve teisterende, de algemeene schaamte kwetsende, en die als een blijk van hunne Godsdienst, de Joden, die zij ontmoetteden, doodfloegen en mishandelden (*).

Over

(*) *Decret. N. GREGORII L. IX de Judaeis l. ult. DUCANGE in Gloss. l. c.*

(†) VAN WIJN, t. a. p. JOST, D. VI. op v. p. enz. enz.

(§) MATTHAEUS *Anal. T. I. p. 50. Anno 1349. Edit 4°.*
„Toen gingen de gheseleren en kort daarna werden de Joden doodgeslagen:” waarschijnlijk, omdat men de Joden beschuldigde de oorzaken geweest te zijn der

Over het algemeen was aldus de toestand der Joden zeer wisselvallig en droevig. Hoezeer zij onder de bescherming des landheers stonden, hielp deze bescherming hun zeer weinig. Want, mogten dezen de bewoning in eene of andere stad aan de Joden toestaan en hun vrijgeleide geven, deze vergunning had niettemin nimmer zoodanige uitwerkingen, dat de Joden onder de burgers geteld werden, en de regten, aan dien naam verknocht, konden verkrijgen. Hiervan was ook het gevolg, dat, toen alle neringen, alle handwerken zich in gilden verdeelden, die allengskens meer en meer invloed in het beheer van eene of andere stad verkregen, de Joden tot eenigen derzelve niet konden behooren: naardien het bezit van het volle burgerregt het eerste vereischte was, om in dezelve te mogen treden. Hun toestand was alzoo ook zeer ongemakkelijk. Van het platte land, uit hoofde van hunnen tegenzin in land- en akkerbouw, dikwerf ook door verbodswetten teruggehouden, moesten zij zich wel in de steden nederzetten; en in deze wonende, was het hun, wegens de verschillende beletselen van gilden en corporatiën, bijkans onmogelijk, althans zeer moeilijk, in hunne dagelijkse behoeften te voorzien. Uit alles uitgesloten, was het alleen de geldhandel, die zoo ligt met woeker gepaard gaat, welke hun overbleef, en deze was van eene andere zijde het voorwendfel, dat de burgers bewoog, den Joden harde bejegeninwoedende pest, die in 1348 *Europa* teisterde. VAN WIJN, I. p. 105. N.

ningen aan te doen en hunnen haat altijd opwekte.

Hoezeer de wil der landheeren, over het algemeen, de bron was, waaruit de behandelingen ontstonden, die de Joden moesten ondervinden, in de Duitsche wetboeken vindt men eenige bepalingen die hen betreffen.

Wij hebben reeds gezegd, hoe, volgens den *Schwaben* en *Sachsenspiegel*, de geen, welke een' Jood gedood had, beschuldigd werd 's konings vrede te hebben verbroken. Buitendien vinden wij in deze wetten eenige bepalingen omtrent de verbindtenissen van lieden van hun geloof met Christenen. Wanneer het gebeuren mogt, dat een Jood eene Christen vrouw verleidde, of een Christen zich met eene vrouw uit de Joodsche natie verbond, moesten beiden verbrand worden (*). Ook ten opzichte van het opkopen van gestolen goed treft men eenige bepalingen in de wetboeken aan. De Joden behoefde het openlijk aan hun verkochte of verpande goed, in zoo verre het niet in kerkelijke zaken bestond, al ware het gestolen, niet anders aan den eigenaar terug geven, dan wanneer deze den koop prijs betaalde: eene voor hen van het algemeene regt voordeelige uitzondering (†). Dikwijls gaf intusfchen deze bepaling gelegenheid, dat de Joden daarvan gebruik maakten, om gestolene goederen te verbergen: ten minste, reeds vroeg wisten zij zoodanig eene beschuldiging zich op den hals te halen. Hooren wij, hetgeen desaangaande een
gees-

(*) *Schwabenspiegel*, N. 317.

(†) *Sachsenspiegel* bij EICHORN, § 350. N°. f.

geestelijke zegt: *het is de krijgskunst niet, noch de landbouw, noch eenig ander eerlijk handwerk, dat de kelders der Joden met wijn, en hunne zolders met graan vult. Dat alles ontnemen zij den Christenen, het van de dieven voor een lagen prijs koopende. Heeft een dief eenig kerkgeraad gestolen, hij begeeft zich tot de Joden, en vindt bij dezen eene veilige schuilplaats (*)*. Men mag er niet aan twifelen: geheel en al zal deze beschuldiging niet van grond zijn ontbloot geweest, en men zoude dwalen, dezelve geheel en al aan laster toe te schrijven.

Overigens waren er nog eenige gebruiken in de meeste steden in zwang. Afzonderlijke begraafplaatsen waren den Joden toegewezen (†). Men veroorloofde hun zelfs ook hunne onderlinge geschillen door de oudsten hunner gemeente, door hunne Rabbijnen, en volgens hunne eigene wetten te doen beslechten. Aan deze hoofden der Synagogen alleen waren de wetsbepalingen en gebruiken bekend, en dezen alleen bezaten genoegzame kennis, om de geschillen te beslissen en uit te wijzen. Hunne beslissing moest nagevolgd worden, kunnende zij anders den *ban* tegen den wederspannigen uitspreken (§). De burggraaf, als stedehouder

(*) Aangeh. bij BAIL. MEERMAN, *Geschiedenis van WILLEM II.* p. 213. F. RÜHS, p. 16. DUCANGE, t. a. p.

(†) DUCANGE, *v. Judaeus*. HULLMAN, aangehaalde plaats, p. 90.

(§) Deze omstandigheid doet mij ook het gevoelen verwerpen van VAN DER SPIEGEL, die, in zijnen *Oorsprong*

der des landheers, had het oppertoezigt in deze zaak, en het is ook waarschijnlijk, dat deze, in geval van misdrijf van eenigen Jood, den misdadiger ondervroeg, en de straf tegen hem uitsprak. Hieruit laat zich dan ook begrijpen, dat, toen naderhand het *veemgeregt* in *Duitschland* aan zooveelen angst inboezemde, de Joden evenwel niet voor hetzelfde geroepen konden worden (*): omdat zij, meerendeels als hoorige lieden beschouwd, voor het *hofgeregt* van hunnen landheer gebragt moesten worden, en door dit alleen konden worden veroordeeld.

Voorts blijkt het ten duidelijkste uit de afwyselingen, die in de gebruiken ten aanzien der Joden plaats grepen, en welke allen op te tellen en bij een te zamelen overbodig is, dat de willekeur des landheers hier de eerste wet was, van wiens gunst het afhing, op welk eene wijze de Joden moesten worden behandeld. De verscheidenheid, die in den politieken toestand der Joden kan opgemerkt worden, laat zich dan ook zeer gemakkelijk verklaren, en hieraan mag dan ook worden toegeschreven, dat het onmogelijk is vaste bepalingen op te geven, die overal, evenzeer werden nagekomen.

Ondertusfchen zal hetgeen over den toestand der
sprong der Vaderlandsche Regten, beweert, dat de *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* ten dienste der Joden ingerigt zij. Ik houde dit boek veeleer voor eene wetenschappelijke en oppervlakkige vergelijking der beide wetgevingen.

(*) EICHORN, a. p. § 421.

der Joden in de vorige bladzijden gezegd is, genoegzaam hebben bewezen, dat, al mogten eenige vorsten hun gunstbewijzen betoonen, echter, gedurende de middeleeuwen, hun geenszins dezelfde regten, als die der andere ingezetenen van eenig rijk, ten deel vielen; veeleer dat zij, als hoorigen en lijfeigenen veeltijds beschouwd en behandeld worden, in hunnen toestand de gevolgen van dit beginsel moesten bespeuren, en over het algemeen, altijd tusschen hoop en vrees dobberende, nimmer eenigen anderen waarborg voor hunne regten konden verkrijgen, dan alleen dien, welken hun de willekeur der landheeren kon opleveren; een waarborg, die, uit den aard der zaak, weinig geruststelling kon inboezemen, maar integendeel altijd beduchtigheid en onzekerheid moest te weeg brengen. —

Wanneer wij nu, onze oogen van de middeleeuwen afwendende, den toestand der Joden in den tegenwoordigen tijd beschouwen, worden wij tot de erkentenis gedrongen, dat nog veel van dat geen, wat in de middeleeuwen ten hunnen opzichte viel op te merken, nog heden bij het eene volk meer, bij het andere minder bestaat. Behoef ik wel te zeggen, dat nog tegenwoordig die klove, welke in die tijden tusschen Joden en andere ingezetenen aanwezig was, nog niet is verdwenen? Behoef ik te herinneren, dat deze afscheiding nog in eenige plaatsen, het is nog weinige jaren geleden, hatelijke scheldwoorden voortbragt, en zelfs de op-

geruidheid van het volk tegen dezelve aanzette? (*) Het is genoegzaam bekend: in vele groote steden van *Europa*, in *Praag*, *Rome*, *Napels* enz., staat het den Joden nog tegenwoordig niet vrij, elders, dan in de hun aangewezene straten te wonen. Nog tegenwoordig toont het hoofd der Roomsche kerk dezelfde bezorgdheid, die, door het kerkelijke regt voorgeschreven, in de middeneeuwen haren oorsprong ontving: namelijk, om jaarlijks eenige Joden te doen doopen, en hun tot het aanleeren der Christen Godsdienst bijkans te dwingen. In *Spanje* heerscht niet alleen bij de koningen, maar ook over het algemeen bij het volk, omtrent de Joden diezelfde geest, die de Westgothische wetten heeft doen nederfchrijven. In één woord: hoe vele jaren, en hoe vele groote gebeurtenissen er ook tusfchen beide zijn gekomen, die, zoude men zeggen, de overige ingezetenen tot de Joden, en dezen weder tot hunne medeingezetenen hadden moeten doen toenaderen: de afscheiding bestaat nog altijd, en in weinige Staten is aan de Joden eene gelijkheid van regten met de overige ingezetenen te beurt gevallen.

Er is nog meer. Hebben wij het gezien, dat in de middeneeuwen de Joden voor land- en akkerbouw eenen afkeer opgevat hadden, nog is deze afkeer niet verdwenen. Men bezoeke ons vaderland: zelden zal men er een' Jood aantreffen, die door middel van den landbouw zich het noodige verschafft. Men vindt er, wel is waar, eenigen, die

(*) In 1820 in *Augsburg* en *Frankfort*.

die het land bewonen, doch dezen zijn alsdan of vleeschhousers, of kooplieden, of geldschieters. En men wane niet, dat zulks alleen in ons vaderland is op te merken: in *Polen* en in *Lithauwen*, alwaar zoo velen woonachtig zijn, oefenen de meesten, (dit zijn de woorden van een hedendaagsch schrijver, die zelve Jood is (*)) de kostwinnings uit van herbergiers, kooplieden in het klein, bierbrouwers, paardenkoozers, wisselaars en woekeraars. Eenige bebouwen het land, maar dit is het *allerkleinste gedeelte*. Deze afkeer der Joden voor den landbouw is dan ook zoo waar, dat dezelve hun verblijf in de Rijken, die bij uitstekende goede gelegenheid voor den landbouw opleveren, zoo als *Polen* en *Lithauwen*, zeer moeilijk en lastig maakt, en dezelve is oorzaak dat de vorsten dikwerf getracht en bevolen hebben, hen tot den akkerbouw aan te zetten, zelfs daartoe bevellschriften uitvaardigende, zoo als ALEXANDER, keizer der Russen, dit gedaan heeft in het jaar voor zijnen dood.

Eindelijk: nog heden ten dage houdt de *geldhandel* de Joden het meest bezig. Deze heeft hen in staat gesteld in de middeneeuwen groote rijkdommen te vergaderen, en verrijkt hen nog tegenwoordig. Door middel van denzelven hebben velen hunner grooten invloed weten te verkrijgen en eertijds weten te bekomen. Aan dezen is het ook toe te schrijven, dat, hoezeer in vele Rijken de gelijkheid van regten der Joden met de overige ingezetenen niet bestaat, echter velen uit hen door middel hunner rijkdommen, eenige Staten bijkans van hun-

(*) *Bibliothèque Universelle*, Octobre 1828.

hunne berekeningen afhankelijk hebben gemaakt, en het zoo verre gebragt hebben, dat men met waarheid kan zeggen, dat de wil en de begeerte der vorsten door deze berekeningen worden geleid, en bij gevolg, dat de lotgevallen van *Europa* aan dezen welligt ondergeschikt zijn, en door dezelve mischien eenigermate worden bestuurd en gewijzigd.

Aanmerking op bl. 255.

Nadat het voorgaand opstel reeds was afgedrukt, las ik, hetgeen SALVADOR in zijne *Histoire de la Législation du peuple Hébreu*, D. I. p. 272, schrijft: „*L'obligation imposée aux fermiers par les docteurs de ne pas changer de récolte convenue, et de se conformer à l'usage des provinces, prouve qu'ils variaient les semences et qu'ils avaient des méthodes de culture différentes.*” — Deze woorden, bij welken door dezen schrijver geene afdoende plaats was aangehaald, deden mij eenigermate aarzelen, of het gezegde op bovengenoemde bladz. wel waar mogt zijn. MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. IV. § 518, leert, dat het aan de Joden verboden was, geen tweederlei zaad op de akkers te zaaijen, volgens het gebod, gegeven in *Leviticus*, H. XI. vs. 19, hetwelk op eene zoodanige wijze door hen wordt uitgelegd, dat daardoor geboden was geworden, het zaad goed uit te ziften en te zuiveren, doch geenszins verboden met zaaijen af te wisselen. Deze bepaling, wel verre van schadelijk aan den landbouw te zijn, kon niet anders dan voordeelig geheeten worden. Het was intusschen de bepaling in de aangehaalde plaats van *Leviticus*, alsmede eene plaats van BAIL *sur l'état des Juifs*, die mij het in bl. 255 deed neder-schrijven. Derhalve is het meer dan waarschijnlijk, dat ik de woorden van *Leviticus* verkeerd heb begrepen: doch hoe dit ook zijn moge, en al werden de Joden door hunne wetsbepalingen niet verhinderd de akkers met verschillende graanfoorten te bezaaijen, zij moesten echter door de andere belemmeringen, op de volgende bladzijde opgenoemd, voor den landbouw geene genegenheid behouden, veeleer tegenzin in denzelven bekomen.

De Schrijver.

IV.

FRAAIE LETTEREN

EN

MENGELWERK.

IV.

FRANKLIN

IN

MEMPHIS

REDEVOERING

OVER HET
VOOR DEN VUIST DICHTEN.

(*Improviseren.*)

door

Mr. M. C. VAN HALL.

Ik opperde mij dikwerf de vrage: Is het eene waarheid en mogelijk, hetgeen eene reeks van schrijvers over de kunst, om *voor den vuist*, over onverwacht opgegeven onderwerpen, uitvoerig en schoon, in dichtmaat te kunnen spreken, hebben vermeld?

Het is zoo! zonder voorbereiding in ongebondene rede, de verhevenste waarheden van den Godsdienst op den gewijden kansel; de gewigtigste belangen des vaderlands voor den troon der vorsten, in den raad en voor de vergaderingen des volks of deszelfs vertegenwoordigers; de bezittingen, de eer, ja het leven zijner medeburgers voor de vierscharen des regts, in welsprekende redevoeringen, voor te dragen, uit een te zetten en te verdedigen; van dit alles geeft de geschiedenis van vroegere en latere tijden bij alle beschaafde volken, en ook in ons vaderland, de treffendste voorbeelden; en hoe vele

redenaren kennen wij niet, die daarvan nog dagelijks, vooral op den kansel en voor de regtbanken, door dagelijksche oefeningen daartoe allengs bekwaam geworden, de heerlijkste proeven opleveren!

De redenaren van het oude *Griekenland* en van *Latium*, om die reden dan ook welligt niet meer uitsluitend onze éénige voorbeelden en meesters in de welsprekendheid, verkeerden hieromtrent voorzeker in gunstiger omstandigheden dan die van lateren tijd.

Krachtiger dan op onze zielen moesten hunne, als gevleugelde, alles wegslepende woorden en weluidende volzinnen op de zielen hunner toehoorders werken: bij hen had de kunst van *schrijven* minder, en die van *drukken* in het geheel niet, de verbeelding en denkkraft van sprekers en hoorders, door levenlooze teekenen helpen verzwakken: het oog en het oor zag en hoorde niets, dan de gebaarden, het gelaat, de welbespraakte lippen, en de alles overmeesterende klanken en woorden hunner DEMOSTENESSEN en CICERO's: dit alles was voor den luisterenden aanbouwer levendig en bezielde: voor hem smolten dan ook de makers en derzelve gewrochten als het ware in één: men zag en hoorde den redenaar, en dacht aan geene onderscheiding tuschen hem en zijne rede (1).

Wij daarentegen, terwijl wij het gesprokene hooren, hebben het *geschrevene* en *gedrukte* altijd eenigermate voor onzen geest: zoo wordt bij ons de kunstenaar van het voortbrengsel zijner kunst als het

het ware gefcheiden, en wij kunnen ons derhalve niet, gelijk de ouden, met den redenaar en hetgeen hij spreekt, ongestoord en bij uitfluiting bezig houden!

Ten dezen opzigte staat de hedendaagfche *dichter* met den hedendaagfchen redenaar gelijk: ook bij den befchaafden hoorder zijner zangen is de kracht der verbeelding door al het gefchrevene en gedrukte vooraf belemmerd en verzwakt: maar groot is dan ook voorzeker het kunstvermogen van den dichter, dien het gelukken mag, ondanks dit alles, het gevoel zijner hoorders gaande te maken, hunne verbeelding te ontvlammen, en beide met de zijne te doen in één smelten.

De redenaar toch moge, voor de vuist sprekende, even als de dichter, die *improvifeert*, gebonden zijn aan die overeenkomst van woorden en zaken, waardoor iedere uitdrukking en volzin levendiger, zinnelijker en krachtiger wordt; hij moge, even als die dichter, in acht moeten nemen die bevallige plaatsing van woorden, en die bekoorlijke bouw van zinsneden, die, het gehoor ftrelende, den toehoorder een aangenaam en zinnelijk welgevallen verfchaft!

Hoogere, grootere vereifchten worden bij den dichter, die zich onvoorbereid in zangen zal doen hooren, gevorderd. Bij zeer vele kundigheden, die hij zoo min als de redenaar of eenig ander dichter ontberen kan, moet hij, even als deze, eene volkomene vrijheid en rusteloze werkzaamheid in denken, vergelijken en oordeelen, verkregen hebben; hij moet het ware, groote en fchoone, in al

derzelve uitnemendheid kunnen gevoelen, om het te kunnen schilderen; het oog zijner ziel moet met een juist en helderen blik tot in het hart van het onderwerp, dat hij bezingt, zijn doorgedrongen; zijne verbeelding moet vurig, ligt ontvlamd, maar toch aan de vrije en weldadige heerschappij der rede onderworpen zijn; een veelomvattend, altijd vaardig geheugen, moet hem steeds ten dienste staan; en een scherpziend oordeel moet hem de voorbeelden, die de fabel, de geschiedenis, zijne eigene ontdekking, ja de geheele natuur hem aan de hand geven, altijd juist doen kiezen, en hem de gelijkheden en betrekkingen, die beiden opleveren, ligtelijk doen opmerken en gevoelen.

In dit alles staat hij met den gewonen dichter gelijk; ook deze moet, als de meer bevoorregte zanger, van de natuur met die sterke verbeelding, dat vurige, snel door de aderen stroomende bloed, en dien schilderenden geest bedeed zijn, zonder welke de natuurlijke zoowel als de zedelijke wereld voor hem onbezield, levenloos wezen zou; als deze moet hij insgelijks vatbaar zijn voor die geweldige bewegingen der ziel, die hem als buiten zich zelve kunnen voeren, en hem eene taal doen spreken, die van de godheid getuigt, welke in hem woont, eene taal die zijne lezers of hoorders in de hoogere gewesten zijner denkbeeldige wereld kan opvoeren, of, langs aangename landschouwen, in lagere oorden rondleiden; hun het booze doen haten, zoo als hij hun het goede kan doen beminnen; met andere woorden, ook in de voortbreng-

brenghelen van den gewonen dichter: — zal hij dien naam verdienen: — moeten wij het gevleugelde paard en de geestvervoerende wateren van de hengstebroeder ouden verwezenlyk zien.

Maar tot meer dan dit alles is hij gehouden, die als dichter *improviseert*.

Hij moet het opgegeven onderwerp *eensklaps* in *al* deszelfs omvang, bestanddeelen, kleuren en beelden, denken, gevoelen, en tegelyk zedelyk en zinnelyk aanschouwen; hetgeen hij alzoo denkt, gevoelt en in zijne gloeiende verbeelding ziet, moet hij in maatgevang en rijm niet alleen, maar ook geheel onvoorbereid en zonder eenige overweging, op hetzelfde oogenblik van vlugge welbespraakte lippen kunnen doen afvloeijen. De redeenaar, het zij hij voorbereid of voor de vuist spreekt, draagt geene klusters van zangmaat of rijm. De gewone dichter heeft tijd ter overdenking, omzetting en beschaving: deze moge aan de kunst en den smaak, welke hem genoegzamen tijd ter overweging liet, de heerlijkste zangen verschuldigd zijn, de *improviseerder* daartegen is geheel aan de natuur en aan de magt van het oogenblik overgelaten en onderworpen.

Maar zouden het welligt niet juist deze klusters, die nooddwang van het oogenblik zelve zijn, welke hem tot die hoogte zijner wonderbare kunst opvoerende, hem alzoo zelfs voorregten boven den op zijn gemak zamenstellenden dichter geven?

„Van waar” (vraagt een onzer geleerde landgenooten) (2) „het poëtische, dat de taal der menschen,

die in den staat der natuur verkeereren, standvastig bestempelt? Van waar anders dan dat de loop hunner gewaarwordingen en denkbeelden vrijelijk voortgaat, gelijk eene rivier, die zich zelve eenen weg baant, en niet binnen oevers besloten is. De eerste afwijking van dezen staat, *wanneer men over zijne gedachten gaat nadenken*, is reeds de eerste trede uit deze dichterlijke wereld." Wij voegen, met betrekking tot ons onderwerp, nog eene andere vraag hierbij: wordt het vuur der verbeelding, die gloed, die het gevoel van het oogenblik zoo dikwerf doet ontstaan, niet somwijlen verkoelt, wanneer een dichter, op zijn gemak zamenstellende, om zich juist en naauwkeurig te kunnen uitdrukken, de regelen der kunst telkens raadpleegt? of later, wanneer de ontstoken vlam is uitgebluscht, en hij het koude stift der beschaving aangrijpt, worden dan niet vele schoonheden, die hij aan den indruk en de warmte van het oogenblik verschuldigd was, met de mislagen der overijling tevens, door hem, der schim van ARISTOTELES of BOILEAU ten zoen, weggevaagd en voor altijd vernietigd?

Het werktuigelijke van het schrijven, het logge, aan eenen zittenden toestand verbonden, ja het dichten in eene eenzaamheid, zonder hoorder of getuige (3), dit alles moet, uit deszelfs aard, de dichterlijke geestdrift verminderen en verzwakken, zoo als zij daartegen door de beweging der ledematen, die de prikkelbaarheid der zenuwen bevordert, en den omloop des bloeds versnelt, gewoonlijk

ver-

vermeerderd wordt (4). Hier beroep ik mij op elken dichter die mij hoort! hij zegge, of niet bij hem, wanneer hij in zijnen leuningstoel zamenstelt, dikwerf het gevleugelde paard als met bit en toom bekneeld, en hij zelve verhinderd wordt zich uit de *Castalifche* bron vrij en onbelemmerd en met volle teugen te laven, en of niet alzoo dikwerf de lichamelijke beweging voor hem de *Pegasus* was, die hem tot het hooge heiligdom der zanggodinnen opvoerde. Het ligt alzoo in den aard der zaak, dat, indien al de dichter, die zijne zangen schrijft, zoo levendig kan gevoelen, als hij die voor de vuist dicht, de laatste, door niets werktuigelijks wederhouden, aan geene kunstregelen, aan zijn onderwerp alleen denkende, zich door dat onderwerp alleen laat bezielen en oppermagtig beheerschen: dat hij daarenboven, opgewekt door hetgeen hem omringt, en allen die hem hooren, zich levendiger, vuriger, weglespender moet kunnen uitdrukken, dan de gewone zanger: hiervan daan dat groote dichters zich onder het zamenstellen aan geen mislag of afwijking van eenige kunstregelen bekreunen, maar in de warmte van hun gevoel en verbeelding slechts voortschrijven, en dichten en schilderen, hetgeen zij dachten, gevoelden en in hunne verbeelding zinnelijk aanschouwden; gerust dat de beschavende hand der kunst, in kouder oogenblikken, de te welig uitgeschoten ranken genoeg, zoo niet te veel, zal besnoeijen.

Zou het daarenboven geene waarheid zijn, dat beiden, *gevoel* en *verbeelding*, vereischten, die derzel-

zelve bezitter alleen den naam van dichter verzekeren kunnen, door het onderwerp, den *Improvifator* opgegeven, gaande gemaakt, hij zelf niet alleen door het oogenblik waarin, de plaats op welke, en door de toehoorders zelve, voor wien hij zingt (5), maar ook door de klanken waarvan hij zich bedient, ondersteund en meer en meer zal ontvlamd worden? of liever, zou door dit alles, gevoegd bij de rolling der verzen, die hij voortbrengt, en derzelve welluidendheid, telkens en naarmate de *Improvifator* voortzingt, deszelfs gevoel niet al meer opgewekt, en deszelfs verbeelding ontgloeid en beiden gaande gehouden worden, zoo als zijn gevoel en verbeelding, wederkeurig, en voor dat hem een woord ontglipte, reeds de bezielende scheppers waren van de beeldspraak die hij, al schilderende, hooren doet?

Ik heb, Toehoorders! van de gemoedsgefteldheid van zulk een dichter, en van deszelfs kunstvermogen in dezen staat, eenig, ten minste een donker befef; ik begrijp, hoe hij, weggesleept door het hem opgegeven onderwerp, dat zich eensklaps in deszelfs omvang, deelen en kleuren aan zijnen geest vertoond, naauwelijks zelf waardeeren kan datgene, hetwelk hen, die hem hooren, in verrukking brengt. Op hetzelfde tijdstip, dat hij het voorwerp ziet en gevoelt, kneedt en vormt hij zijne zangen, en spreekt die uit; en, zoo als de min beschaafde in het dagelijksche leven geen woorden, noch dikwerf welsprekende volzinnen behoeft te zoeken, wanneer hij eene gebeurtenis verhaalt, die hij

hij zelf zag en hem trof (6), kan het den waren *Improvisator*, noch aan woorden, noch aan maat, noch zelfs aan rijmklanken ontbreken; wanneer hij in zangen zal uitstorten, hetgeen hij zoo levendig zag en gevoelde: geluiden toch en klanken scheppen, onwillekeurig zelfs bij kinderen, geluiden en klanken, die daarmede overeenstemmen; die geluiden en klanken, in eene oneindige verscheidenheid door zijn gevoel opgewekt en zinnelijk voortgebracht, zijn bij hem de mindere, maar altijd gereede dienaresfen der bezielende Godheid die hem aanblaast. En toch kan ik de wijze hoe? noch verklaren, noch uiteenzetten — hiertoe zou, bij eene dichterlijke, tevens eene wijsgeerige genie, die van eenen KINKER (7) gevorderd worden.

Maar genoeg, dat reeds bij deze beschouwing alle twijfel aan het mogelijk bestaan van het *kunstvermogen*, waarvan ik spreek, moet verdwijnen.

Ik zeg *kunstvermogen!* geene kunstmatige verrukking, waaraan het hart geen deel heeft; veel minder rijmgoochelaarij van vroeger of later tijd; geene overbrenging van kronijkverhalen, zelfs niet in Grieksche of Latijnsche voetmaat, als van eenen BERONICIUS; geen referainen-klank en deunen van rederijkers of kniedichters van den goeden ouden tijd; geen lang tooneelstuk, waarvan de maker zich beroemd, hetzelfde in twee maal vier en twintig uren *gerijmd* te hebben (8); geene zoogenaamde dichtregelen naar opgegeven eindrijmen, wel meer of min spoedig, maar met pijnlijke moeite zaamgedrongen en altijd geschreven; en eindelijk vooral

ook geene rijmende voortbrengfels van een gelukkig geheugen, dat het gedachte en gedichte van anderen zich te binnen hebbende gebragt, hetzelve in eene andere gedaante, met eene verschikking van woorden of verplaatfing van rijkklanken, als nieuw en geheel voor de vuist fchijnt hervoort te brengen, maar die zich altijd als zoo vele herinneringen verraden.

Neen! dat *kunstyermogen* bedoelen wij, waardoor de ware dichter op een gegeven onderwerp, gemakkelijk, bevallig, krachtig in voetmaat en rijm, voor de vuist en oorspongelijk, in een froom van woorden, zoo als de natuur hem die opgeeft, op één oogenblik eene reeks van verhevene en aangename, ftoute of zachtere, en altijd dichterlijke beelden en gedachten weet voor te dragen, en voor het oor zoodanig te fchilderen, dat derzelve fchikking en kleur, met al hare kracht en fchoonheid, gelijktijdig in den opgetogen geest en het gevoelige hart van den daarvoor vatbaren toehoorder overgebragt, en als het ware daarmede verwezenlijkt worden.

In de kindschheid der volken (zegt men) hebben de dichters der grijze oudheid, zonder andere voorbereiding, den wildzang der natuur der vogelen nagezongen (9). De profeten der oudheid herbaalden voor tijdgenooten en nakomelingschap, zonder voorafgaande overpeinzing, de ftemme Gods, die in hun binnenfte fpak, in de verhevenfte liederen; de oudfte treurfpelen zelve werden nooit vooraf bepeinsd, gefchreven, maar voor de vuist

gemaakt; in de oudste heldentijden der Grieken waren de dichters zelve helden en bezongen die, ook dikwerf zonder eenige voorbereiding, wanneer hen hunne zanggodin of JUPITER zelve bezielde; maar zij hadden hunne citer, wier snaren hen eerst in verrukking bragten, en hunne zangen ondersteunden en begeleiden; en zoo zweefden hunne klanken tusfchen het gezang en het *recitatief*.

Bij de vroegere en latere Arabieren, vooral vóór of kort ná MOHAMMED, *improviseerden* hunne dichters op het slagveld, na eene behaalde overwinning of bij buitengewone gebeurtenissen, het zij voor de vuist naar eigen kunst, of over onderwerpen, door de *Kalifs* of andere hunner vorsten opgegeven (10). De oudste treurspelen zelve werden nooit vooraf bepeinsd of geschreven, maar voor de vuist gemaakt; en ook nog heden zegt de boersche bewoner van het eiland *Minorca*, in wedstrijd met zijne mede-eilanders, zijne voor de vuist gemaakte gezangen, door de citer ondersteund, vrolijk op (11).

De Grieksche potsenmaker van onze dagen werd nog onlangs, in tegenwoordigheid van geest en snelle opvolging van gedachten noch in levendigheid noch in volheid van beelden, door den Italiaanschen *Improvifator* overtroffen; bij de onbeschaafde volken, tot bij Kalmukken in de woestijnen, tusfchen den *Don* en de *Wolga*, vindt men zang- en dichtkunst, en het vermogen, waarvan wij spreken; de taal waarin de wildste volkstammen zich uitdrukken, schijnt reeds te bewijzen, dat de natuur den mensch tot dichter schiep, en dat treurspel en

lierzang, ja het heldendicht zelve, aan den *Improvisator* derzelve bestaan verschuldigd zijn (12).

Het schijnt alzoo waar te zijn, dat de kunst den mensch natuurlijk, en de verfijningen, die daarin later gebragt zijn, niet anders moeten worden beschouwd dan als de verbetering van een vermogen dat hij vroeger bezat: vol geest, waarheid en *naïviteit* was daarom het antwoord aan den keizer van *Japan*, dat de vernuftige CLAUDIUS zijnen ASMUS in den mond heeft gelegd: *welk een toefsel (vroeg de keizer) heeft men in Europa, om zich in de poëzij te volmaken? — „Wij hebben daar (was het antwoord) eenen schonen hemel en eene schoone aarde, en eenen heiligen Godsdienst, Sire!”* De keizer begreep dit niet, en vroeg andermaal, wat ASMUS door *poëten* verstond? en deze beschreef nu dezelve: *„als reine keisteenen, aan welke de schoone hemel en schoone aarde en de heilige Godsdienst aanslaan, dat er de vonken uityliegen”* (13).

Het denkbeeld, in het antwoord opgesloten, vordert hier geene verdere verklaring, en is voorzeker bijna overal toepasselijk.

Geen wonder dan, dat ARISTOTELES alle poëzij, het heldendicht zelve, in deszelfs eersten oorsprong aan het voor de vuist dichten toekent: zeker is het, dat de aloude Grieksche zangers zich in onbeschaafde en ruwe, *dithyrambische* toonen, nog in zijnen tijd lieten hooren, en dat deze veraf waren van den dichterlijken zin, die zich vroeger in *Athene* ontwikkelde, toen koren uit mannen en jongelingen, van onderscheidene stammen, aldaar op-

opgekomen, en nog met landelijk stof bedekt, hunne boersche zangen voor den vuist aanhieven (14). Geen wonder, dat het oude *Latium*, waar eens CICERO zoo heerlijk en zegepralend en dikwerf onvoorbereid sprak, waar ARCHIAS, dien zijne welsprekendheid vereeuwigde, reeds voor de vuist dichtte (15), en waar later de jonge OVIDIUS, zoo dikwerf, tot ieders verbazing, onvoorbereid in voetmaat zong (16); geen wonder dat *Italië*, vooral federt de herleving der letteren, die menigte dichters, door dit vermogen begunstigd, heeft opgeleverd, die wij bij andere volken te vergeefs zoeken.

Reeds in de eeuw van Paus LEO X wedijverden een BRANDOLINI, MARONE en QUERNO, ja, LEO X zelfs, met D'AQUITA en andere Italiaansche *Improvisatoren* van dien tijd, in de bekwaamheid, om verzen voor de vuist in de Latijnsche tale te maken (17).

Ook toen ademden en nog ademt de Latijnsche en Italiaansche zanger, zoo als weleer VIRGILIUS en HORATIUS, onder een bijna altijd helderen hemel; ook hem omringen nog de bekoorlijkste landdouwten, en dekt hem het liefelijkst lommer; voor hem ook stroomen en vloeijen nog de kristallen wateren van den *Clitumnus*, de zachtvlietende *Liris* en de schuimende *Aufidus*; voor hem pralen nog die bevallige heuvels en wijduitgestrekte vlakten, die bergen en valleijen, welke in de dagen van *Romes* lettereeuw verrukten; bruisende waterfallen, ruischende bronnen, betooveren nog overal om strijd zijne zinnen, en storten in zijn geest en

hart die gewaarwordingen en gevoelens, die voor geene andere dan dichtelijke mededeeling vatbaar zijn; en wendt hij van daar zijn oog op die voortbrengselen der beeldende kunst of derzelve puinhoopen, op die gedenkteekenen van Romeinsche grootheid van vroegere eeuwen, of van de stoutste vlugt der herrezene kunsten in latere dagen; overal ziet hij beelden en verhevene zichtbare teekenen, het verhevenere onzichtbare uitdrukkende; overal vindt hij gereede en bewerkte bouwstoffen voor zijnen natuurlijk-dichtelijken geest.

Zulke omstandigheden vielen geen OSSIAN, geen VAN DEN VONDEL, (en hoe rijst beider dichtroem nu in onze oogen!) voorzeker te beurt: maar zulke omstandigheden kunnen niet anders dan het echt dichtelijke vernuft vroeger doen rijpen; deszelfs gevoel spoediger opwekken, en zijne verbeelding sneller doen ontvlammen.

Aan zulke omstandigheden is de Italiaan welligt de aart zijner taal mede verschuldigd. Of zou een volk, wiens verbeelding ligt gaande gemaakt wordt, juist daardoor geene meer heerschende neiging tot ontleende en figuurlijke spreekwijzen verkrijgen? Gewaarwordingen toch en denkbeelden en hartstogten, door de schoone natuur en andere zichtbare teekenen en beelden uitgedrukt, deelen zich ongemerkt aan de taal zelve mede, en deze wordt hierdoor meer rijk van beelden en uitdrukkingen, en alzoo dichtelijker.

Gelijk de meeste oude talen heeft de Italiaansche de eigenschap, dat zij omtrent de schikking der
woor-

woorden eene vrijheid verleent, die den dichter veroorlooft, veelal zoodanige orde te kiezen, die met de gesteldheid zijner verbeelding het meest overeenkomstig is, en zich alzoo van omzettingen, (in de meeste nieuwere talen niet geduld), te bedienen, die de muzikale schoonheid bevorderen en de welluidendheid der volzinnen kunnen ondersteunen (18).

Hiervandaan het dichterlijke der Italiaansche taal, naar het oordeel van bevoegden, en alzoo het meer gemakkelijke voor den dichter, om als *Improvisator* uit te munten. Iedere zinsnede bijna wordt in deze taal een vers; bijna alle woorden in dezelve, door de menigte van klinkletters, die als zoo vele echo's op elkander terugkaatsen (19) kunnen op elkander rijmen; zacht en welluidend is zij in hare uitspraak en zangeriger dan eenige hedendaagsche.

„Het is (zegt Mevrouw VAN STAEL HOLSTEIN) niet alleen aan de zachtheid der Italiaansche taal, maar vooral aan den sprekenden klank der welluidende syllaben, waaraan men het vermogen der Italiaansche dichtkunst moet toeschrijven. Zij is zoodanig *muzikaal*, dat men, onafhankelijk van de denkbeelden, alleen in den klank der woorden behagen schept, en die woorden hebben iets zoodanig schilderachtigs, dat zij als het ware schilderen hetgeen zij uitdrukken” (20).

De bevallige, zangerige, alles met zich wegslepemde rijkdom der Italiaansche taal, heeft haar wel eens doen vergelijken bij die schoone zangeressen in den schouwburg, van welken men, behalve haren toot

en welluidende klanken, niets meer begeerde; men vergeeft daarom den Italiaanschen *improviseerenden* dichter, ligter dan anderen, het zinne- en gedachte-looze zijner verzen, indien hij zich maar van het vormende voertuig en het woordenspel, dat zijne taal hem aanbiedt, altijd meesterlijk weet te bedienen (21). Hij gebruikt bij dit alles doorgaans eene zeer gemakkelijke voetmaat: gewoonlijk bestaan zijne coupletten in acht verzen, ieder van zeven syllaben, en verdeeld in twee vierregelige, ieder van welke eindigt met een afgebroken vers; zoodanig, dat van elke vier regels slechts twee op elkander rijmen (22).

Bij velen hunner *Improvifatoren* ondersteunt, zoo als bij de oude Grieksche heldendichters en den Minorkaschen eilander, het speeltuig of het gezang, of beide, de voetmaat: onder het spelen op de guitar, zingen zij op eenen recitativen toon; terwijl hunne stem alsdan, langzaam, hunne woorden verzelt, hebben zij tijd hunne denkbeelden te verzamelen, en, naarmate die bij hen opkomen, dezelve te omkleeden en in beeldspraak te verzinnelijken (23).

Maar allen, zelfs velen van den geringsten stand, behoeven deze ondersteuning niet; de Siciliaansche schipper, den reiziger in zijne barken overvoerende, roept hem in den bevalligsten tongval en de schoonste verzen dikwerf een hartelijk en lang vaarwel toe: CORINNA hoorde dit, en geloofde toen bijna, dat de zuivere lucht van hemel en zee op de verbeelding der menschen werkte, als de wind op de

de Æolische harp, en dat de dichtkunst, gelijk de akkoorden, de echo der natuur was (24).

De beroemdsten echter der Italiaansche *Improvisatoren*, alle hulp van zang, en eene zoo gemakkelijke voetmaat verfmadende, verkiezen de moeilijkste versmaten; ja door die moeilijkheid zelve schijnt hun kunstvermogen te winnen, hunne verbeelding meer te ontgloeijen, en hun gevoel levendiger te worden; deze *declameren* hunne verzen zoo snel en onafgebroken, alsof zij die lazen.

De *Improvisator* GIANNI stelde niets in zijn boekvertrek op, hetgeen hem als dichter eenigen roem kon doen verwerven; maar wanneer men zijne voor de vuist gemaakte zangen, door snelschrijvers (*tachigraphes*) opgeschreven, ook naderhand las, vondt men daarin rijkdom van beelden, vuur van welsprekendheid, kracht van poëzij, en gedachten tevens, die hem met de beroemdste vernuften zijnes lands gelijk konden stellen (25).

De dichteres MAZZEI, schoon onbevallig opzeggende, zette hare welluidende taal nog grootere schoonheid bij, wanneer zij *improviseerde*: dan boeide zij de toehoorders aan hare lippen, sleepte hen weg door den tooverstroom harer zangen, en voerde hen over als in eene dichtelijke wereld, waar zij hen gelooven deed, de taal der Goden te hooren: de minst verwachte en meest onderscheidene onderwerpen bezong zij ten zelfde ure achtervolgens: zoo maalde zij de genie en het karakter van den dichter DANTE, van den staatkundigen ge-

schiedschrijver MACHIAVEL, van den wijsgeer GALILEI, en schilderde de aloude vrijheid en grootheid van *Florence* op het heerlijkst af. Zoo dichtte zij voor de vuist een treurspel over een nimmer behandeld onderwerp; deed deszelfs knoop gevoelen en de ontknooping voorzien; en zong eindelijk zonder tusfchenpozing, na elkander, vijf verschillende klinkdichten, over zoo vele onderscheidene onderwerpen, en nog wel opgegevene rijmklanken (26).

Nog onlangs deed zich de Milaneefche schilder en dichter PISTRUCCI andermaal in *Frankrijks* hoofdstad, als *Improvifator* hooren: na het ontzettend tafereel van de pest te *Barcelona*, den dood van CICERO en dien van den dichter ALFIERI, in de schoonste gezangen te hebben geschilderd, beantwoordde hij dichterlijk de vraag: of de Italiaanfche, meer dan eenige andere Europifche tongval, voor de dichtkunst gefchikt ware? en improvifeerde vervolgens over zes verfchillende, geheel ongelijkfoortige onderwerpen, die hem werden opgegeven (27).

Het fchijnt den *Improvifator* het gemakkelijkt om ftatige onderwerpen ernftig te bezingen: deze toch maken het gevoel en alzo de verbeelding, ligter dan vrolijke, gaande. FERETTI echter, een dichter in *Rome*, improvifeerde nog in 1819 of 1820, voor *Lady* MORGAN, over hare zucht voor het polichinel- en marionettenspel met befchaafde, vrolijke boert; en gaf een snel maar geleerd overzicht van de zoogenaamde *zeven Italiaanfche maskers*,
 maar

maar hij ondersteunde zijn zang met de akkoorden van het piano (28).

Bij deze weinige voorbeelden zou ik nog anderen kunnen voegen, indien mij de tijd zulks veroorloofde: ten slotte van deze opgave moet ik echter nog vermelden, dat, zoo als LAURENS DE MEDICIS in den dichter PULCI, eenmaal een *hof-improvisator* gevonden had; zoo ook NAPOLEON den dichter GIANNI, waarvan ik sprak, den tijtel van *Improvisateur Impérial*, met eene jaarwedde van zes duizend franken verleende.

Of en in hoe verre in andere beschaafde gewesten van ons werelddeel dit kunstvermogen bestaat en gevorderd is, kan ik thans niet onderzoeken: geene treffende voorbeelden daarvan heb ik, buiten *Italië*, *Spanje* en *Nederland*, noch ook in *Duitschland*, zelfs niet in *Engeland*, waar het voor de vuist spreken in on dicht zoo gewoon is, gevonden; de Franschen althans houden het onmogelijk in hunne taal, de minst dichterlijke van allen, en door VOLTAIRE reeds eene trotsche *bedelaarsse* genoemd, te *improviseren* (29).

Maar wat ons vaderland betreft, reeds voor lang hebben onze vernuften het zoo oud als onregmatig (30) verwijt gelogenstraf, als of onze koele aart, en het min dichterlijke en weinig grootfche van den grond die wij bewonen, den Nederlander onvatbaar zouden maken voor de beoefening der kunsten van het schoone.

Het is niet met onze dichters als met de nach-

tegalen, die slechts bij zachte lenteluchten hunne zangen doen hooren: reeds onze JANUS SECUNDUS vervaardigde een zijner schoonste *Elegiën*, meeren-deels te paard rijdende, in de Latijnsche taal: ook de groote ERASMUS dichtte zijn gezang over den ouderdom in dezelfde taal op de bergen van *Zwitserland* (31); en KASPER VAN BAERLE bedankte de beroemde TESSELSCHADE, op het slot te *Muiden*, toen deze aldaar hare vrienden, met een keurig festoen van herfstvruchten verraste, met een voor de vuist gemaakt dichtstukje, op de geestigste en bevalligste wijze (32).

Het is waar, onze dichters leven onder geen Grieksche hemel, noch zien rondom zich die schoone natuurtooneelen, welke *Italië* aan zijne dichters oplevert.

Waar nog natuur, vol gloed en pracht
Op trotsche bergen woont, van vruchtbre heuveln lacht,
En vrolijk speelt door mirtedreven;
Waar 't zalig dal van honig vloeit,
De roos, ook in den winter, bloeit,
En de uren, zorgloos, henen zweven.

Maar

Zou daar slechts zijn het blij geweest,
Waar schoonheid haren zetel vest;
Waar de opgeklaarde geest, gediend door vlugge zinnen,
Zich aan 't gevoelig hart verbindt,
Waar 't zusterkoor der zanggodinnen
Zijn priesters en altaren vindt?

Juicht, vaderland! in uw moerassen!
 Door u wordt ook haar dienst gevierd;
 Der kunsten loof moog elders wasfen,
 't Rijst welig op uit uwe plassen,
 En spiegelt zich in 't nat, dat door uw velden zwiert.

De VONDELS zingen aan uw stranden;
 De HOOPTEN toovren door uw taal;
 Uit hooger kring, uit lager standen,
 Gaan opwaards geurige offeranden,
 En jeugd, ja blinde zelfs, draagt vrolijk de offerfchaal (33).

Wat onze taal betreft, bij haar zijn (zoo als DE GROOT te regt fchreef (34)), de woorden zoo talloos als de gedachten; zij is het, die uit haren eigen rijkdom vormt, verbindt en zamenftelt: die onuitputtelijke rijkdom in beteekenissen, zinwijzingen, zin-nabootfende wortelklanken, en aan elkan- der verwantschapte woorden, bijna aan overdaad grenzende, wordt nog telkens verrijkt met ooft, dat op haren eigen bodem rijp geworden en geplukt is. Geen voorwerp is bijkans denkbaar, dat in onze taal niet zinnelijk uitgedrukt, en alzoo door den waren dichter, wien de natuur het fiksche penfeel in handen gaf, niet treffend kan worden afgefchilderd; zij is zoo dichterlijk als de meeste der nieuwere talen (35).

Maar zoo onze taal in zachtheid en welluidend- heid, in harmonie en melodij, en alzoo in muzikaal vermogen, voor de Italiaanfche wijken moet, wel
 nu,

nu, dan ook is de kunstverdiensfe van den Nederlandschen dichter grooter dan die van den Italiaanschen zanger, wanneer zij beiden als *Improvifatoren* gelijkelijk uitmunten.

De onze kan, in zijne min zangerige taal, door klanken alléén, noch behagen, noch verrukken: hoe schoon en schilderachtig de woorden ook zijn mogen, waarvan hij zich bedient, door dat schoone en schilderachtige, wanneer het zinledig, en beelden gedachteloos is, zal hij den aandacht niet boeijen nog de zielen der toehoorders wegslepen. Neen! om dit doel te kunnen treffen, moet hij zijne taal en de kunstvormen van maat en rijm, die zijne werktuigen zijn, overal geest en leven, door schoone, zinrijke gedachten en beelden, weten bij te zetten.

Van de zijde der taal derhalve zoowel als van zijne toehoorders, heeft de Nederlandsche dichter zwarigheden te boven te komen, die den Italiaanschen *Improvifator*, of niet, of minder in den weg staan.

Groot is alzoo in ons oog het kunstvermogen van die weinigen onzer dichters, die met hetzelfde begaafd zijn: behalve dien, waarvan ik straks uitvoeriger zal spreken, hoorde ik een van dezelve (36) eenige weinige, maar voortreffelijke dichtregelen, bij zekere gelegenheid, voor de vuist opzeggen: van een ander beroemd dichter (37) verhaalde men mij, dat hij zulks dikwerf met den gelukkigsten nitflag beproefde, en wel in het boertige, het moeilijkste van alle dichtsoorten.

Maar

Maar hetgeen ik vooral gelegenheid had dikwerf te bewonderen, was het verheven kunsttalent van dien onzer landgenooten, dien ik, en zoo vielen onder U, mijne Heeren! zoo menigwerf ten aanhoore van zoo vele opgetogenen, van kunstregters en min geoeffenden, ja van dichters zelve, alle de zwarigheden die wij opnoemden, met onbetwiste zegepraal, zagen overwinnen; wanneer wij hem over onderwerpen van allerlei aard, en daaronder over zoodanigen, die voor geene dichterlijke behandeling vatbaar schenen, met de hem eigene oorspronkelijkheid, onverwacht en onvoorbereid in eene lange reeks van de voortreffelijkste dichtregelen, en in telkens afwisselende voetmaten, gezangen hoorden voortbrengen, die den strengsten beoordeelaar zelfs de veder der kritiek uit de hand zouden hebben moeten rukken; zoo hij slechts dichterlijk gevoel, en vooral geen kunstnijd bezat,

Dan roonde hij, hoe hij, al de krachten en het niterste vermogen onzer rijke taal kennende, haar, als zijne dienaressse, in het vrij en onmeetbaar veld der dichtkunst wist te bevelen: in haar stortte zijn dan levendig gevoel, terwijl het zijne verbeelding in vlam zette, de stoutste of bevalligste zangen uit: als bij den oorspronkelijken natuurdichter werkten de toonen, die hij voortbragt, op zijne eigene hartstogten niet minder, dan op die van zijne hoorders; zijne geestdrift klom, gelijk de vlugt eenes leeuweriks bij het zingen al hooger en hooger (38), en naarmate het onderwerp of de aandoeningen, die hem beheerschten, zulks vorderden,

ver-

veranderde hij van maat en toonen: nu eens was zijne poëzij verheven en somber, dan wederom ligt en vrolijk zangerig: nu klimmende, dan dalende ging hij van het eene beeld tot het andere, met veelal onverwachte, maar altijd natuurlijke, afwisselingen, over: het schein, alsof in dien staat van verrukking hem de voortreffelijkste gedachten en voorstellingen als van zelve toestroomden; dat alle zijne denkbeelden, op dat oogenblik geboren, reeds bij derzelver wording de toon der harmonie aannamen; en dat de melodij zijner klanken zich, met de kleuren zijner dichterlijke schilderijen, ten zelfden stonde, wonderlijk vereenigden, om den verbaasden toehoorder te doen zien, wat het gevoel van het oogenblik, op den waren, oorspronkelijken dichter vermag.

Dan hoorden wij, zoo als MEVROUW VAN STAEL (39) bij CORINNA, een bezielde-gesprek: als deze schein hij zich over te geven aan den indruk, die de deelneming zijner hoorders, waardig hem te ontvlammen, bij hem te weeg bragt, en als of hij een gedeelte van zijn kunstvermogen aan hunne opletende tegenwoordigheid verschuldigd was, zoo als wederkeerig zijne aandoeningen tot de hunne overgingen, en ieder zijner toonen door aller hart en gevoel beantwoord werd.

Zoo dichtte en zong hij, over de verhevenste, belangrijkste en meest onderscheidene onderwerpen, de heerlijkste liederen voor de vuist: *de ontdekking van het buskruid; vrijheid en dwingelandij; den alouden en tegenwoordigen toestand van het vader-*

Nederland van VIRGILIUS; Griekenlands herlevenden letterroem en onafhankelijkheid; de bekoorlijkheid der onschuld; het huisfelijk geluk; levenswijsheid; en zoo veel andere voorwerpen, uit edele harten opgeweld, en den dichter overwaardig, die mensch en Christen en Burger is.

Elk dier onderwerpen, reeds op het oogenblik der opgave, als met een tooverslag, het heerschend denkbeeld zijner ziel geworden, werden dan ijlings, en, terwijl zijne toehoorders tot het aanhooren van dezelve nog nauwelijks gereed waren, door hem omkleed in verzen, wier harmonie, kadanfen, overgangen, woordenklank en toonval, met die onderwerpen zelve overeenkomstig waren.

Als een droomende in den slaap, of liever, als een andere ARCHIMEDES, scheen hij dan boven en buiten zich zelve, in dien staat van afgetrokken opgetogenheid, en die onverstoorbare inspanning van geest, die hem het tegenwoordige en al wat hem omringde, deed vergeten en voorbij zien, om in gezangen, vol merg en pit van zaken, maar ongelukkig door geene snelschrijvers in doode teekenen voor ons en de nakomelingschap bewaard, maar vol van vuur, van kracht, van leven en van welluidendheid, de heerlijkste dichterlijke idealen te schilderen, waartoe hij, bij meerder tijd ter overdenking, trageren omloop des bloeds, en in volkomener rust, mischien niet in staat zou zijn geweest (40).

Gelukkig *Nederland!* dat, in den grootschen reuwer dichters, dezen zeldzamen krachtigen geest
kun-

kunnende opnoemen, van deze Æolische harp de echo der natuur, ook in uwe moerasfen, moogt hooren weergalmen! Deze roem, aan VONDELS eeuw bijna geheel ontzegd, was voor u, tot in den tegenwoordigen tijd, bewaard. Gelukkig *Nederland!* een volk, in wiens midden zulk eene bezielende vlam nog blaakt, heeft zijne letterkundige loopbaan nog niet voleindigd (41).

AANTEEKENINGEN.

---

(1) Vergelijk F. ANCILLON, *Mélanges de Littérature et de Philosophie*, tom. I. p. 298.

(2) BELLAMI EN HÖLTY, in het IIde Deel der *Verhandelingen van de tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut*, bladz. 178. Door den Hoogleeraar VAN CAPELLE.

(3) Zie over deze omstandigheid de verschooning door CICERO bijgebracht, toen hij zijne *Oratio pro Rege Dejotaro*, in het bijzonder paleis van CAESAR uitsprak, en bij derzelve aanvang klaagde, dat hij het voorregt niet had, om voor eene menigte te spreken: *in qua oratorum studia niti solent: Oratio pro Rege Dejotaro* Cap. 2. Zoo ook was de beroemde Engelsche Parlements-Redenaar FOX minder schrijver dan redenaar; en zijne schriften misten veelal die kracht en dat vuur, hetwelk aan zijne, voor de vuist uitgesprokene, redevoeringen zeldzaam ontbrak.

(4) PLINIUS, Libr. I. Epist. 6, zegt: „het is verwonderlijk hoe de ziel, door de werking en beweging des ligchaams opgewekt wordt.” Vergelijk hierbij C. F. FLÖGEL, *Geschichte des menschlichen Verstandes*, t. 183. § 156.

(5) *Ad dicendum etiam pudor stimulos habet et dicendorum expectata laus: — extemporalis actio auditorum frequentia, ut miles, congestu signorum, excitatur.* QUINT. INST. *Orat.* Lib. X. Cap. 7, N°. 16.

(6) Men zie zijne *Verhandelingen* in de voorrede van de drie deelen zijner *Gedichten*.

(7) *Imperitis quoque, si modo sunt aliquo affectu concitati, verba non desunt.* QUINTIL. *Institut. Orat.* Lib. X Cap. 7 N°. 15.

(8) Zoo als de *Wittebroodskinderen* van P. GODEWIJK, gedrukt te Dordrecht 1641.

(9) LUCRETIUS *de Rerum nat.* Lib. V vs. 24. Vergelijk hier de *Verhandeling* van den Hoogl. Mr. D. J. VAN LENNEP, over de oorzaken van de opkomst, bloei en het verval der letteren; te vinden in de EUTERPE, uitgegeven door J. KANTELAAR en M. SIEGENBEEK, IIde Stuk, bl. 3.

(10) Zie *vita Timuri*; de geschiedkundige Werken van ABULFEDA; de *excerpta ex Hamasa*, door den oudsten SCHULTENS uitgegeven, en de *Annales Moslemici*.

(11) Zie KANTELAAR, *Verhandeling over het Herdersdicht*, bl. 19 en 21 en de plaatsen aldaar aangehaald; en vooral HEEREN, *Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, Göttingen 1821. f. 162.

(12) Zie MURHARD, *Tafereelen van den Griekschen Archipel*, D. II. bl. 152. *Conf. de Kalmukken*, Amst. bij J. C. VAN KESTEREN, 1820, bl. 179 en volg.

(13) ASMUS, *Omnia Secum portans*, th. III. f. 87 en 88.

(14) Zie hier over breeder F. SCHLEGEL, *Sämmtl. Werke*, B. 13. *Studiën des Classischen Alterthums*, I Th. f. 169. en de plaatsen van ARISTOTELES, MAXIMUS TYRIUS, en van HERODOTUS aldaar aangehaald; alwaar hij onder de Grieksche Improvisatoren van lateren tijd, toen de maatschappelijke toestand het natuurlijke gevoel van het landvolk niet meer zoo als voorheen gunstig was,

onder de dichters voor de vuist **DIOGENES** van *Tarsus* en **ANTIPATER** van *Sidon* opnoemt, zich met betrekking tot den laatstgemelden beroepende op de bekende plaats van **CICERO** *de Orat.* Lib. III. Cap. 50; vergelijk hiermede **QUINTILIANUS**, *Inst. orat.* Lib. X. Cap. 7.

(15) Zie *Orat. pro Archia*, Cap. 8.

(16) **OVIDIUS**, *Trist.* IV. 10, 25.

(17) *Geschiedenis van Paus* **LEO** X. D. I. bl. 245. en D. III. bl. 407 en volg. In 1826 zijn te *Verona* gedrukt de in het Latijn voor de vuist vervaardigde gezangen van den Italiaanschen dichter **F. GAGLIUTTI**, waarvan een ten onderwerp had een tooneel te *Munchen* door hem bijgewoond, alwaar hij den koning van *Beieren*, alleen en zonder wacht, met zijn kind aan de hand, op het kerkhof zag, in het midden van eene hem eerbiedigende volksmenigte, die hare godvruchtige gebeden voor de afgestorvenen, aldaar begraven, ten hemel opzond; de twee laatste regels van zijn dichtstuk waren de volgende:

Ecquis hic? oravit. Rex noster. Inermis? Amicus.

Proh Deus! et Regi gratulor, et populo.

Zie de *Revue Encyclopedique*, Mei 1827. p. 433.

(18) Zie **BLAIR**, *Lesfen*, D. I. bl. 188.

(19) Vele goede Italiaansche schrijvers beschouwen de menigte van klinkletters in hunne taal als een gebrek; zij laten die daarom dikwerf aan het eind der woorden weg, ten einde de medeklinkers te meer te doen uitkomen.

(20) *Corinne*, tom. I. pag. 96 *et suiv.*

(21) Men vergelijke hier **DU PATY**, *Lettres sur l'Italie*, tom. I. pag. 123.

(22) Zie s. DE SISMONDI, *de la Littérature du midi de l'Europe*, tom. II. pag. 92 *et suiv.*

(23) Zoo improviseerde de Toskaansche SESTINI nog onlangs te *Parijs*, maar behoefde de snaren eener Piano en eenige oogenblikken van overdenking; zie *de Miroir* van 10 November 1822. Vergelijk VOLKMANS *Reisboek door Italië*, D. II. bl. 225, en DU PATY, *Oeuvr. cit.* tom. I. pag. 124.

(24) *Mad.* DE STAEL HOLSTEIN op de aangehaalde plaats. *Lady* MORGAN, *l'Italie*, tom. III. pag. 70 *in not.* spreekt van eene beroemde *Improvisatrice* CORILLA, die de eer der krooning, gelijk PETRARCHA, waardig gekeurd, dezelve genoten had, en welke men meende dat het origineel van de *Corinna* van MEVROUW VAN STAEL HOLSTEIN was geweest. Men vindt bij MOORE insgelijks van eene CORILLA, als voor de vuist dichtende, gewag gemaakt. Zie MOORE, *Beschouwing der Zeden*, enz. D. VI. bl. 138 en 139.

(25) Ook T. SGRICCI, een verdienstelijk *Improvisator*, kon zich als dichter niet voldoen: wanneer hij op zijn gemak zamenfelde, dan liepen de denkbeelden zijne pen vooruit en verbijsterden hem. Zie MULLER, *Rom, Römer und Romerinnen*, th. I. f. 241. ROSETTE, dien *Lady* MORGAN, nog korten tijd geleden, te *Napels* hoorde improviseren, verzekerde haar, dat hij, na het opzeggen zijner voor de vuist gemaakte verzen, niet alleen dezelve niet kon schrijven, maar zich zelfs er geen woord van herinneren kon. *l'Italie*, *par Lady* MORGAN, tom. IV. pag. 281 van de Fransche vertaling.

(26) De SISMONDI, *loc. cit.* Onder de vrouwen munteden reeds vroeger, als *improviserende* dichteresfen, in *Italië* uit: MAGDALENA MORELLI, te *Napels*, en CORILLA, te *Florence*. Zie VOLKMANS *Reisboek*, D. II. bl. 217.

(27) Het

(27) Het verhaal daarvan is te vinden in de *Miroir* van 14 October 1821 N°. 243. Later heeft hij aangekondigd, dat hij eene *opera* zoude improviseren, en onderscheidene *recitativen*, *aria's*, *duo's*, *trio's* en *kooren*, waaruit die zou zijn zamengesteld, zingen. Wat hiervan echter geworden zij is mij niet gebleken.

(28) *Lady MORGAN, l'Italie*, tom. IV. pag. 281.

(29) Vergelijk hier VAN ALPHEN, *Verhandeling over het aangeborene in de Poëzij*, bl. 214 en volg. BARETTI, *ibid.* en KINKER, in de voorrede voor het IIIde Deel zijner *Gedichten*, bl. 36. De Schrijvers van de *Miroir* zeggen daaromtrent: *cette espèce d'improvisation, commune en Italie, est jugée impossible en France. Notre langue, souvent si énergique et si élégante, est trop ordinairement rebelle pour se plier avec facilité aux entraves que lui présentent ensemble la pensée, le rythme et la sévère harmonie des mots consonnans, rappelées à la fin de chaque ligne mesurée.*

Uit het leven van onzen dichter ANTONIDES, door D. VAN HOOGSTRATEN, blijkt, dat de eerste op zijn huwelijk een dichtstuk voor den vuist, al wandelende over de vloer, gemaakt heeft, hetwelk de dichter PLUIMER dadelijk op het papier bragt.

(30) Men zie BROEKHUIZEN, *ad Prop. Lib. I. Eleg. 14*, en in *Carm. Hendecas. X*, p. 168, alwaar hij onzen landaard hiertegen zoo geestig, als met nadruk verdedigt.

(31) JOH. SECUNDUS, *Eleg. Lib. I. Eleg. 2. Ejus Epist. ad fratrem*, zie de uitgave van den Hoogleraar BOSSCHA, Tom. I et II. pag. 277. *Conf.* den uitgever in zijne aantekeningen.

(32) J. DE VRIES, *Verhandeling, Werken der Bat. Maatschappij*, D. III. bl. 136.

(33) Zie mijne *Gedichten*, bl. 208.

(34) MEERMAN, *Vertaling van de GROOTS Vergel. der Gemeenebesten*, D. III, bl. 99.

(35) Men vergelijkte hier VAN ALPHEN, *Dichtkundige Verh.* bl. 6 en 7. TEN KATE, *Aanleiding*, D. I. bl. 11. aldaar aangeh. KINKER, in deszelfs *Voorrede* voor het 1ste Deel zijner *Gedichten*, en LULOFs, *Schets van een overzicht der Duitsche Taal*, bl. 62.

(36) De Heer BOSSCHA, thans Hoogleeraar aan de Militaire Hoogeschool te *Breda*.

(37) De Heer VAN WALREE te *Haarlem*. De Heer BILDERDIJK heeft, zoo men mij uit uit zijnen mond verhaald heeft, ook in zijne jeugd wel eens geïnproviseerd; de menigte zijner snel achter eenvolgende dichtstukken, die hij in openbaren druk uitgeeft, kan niemand doen twifelen, dat hem dit kunstvermogen ten deel viel. Dat BELLAMI vaardig, hoewel niet in den eigenlijken zin, *improviseerde*, zelfs in eenen luimigen toon dichten kon, blijkt uit zijne gedenkzuil, door W. A. OCKERSE en A. KLEYN, geboren OCKERSE, bl. 33 en volg. alwaar zulks met belangrijke proeven gestaafd wordt.

(38) Verg. ook hier VAN LENNEP, aangeh. *Verh.* bl. 8.

(39) Op de aangehaalde plaats.

(40) Dat ik hier den Heer W. DE CLERCQ bedoele, zal ik hier voor vele mijner lezers niet behoeven te vermelden. In de *Revue Encyclopedique* van 1823. Vol. 17 Livr. 4, wordt aan zijn onbegrijpelijk kunstvermogen, door een' onzer Landgenooten, nader regt gedaan.

(41) DE SISMONDI, op de aangeh. plaats.

REDEVOERING

OVER

DE GEESTDRIFT VAN DEN KUNSTENAAR.

UITGESPROKEN TER GELEGENHEID VAN DE

PLEGTIGE PRIJSUITDEELING

IN HET DEPARTEMENT TEEKENKUNDE,

DER MAATSCHAPPIJ:

FELIX MERITIS.

Op den 28sten Januarij 1829.

DOOR

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

530 SOUTH EAST ASIAN AVENUE

CHICAGO, ILLINOIS 60607

TEL: 773-936-3700

FAX: 773-936-3701

WWW.PHYSICS.UCHICAGO.EDU

PHYSICS 101

101

PHYSICS 101: MECHANICS

REDEVOERING

OVER

DE GEESTDRIFT VAN DEN KUNSTENAAR.

Zonder eenige aanblazing der Godheid is niemand ooit een groot man geweest. Deze uitspraak van CICERO is de weerklank van de stem der ganfche oudheid. Al wat hare helden, wijsgeeren en kunstenaars fchoons en verhevens dachten of deden, fchreef zij aan een onmiddellijken invloed van hoogere wezens toe. Naar het gevoelen van PLATO zong de dichter niet door kunst, maar flechts door goddelijke kracht; zoo lang hij niet verrukt was en aan zich zelve onttogen, was hij buiten staat om zijne zangen uit te ftoften. Dichter en Voorzegger waren dan ook oudtijds woorden van dezelfde beteekenis. En de reeds genoemde Griekfche wijsgeer plaatfte elken waren kunstenaar in de
rij

rij der profeten en godstolken, zoodat hij, in het oogenblik der schepping boven zich zelve verheven, zijne voortbrengfelen als het werk eener hem inwonende Godheid moest beschouwen. Men denke niet, dat dit slechts het oordeel van anderen was, door het innerlijk gevoel des kunstenaars zelve weersproken, maar nimmer openlijk door hem weerlegd. Wie dit wanen mogt, en de groote mannen der oudheid in dit opzigt van loos bedrog en staatkunde verdacht hield, zou slechts zijne onkunde in de geschiedenis des menschedoms verraden. Neen! die mannen zelve, die, in heilige geestdrift voor het schoone en goede ontvlamd, zich tot hoogere werkzaamheid voelden voortgedreven, achteten zich door een bovenmenschen geest beziel en aangeblazen. En het was de innigste overtuiging, die den dichter zeggen deed: *eene Godheid woont in ons: door haar ontgloeit onze borst.*

Was dit louter inbeelding, waan en zelfbedrog, M. H.? Maar misfchien bevreemdt u die vraag. Gij hebt althans het antwoord gereed. Immers zag de oude wereld al wat groot en verheven, buitengewoon en onverklaarbaar was, voor eene onmiddellijke werking der Godheid aan. Ziedaar de bron van dit heerschend gevoelen! Wij willen het gaarne toestemmen, geëerde Hoorders! en echter — vergeeft het ons, dat wij de vraag herhalen: was het louter inbeelding, waan en zelfbedrog, of ligt aan dit algemeene denkbeeld der Ouden eenige waarheid ten grondslag? Wij zijn sedert in
het

het gebied der ziel- en bovennatuurkunde met reuzenschreden voorwaarts gegaan; zijn we ook tot haar binnenste heiligdom doorgedrongen, en hebben de geheime werking, de tooverkracht bespied, die den kunstenaar aanroert en als door goddelijk vuur ontgloeit? Wij erkennen het: de kunst vormt den waren redenaar, den echten dichter niet. En als wij op paneel of doek de natuur zien leven, als op den beitelflag het marmer ademt, dan denken wij aan geene aangeleerde wetenschap, aan geene door oefening verkregene hebbelijkheid, die deze nieuwe schepping zou hebben daargesteld. Onder- vinding en eigene opmerking en oordeel zeggen het ons: kennis en gevoel, oefening en vlijt zijn op zich zelve niet in staat die grootfche kunstge- wrochten voort te brengen. Het is iets hoogers, dat in den meester werkt, dat hem verheft boven het gros der kunstbeoefenaars, in wier voortbreng- felen men ziel en leven, gloed en kracht, oor- spronkelijkheid en vinding mist. Wij spreken dan van aangeboren kunsttalent, van hemelgaaf, van genie, van enthufiasme, — van enthufiasme; maar dit woord, van Griekfchen oorsprong, drukt we- derom het denkbeeld der Ouden uit. Het beteek- kent: *God in ons!* Het doet ons aan eene geheime werking, eene aanblazing der Godheid denken. 't Is waar, wij verstaan het in een' anderen zin, en ftellen er *geestdrift* voor in de plaats. Maar zweeft het ons ook klaar en levendig voor het oog onzer ziel, wat wij met dit woord willen te kennen geven? Hechten wij er eene bepaalde be-
tee-

teekenis aan? of is het ééne dier onbestemde uitdrukkingen, dier schoon luidende, maar zinledige klanken, waarmede men soms het onverklaarbare meent verklaard te hebben?

Het is mischien eene vermetele poging, eene taak althans, weinig berekend naar mijne geringe krachten; maar, steunende op uwe toegevendheid, zal ik het wagen in dit uur tot u te spreken over *de geestdrift van den kunstenaar*. Ik zal mij niet in afgetrokkene bespiegelingen van hoogere zielkunde verdiepen, noch uwe aandacht vermoeijen door wijsgeerige bepalingen, om datgene uit te drukken, wat zich beter gevoelen, dan beschrijven laat; ik wilde u slechts eenige vlugtige aanmerkingen over die verhevene zielsgesteldheid, met bijzondere toepassing op den kunstenaar, als de slotfom mijner overpeinzingen mededeelen, en aan uw wikkend oordeel onderwerpen. Ik vleije mij, dat gij de gekozene stof uwe aandacht niet onwaardig, noch voor deze plegtige gelegenheid ongepast zult rekenen. En wanneer mijne rede; zij moge dan ver beneden haar onderwerp blijven; wanneer zij slechts den stempel draagt van mijne liefde tot de schoone kunsten en mijnen eerbied voor hare beoefenaars, dan zal ik mijn doel bereikt achten, en, met vrijmoedigheid, voor lof — verschooning vragen.

Wat verstaan wij door geestdrift? Het woord zelf geeft eene drift, eene vervoering van den geest te kennen, eene verhoogde wijze van bestaan, die alle de krachten van den mensch in één brand-

brandpunt verzamelt, tot één heilig doel vereenigt. Zij is geen redeloze hartstogt; de mensch is in dien toestand niet buiten zich zelve, maar alleen boven de oppervlakte des gewonen levens verheven. Als door eene onmiddellijke ingeving ontstaan in hem denkebeelden en ontwerpen, voor welke hij zich nimmer vatbaar waande; hij gevoelt een onweerstaanbaren drang om zijne gewaarwordingen uit te drukken, om die plannen te volvoeren, om aan die beelden zijner ziel leven en bestaan te schenken; hij berekent geene zwaarigheden; alle hinderpalen, die hem in de uitvoering zijner voornemens belemmeren, vuren slechts zijnen ijver aan; hij waagt zich aan de grootste en moeilijkste ondernemingen met zulk eene stoutmoedigheid en zelfvertrouwen, als ware hem de goede uitslag door eene hoogere magt gewaarborgd. Zie daar de kenteekenen der echte geestdrift! Zij is die staat der ziel, waarin zij, door de kracht van het ware, schoone en goede getroffen, tot eene ongemeene levendigheid en werkzaamheid opgewonden, tot buitengewone en onverwachte daden gedreven wordt.

Deze kenteekenen behoudt de geestdrift, waar en bij wien zij zich vertoone, en tot wat doel zij zich uitstrekke. Doch naar het verschillend voorwerp, dat haar ontvlamt, neemt deze zielsgesteldheid eene verschillende rigting. Zij kan zich vertoonen in het gebied der kennis als geestdrift voor het ware, in het gebied der kunst als geestdrift voor het schoone, in het gebied der zedelijkheid als

als geestdrift voor het goede, waarvan de geestdrift voor het heilige of het godsdienstig enthousiasmus slechts eene verhoogde wijziging is. Andere voorwerpen, harer waardig, kent zij niet. Men zal toch de heiligchennis niet plegen, van lage hartstogten en dierlijke begeerten met den schoonen en verheven naam van geestdrift te bestempelen? Men zal de verachtelijke neiging, die den vrek, den wellusteling, den wraakgierigen beheerscht, niet gelijk stellen met het heilig vuur, dat in de borst der beste, edelste menschen blaakt, en den hoogen adel van ons geslacht ons in het oog doet schitteren? De ware geestdrift is geheel belangeloos; zij stelt tot de grootmoedigste zelsopoffering in staat, en heeft niets gemeen met den geest dezer wereld. Daarom is zij ook den laaghartigen eene ergernis, en den egoïst eene dwaasheid. Daarom is de enthusiast in het oog van den gewonen dagelijkschen mensch een raadsel, een vreemd wezen, dat hij verwonderd aangaapt. De wereld verstaat hem niet, en weet niet wat hij wil; zij beschouwt hem als een zieken van geest; ja, het heilige met het onheiligste vermengende, kent zij tusschen den enthusiast en den dweeper geen onderscheid. Hoe! tusschen den enthusiast en den dweeper geen onderscheid? Wat onverschoonlijke dwaling! Kent gij dan geen verschil tusschen het licht en de duisternis, tusschen eene bloeiende gezondheid en doodelijke krankte, tusschen eene klare, snelvlietende beek en een stilstaand rottend water? Geestdrift is eene werking van het gevoel-

en begeërvermogen; zweeperij heeft haren zetel in eene gekrenkte verbeeldingskracht. Bij den zweeper zweeft alles in een heilig donker; somber en verward zijn zijne begrippen; zijn gevoel en verstand beide worden door zijne verbeelding bestuurd. Bij den enthufiast heerscht eene groote klaarheid en levendigheid van denkbeelden, waardoor de ziel vermeersterd; en met alle hare krachten naar een zuiver doel wordt voortgedreven. De zweeper vermengt het goddelijke met het menschelijke, het hemelsche met het aardsche, de geestelijke met de stoffelijke wereld. Hij trekt het hoogere tot zijne laagte neder; terwijl de enthufiast daarentegen zich uit zijne laagte verheft, en de enge grenzen der zinnenwereld verlaat, om in hooger kringen rond te zweven. Met één woord: geestdrift is het ware leven der ziel, zweeperij haar dood. Doorbladert de jaarboeken der menschheid! Heft uwe oogen op en ziet! wat gij groots en schoons, heerlijks en uitstekends lezen of ontdekken moogt, het is de vrucht eener edele geestdrift. Door deze kracht der ziel wordt al, wat waarlijk groot en voortreffelijk is, geschapen. Zij is de bron van verhevene daden, van nieuwe ontdekkingen in het rijk der wetenschappen en onvergankelijke kunstgewrochten. Wie haren verwarmenden invloed nooit heeft ondervonden, wie nimmer gloeit voor het ware, schoone en goede, en daarbij niet eene brandende begeerte gevoelt, om aan zijn hart lucht te geven, om iets voort te brengen, dat aan zijne innerlijke gewaarwordingen beantwoordt, om het ideaal, dat

voor zijn zielsoog zweeft, te verwezenlijken; hij moge een braaf mensch, een nuttig lid der maatschappij, een waardig en regtschapen burger zijn; tot kunstenaar, in den verheven zin des woords, is hij niet geboren; de kunst zal hem nooit haar binnenst heiligdom ontsluiten.

Men heeft er lang over getwist, en de strijd is nog niet geëindigd, waarin het doel der kunst gelegen zij. Terwijl sommigen dit tot de bloote navolging der natuur beperken, beweren anderen, dat zij de natuur moet overtreffen en streven naar het ideale schoon. Zonder dit geschil te willen beslechten, of thans dieper in dit onderzoek te treden, meen ik vrijelijk te mogen vaststellen, dat den waarlijk grooten kunstenaar, wien de eernaam toekomt van *genie*, een ideaal der volkomenheid voor den geest zweeft, dat hij tracht uit te drukken in vormen, uit de natuur ontleend, om het als eene eigene schepping voort te brengen. Met een warm en levendig gevoel moet hij alzoo eene scheppende verbeeldingskracht vereenigen. Is hij met deze beide gaven toegerust, dan is hij vatbaar om in geestdrift voor het schoone te ontgloeijen. De brandstof is aanwezig; zij wacht slechts op de ingeworpen vonk, om te ontvlammen in een hellen gloed. Men kan toch de geestdrift niet gebiedend; zij moet van zelve ontstaan. Maar een vlugtig denkbeeld, een enkel woord kan haar dadelijk opwekken. Stelt u den schilder voor, getroffen door de beschrijving van een verheven natuurtooneel. Daar rijst

rijst het voor zijne verbeelding; het vertoont zich telkens in nog schooner en helderder glans, met stouter en gloeiender verwen; hij gevoelt meer, dan hij ziet, hij ziet meer, dan hij kan uitdrukken; en in zijne ziel is reeds het kunststuk aanwezig, dat zijn penfeel zal doen te voorschijn treden. Hoe vrijer spel daarbij aan de verbeelding wordt gelaten, en hoe meer verschillende omstandigheden zamenwerken, om het gevoel te treffen en de ziel te vermeesteren, des te sneller en heviger ontbrandt ook doorgaans de geestdrift. Een jong schilder bezocht den *Tower*, te *Londen*. Zijn oog valt op eene geheime deur. Hij verlangt, dat men haar opene. Hoe groot is zijne verwondering, toen zijn gids hem ten antwoord gaf: „wat daar binnen is, weet God alleen! Sinds eeuwen bleef die deur gesloten!” Dit antwoord treft zijne verbeelding. Al de bloedige tooneelen, in den *Tower* voorgevallen, staan plotseling voor zijnen geest. Hij vertegenwoordigt zich de laatste oogenblikken van HENDRIK VI, het treurig uiteinde der beide jonge prinzen, die RICHARD III liet verftikken, en van zoo vele andere slagtoffers der partijschap en heerschezucht. Hij keert huiswaarts, en zet zich aan de bewerking eener schilderij, waarin hij de schimmen dier ongelukkigen in die geheime zaal laat rondwaren, terwijl eene dier gedaanten een zwart fluweelen voorhang opligt, en het bloedig overschot der vorsten ontdekt, in deze schrikverwekkende plaats door sluipmoord omgekomen.

In de borst van den jeugdigen kunstenaar kan de nog sluimerende geestdrift eensklaps worden opgewekt bij de beschouwing van het kunstgewrocht eens grooten meesters. Ziet hem daar staan, onbewegelijk, als aan den grond vastgenageld. Ongekende gewaarwordingen doortroomen zijne borst. Hij waant zich in eene nieuwe wereld overgebracht. Zijn geest schiet vleugelen aan; en gelijk het zegeteeken van MILTIADES den jongen THEMISTOCLES belette te slapen, zoo laat het aanschouwde meesterstuk hem niet met rust, en wijkt nooit of nergens uit zijne ziel. Het verzelt hem des daags op zijne eenzame wandelingen, en doet hem des nachts rusteloos omwentelen op zijn leger. Het heeft een prikkel in zijn gemoed geworpen, die hem drijft en dringt om iets voort te brengen, de schoone en goddelijke kunst waardig, voor welke zijn hart in reine geestdrift blaakt.

Uit het gezegde is u reeds gebleken, dat men de geestdrift niet verwarren moet met eene vlugtige aandoening en voorbijgaande gemoedsbeweging. Ook de man van smaak, ook de kunstkenner staat bij den aanblik van een heerlijk voortbrengsel der kunst in bewondering opgetogen. Maar die aandoening werkt niet op den wil; zij stuwt hem niet voort, noch stort hem nieuwe krachten en vermogens in. Bij den in geestdrift ontgloeiden kunstenaar doet de beschouwing van hetzelfde kunststuk eene hoogere werking. Zij doet hem in het volle gevoel van de verhevenheid zijner kunst,

en

en vervuld van grootsche voornemens, uitroepen: „ook ik ben schilder!” Ziet gij, hoe zijn oog vonkelt, zijn boezem hijgt, een hooger gloed zijne wangen dekt, en iets bovenmenschelijks, iets goddelijks afstraalt van zijn aangezigt? Dat is een heilig oogenblik! Het is het tijdstip eener nieuwe schepping, het uur, waarin de menschelijke geest een kunstwerk baart, dat nog het laatste nakroost zal verrukken!

Eens bespiedde men den grooten MICHEL ANGELO, terwijl hij, in gloeiende geestdrift, een beeld uit marmer hieuw (*). De hamer storte, in zijne sterke vuist, met zulk eene kracht op den beitel neder, dat het scheen, als of hij met elken slag het marmerblok zou verbrijzelen. Maar het beeld, dat hij beitelde, lag reeds in zijne ziel. Brandende van ongeduld, om het te voorschijn te brengen, sloeg hij de brokken weg, gerust, dat zijne hand niet falen zou. Zoo bezit de echte kunstenaar zich zeiven, ook in den hoogsten graad van geestdrift. Zij werkt intuschen niet bij allen zoo sterk en hevig; ook hier hangt veel van elks bijzondere geaardheid af. Maar op wat wijze, en in welk eenen graad zij zich openbare, zij ontvonkt het hart van elken kunstenaar, die zijne voortbrengselen aan de onsterfelijkheid wijdt, hetzij hij met penseel of beitel in de hand het schoone zichtbaar

(*) Volgens het berigt van een Italiaanschen schrijver, vergel. de *Verhandelingen van JOANNES LUBLINK, den Jongen*, D. II. bl. 234.

baar poogt te verwezenlijken, liet zij hij zijne ziel in de roerende harmonie der klanken uitstort, of aan zijn overweldigend gevoel lucht geeft in gezangen. Het was de geestdrift die aan de oude wereld een PHIDIAS en APOLLO schonk, en in later dagen een RUBBENS en CANOVA schiep. Zij klonk in de toovertoon, waardoor ORPHEUS barbaren temde, en verrukt ons nog in de symphonien van MOZART en HAYDN, wier verheven wonderbare taal niet slechts de zinnen streelt, maar de ziel schokt, verheft, verteedert, en als op hare klanken doet wegzweven naar hogere gewesten.

Doch het is de dichtkunst inzonderheid, die haar aanwezen aan de geestdrift verschuldigd is. Zij is de taal des innigsten gevoels. Dit gevoel brengt hem, die tot dichter geboren is, uit de engte der hem omringende schepping in eene denkbeeldige wereld over. Hij beheerscht, verfraait, veredelt de natuur. Het schoone en verhevene, dat zijne ziel aanschouwt, legt hij in de voorwerpen. Hij ziet alles op zijne eigen wijze, en geeft de voorwerpen of gebeurde zaken, niet gelijk ze werkelijk zijn, maar zoo als *hij* ze waarneemt en gevoelt, in zijne zangen weder. Arme dichter, die deze geestvervoering niet kent, die de slaaf zijt der natuur, en op uwe eenzame wandelingen beelden zoekt, waarin gij uwe gedachten zult kleeden! Nog armer hoorders, die op de vruchten van die beeldenjagt onthaald zult worden! Doch wat noemen wij hem dichter, die nooit den zielverheffenden invloed der geestdrift ondervond! Neen! hem, in wiefis voort-
breng-

brengfelen wij het werk eens angeblazen zangers herkennen, stroomen de verhevenste gedachten toe, die zich snel en ongezocht in de treffendste be-woordingen kleeden. Als schepper in het rijk der schoonheid gebiedt hij over stof en vorm. Zijn overstelpend gevoel stort zich uit in hemelmelodij. En terwijl hij ons wegsleept in verrukking, en onze ziel aan zijne toonen kluistert, betreurt hij alleen het onvermogen zijner taal, die zoo flaauw en onvolkomen uitdrukt, wat in zijn binnenste gloeit, en, in zich zelve gekeerd, roept hij weemoedig uit:

Ben ik 't hemel, ben ik 't wel,
 Wien het hart zoo sloeg,
 Wien het bloed zoo bruisend suel —
 Wien de pols zoo joeg?

Neur ik ook ter vlugt een lied,
 Waar men 't hart in hoort:
 Neen, dat zijt gij, zangen, niet,
 Mij in 't hart gefmoord! (*)

Ik heb nog niet van de welsprekendheid ge-
 waagd, en zou ik, van de kunsten sprekende, haar
 met stilzwijgen voorbijgaan? Ik mag dit te minder
 doen, omdat bij den redenaar de geestdrift voor
 het ware en goede zich allernaauwst met die voor
 het schoone vereenigt. Het doel van den dichter

(*) TOLLENS, *Nieuwe Gedichten*, D. II. *Avond-
 mijmering*.

ligt niet buiten zijne kunst; hij bedoelt haar alleen, hij bedoelt te dichten. Daarom is bij hem de stof ondergeschikt aan den vorm, en kan hij onderwerpen bezingen, wier naakte voorstelling nauwelijks onze aandacht zou verwerven, doch wier dichtertlijke inkleeding ons bekoort en boeit. Maar van den redenaar vorderen wij eene bestendige rigting op de edelste oogmerken van ons bestaan. Hij mag geene onderwerpen behandelen, dan het hooge doel der welsprekendheid waardig. En waarin is dit doel gelegen? Ja, de welsprekendheid spreekt wel. Doch waartoe? om wel te spreken? Hoe! die verhevene ernstige kunst, de goddelijke albeheerschende welsprekendheid zou geen ander oogmerk hebben, dan te vermaken of behagen, door schoone klanken het oor te freelen en de zinnen te bekoren? Neen! tot hooger einden is deze gave des hemels den sterveling verleend. De ware redenaar stelt zich ten doel, anderen, te bewegen, hunne harten voor al wat goed en edel is te winnen, of, om met HOOFD te spreken, de mogendheden der ziele te breidelen en te mennen naar zijnen zin. Maar dit verheven doel zal hij nimmer bereiken, zoo niet eene heilige geestdrift voor het volmaaktste schoon, voor waarheid en deugd in zijn binnenste gloeit. Daarom leerden de Ouden te regt, dat de redenaar een braaf, regtschapen man moet zijn, en dat het hart alleen welsprekend maakt. Wie aan zijne rede den allesbezielenden adem eener warme deugd- en waarheidsmin niet kan mededeelen, en dit gemis door vernuft en verbeelding,
door

door bloemen en sieraden tracht te vergoeden, hij moge den lof van een *welbespraakt* man verwerven, de kroon der *welsprekendheid* zal nimmer zijnen schedel fieren. Zij is alleen voor den waren redenaar weggelegd, wien het vuur der edelste geestdrift in den boezem blaakt, en die den heiligen gloed zijns harte warm en zuiver in zijne redenen weet uit te storten. Eene hoogere goddelijke kracht schijnt in hem te werken, die eene gelijke geestdrift in het hart der hoorders ontvonkt. De schoonste en verhevenste gedachten, die op eene, voor hem zelve onverklaarbare, wijze in zijnen geest geboren worden, weet hij met de eenvoudigste en treffendste woorden uit te drukken. Stijl en zaken, stem en gelaat, houding en gebaren, 't is alles één, 't staat alles in het schoonst verband; 't vloeit alles uit de bron der geestdrift voort, en stroomt hem uit het harte. Zijne rede is geen koud betoog, geene afgetrokkene bespiegeling, geene alleenspraak; hij spreekt *met* en *tot* zijne hoorders, wier wezenlijk belang het geldt, aan wie hij geen tijd laat, om de keus zijner uitdrukkingen, de ronding zijner volzinnen te bewonderen, maar die geschokt, geroerd, in het hart gegrepen, geheel vervuld van het gesprokene, den spreker zelve vergeten, en zich verliezen in zijn onderwerp!

Zoo staat hij voor mijnen geest, de echte redenaar, wien ik slechts gevoelen, niet schetsen kan. Moest ik eenen man uit de oudheid aanwijzen, die mij dat beeld het meest verwezenlijkt, ik zou den grooten, den éénigen DEMOSTHENES noemen.

In zijnen korten, afgebroken, krachtigen stijl, heerscht de uitdrukking van het verhevene. Men vindt bij hem geene ellenlange, net geschikte en kunstig afgemeten volzinnen, geene bloemen of sierlijke spreekwijzen, maar ook geene slaperige eenvoudigheid. Alles is vuur en leven. Alles is waar, diep gevoeld, door echte geestdrift ingegeven, opgeweld uit een hart, dat gloeit van liefde voor het vaderland. Nergens treedt de kunst te voorschijn. Hij bedient zich van het woord (gelijk FENELON zich uitdrukt) zoo als een zedig mensch van zijn kleed, om zich te dekken. Hij dondert en hij blikfemt; hij is een stroom, die alles met zich voert. Geen wonder, dat *Athene* zwichtte voor de onweerstaanbare kracht zijner taal. Andere redenaars werden geprezen, bewonderd en toegejuicht; maar als DEMOSTHENES gesproken had, vergat men den redenaar, en de gansche vergadering riep in geestdrift uit: „komt! laat ons tegen PHILIPPUS optrekken!” Geen wonder, dat zelfs slaven en werklieden op den grooten man, als hij door *Athene's* straten wandelde, met den vinger wezen, en elkander in het oor fluisterden: „dat is DEMOSTHENES!” Ja, zijn bitterste vijand zelfs moest aan de kracht zijner welsprekendheid hulde doen. AESCHINES, mede een beroemd redenaar, maar door DEMOSTHENES overwonnen, en uit *Athene* verbannen, gaf op het eiland *Rhodus* lessen in de redekunst. Eens droeg hij aan zijne leerlingen de redevoering van DEMOSTHENES voor, die zijne ballingschap veroorzaakt had. Allen stonden verplet;

plet; en AESCHINES, zelf in bewondering weggesleept, riep zijne verbaasde leerlingen toe: *wat zoude gij dan wel gezegd hebben, zoo gij het ondier zelve hadt gehoord!*

Het wordt tijd, dat ik eindige. Niet dat ik mijne taak voltooid, mijne stof uitgeput zoude achten. Verre van daar, geëerde Hoorders! maar ik heb u slechts vlugtige aanmerkingen beloofd, en ik mag van uwe toegeevende aandacht geen misbruik maken. Met flauwe trekken heb ik u de geestdrift van den kunstenaar geschetst. Velen uwer zullen er meer bij gedacht en gevoeld hebben, dan mijne tong in staat was uit te drukken. Aan dezen waag ik het thans; wederkeerende tot het punt, waarvan wij zijn uitgegaan; met vrijmoedigheid waag ik het thans aan dezen andermaal de vrage voor te leggen: was het denkbeeld der Ouden, die den waren kunstenaar van eene goddelijke aandrift bevangen hielden, en door een hooger geest beziel en angeblazen; was het eene loutere hersenschim, of lag aan dit heerschend gevoelen eenige waarheid ten grondslag? Maar wat vraag ik nog, M. H.? Neen, mijn gevoel bedriegt mij niet. Uw aller antwoord is eenstemmig: welken zin ook de oudheid aan deze uitspraak hechtte, het is waarachtig en onloochenbaar: die vurige liefde, die brandende geestdrift voor het ware, schoone en goede, die den echten kunstenaar bezielt, is iets goddelijks, is van hemelschen oorsprong. Zij is eene straal van het licht der onsterfelijkheid, schijnende in een geest,
die,

die, boven het aardfche stof verheven, in hoogere gewesten zweeft. En wij stemmen het CICERO toe: *zonder eenige aanblazing der Godheid, zonder die heilige geestdrift, die een vonk der Godheid is, gloeiende in den menschelijken boezem, is niemand ooit een groot man geweest. Kunstenaars! verloochent uwen hemelfchen adel niet! En als eene edele geestdrift u ontvlamt, dan rijze de gedachte in uwe ziel — en hoog kloppe u het hart bij die gedachte: wij zijn Gods maagfchap!*

A A N T E E K E N I N G.

Bladz. 337. MICHEL ANGELO.

BLAISE DE VIGENÈRE zegt in zijne noten op CALLISTRATUS achter de *Icones* van PHILOSTRATUS, waar hij spreekt over de moeijelijkheid van uit marmer te beeldhouwen, het volgende: » A ce propos je puis dire avoir veu Michel l'Ange, bien qu'aagé de plus de soixante ans, et encore non des plus robustes, abattre plus d'écaillés d'un très dur marbre en un quart d'heure, que trois jeunes tailleurs de pierre n'eussent peu faire en trois ou quatre! Chose presque incroyable qui ne le verroit, et alloit d'une telle impetuosité et furie, que je pensois, que tout l'ouvrage dût aller en pièces, abattant par terre d'un seul coup de gros morceaux de trois ou quatre doigts d'épaisseur, si *ric a ric* de sa marque que s'il eut passé outre tant soit peu plus qu'il ne falloit, il y avoit danger de perdre tout, parce que cela ne se peut plus reparer par après, ni replastrer comme les ouvrages d'argile ou de stucq.' Page 855. Edition de Paris 1637. en folio.

Deze opmerkelijke plaats, die ik aan den Heer HUMBERT DE SUPERVILLE verschuldigd ben, bevestigt de waarheid van het hier medegedeelde verhaal. Ook pleit daarvoor de mondelinge overlevering door geheel Italië, volgens het getuigenis van den voornoemden verdienstelijken Geleerde. Deze bijzondere wijze van werken, waardoor MICHEL ANGELO zich van alle andere beeldhouwers onderscheidde, laat zich eenigermate verklaren uit het vuur der jongelingsjaren bij dezen grooten kunstenaar. Hij heeft slechts elf standbeelden geheel voltooid, die alle in zijne jeugd, van zijn vijftiende tot zijn dertigste levensjaar, vervaardigd zijn. Later heeft hij nooit meer iets in marmer afgewerkt, maar wel stout begonnen, en dan laten staan. Men kan hierover VASARI naslaan.

SECRET

CONFIDENTIAL

1. The purpose of this document is to provide a comprehensive overview of the current state of the project and to outline the key objectives and milestones for the next phase of development.

2. The project has made significant progress since the last report, with several key milestones being achieved. The initial phase of research and development has been completed, and the core system architecture has been established.

3. The primary objectives for the next phase are to complete the system integration, conduct thorough testing, and ensure that the system meets all user requirements. Key milestones include the completion of the integration phase by the end of the quarter, the start of user acceptance testing, and the final deployment of the system.

4. The project team is currently working on the integration of the various components of the system. This involves ensuring that all data flows correctly and that the system is able to handle the expected load. The team is also conducting extensive testing to identify and resolve any issues that may arise.

5. The project is on track to meet its schedule, and the team is confident that the system will be delivered on time and to the highest quality. The next report will provide a detailed update on the progress of the integration and testing phases.

6. The project team is committed to maintaining the highest standards of quality and to ensuring that the system meets the needs of our users. We will continue to work closely with the stakeholders to ensure that the project remains aligned with their expectations.

7. The project is a complex and challenging one, but the team is determined to see it through to the end. We will continue to work hard to ensure that the system is delivered on time and to the highest quality.

8. The project is a key priority for the organization, and the team is committed to ensuring its success. We will continue to work closely with the stakeholders to ensure that the project remains aligned with their expectations.

9. The project is a complex and challenging one, but the team is determined to see it through to the end. We will continue to work hard to ensure that the system is delivered on time and to the highest quality.

10. The project is a key priority for the organization, and the team is committed to ensuring its success. We will continue to work closely with the stakeholders to ensure that the project remains aligned with their expectations.

II.

G E S C H I E D E N I S.

11

MISSOURI STATE

B R I E F der Rederijkamer
te *Haarlem*, de Wijngaardranken,
onder de zinspreuk: *Liefde boven al*;
aan den Uitgever.

De oorsprong der Rederijkers en hunne kamers is, uit de welgeschrevene geschiedenis van den Heer KOPS, den beminnaren onzer letterkunde bekend; hun hoofddoel was, hoewel gewijzigd naar de eeuw waarin zij bloeiden, altijd de ontwikkeling van verstand en kennis. Zoodra langs vele andere wegen die ontwikkeling genoegzaam bevorderd scheen te worden, vervloeiden vele dier met ijver gestichte en gekweekte inrigtingen, behielden andere derzelve niets dan den uiterlijken vorm der kamers, maar ontaardden (behalve misschien enkelen zoo in de Noordelijke als Zuidelijke Provinciën) verre de meeste ten eenenmale van den oorspronkelijken aanleg. Onder de laatste telde men ook de in 1504 opgerigte Rederijkamer de Wijngaardranken, onder de zinspreuk: liefde boven al, te Haarlem; ja schoon zij niet kon gezegd worden geheel verstorven te zijn, het stond in 1824 geschapen, dat, na een drie honderd twintig jarig bestaan, derzelve laatste overblijfsel zou

gesloopt worden. Twaalf burgers van de stad harer vestiging wilden dit voorkomen, en kochten naam, regten, papieren en overgebleven versierselen van de toenmalige eigenaars wettig aan, met het oogmerk, om de kamer te doen herleven en werkzaam te zijn, gewijzigd naar de tijden waarin wij thans leven. Dit opzet werd ten uitvoer gebragt. Was der oude kamer, naast de beoefening van Taal-, Dicht- en Tooneelkunst, de vrijheid van geweten dierbaar; — vereenigd met den opbouw dier kunsten, scheen haar nu de handhaving van den roem van vaderland en stad het welgekozene doelwit te zijn. Zij behield, ten einde zich te blijven onderscheiden van vele later opgekomen inrigtingen, den uiterlijken vorm der kamers, zoo veel de omstandigheden zulks gedoogden, en begon hare werkzaamheid, aan welke de tentoonstelling van voorwerpen der volksvlijt, alhier in 1825 gehouden, het eerst dienstbaar was. De proeven daarvan, op uitnoodiging der regering, toen gegeven, zijn algemeen bekend; minder, dat na dezelve, van stads wege, aan de kamer een vertrek gunstig werd afgestaan, om daarin hare vergaderingen te houden. Sedert arbeidde zij, eenige waardige leden na hare herstelling hebbende aangevonden, in stilte voort, tot bereiking van haar oogmerk, waaraan geene kunst, geen vak van kennis vreemd is. Op ieder lid of broeder der kamer rust slechts de verplichting, om ééns in het jaar op eenen bepaalden tijd een oorspronkelijk stuk, hetzij dan in

dicht-

lichtmaat of prosa, hetzij schilderij, teekening of eenig ander kunstwerk, te leveren, en aan de kamer in eigendom af te staan: terwijl de factor, op de eerste plechtige bijeenkomst in het nieuwe jaar, die verwisseling, naar aloud gebruik, met een' jaarzang viert.

Voor de gewone wintervergaderingen leveren deze bijdragen genoegzaam onderhoud op, welke voordragt door andere vrijwillige of eene enkele kunstbeschouwing wordt afgewisseld.

Hoewel de tijd nadert, dat de vruchten van dezen arbeid in eene afzonderlijke verzameling aan de beminnaars en beoefenaars onzer geschiedenis en letterkunde kunnen worden aangeboden, achtte de kamer het aan zich zelve verschuldigd, vroeger haar hernieuwd bestaan, haar gewijzigd oogmerk en doel bekend te maken, en tevens eene proeve te geven van hare werkzaamheid. Ten dien einde zult gij deze inrigting zeer verplichten, met dezen brief in uw belangrijk en algemeen gelezen wordend Magazijn op te nemen, en door die proeve te laten volgen. Ofschoon in haren voorraad verscheidene stukken voorhanden zijn, ter vereering van beroemde mannen, die te Haarlem geboren werden of bloeiden, meende zij, dat voor uw Magazijn een meer algemeen geschiedkundig stuk beter doel zou treffen, en voegt dus hierbij eene Verhandeling over de Middeleeuwen, inzonderheid met betrekking tot derzelve wetenschappelijke kennis en beschaving.

Uwe bereidwilligheid kennende, om tot alles, wat ter bevordering van onze Letterkunde kan strekken, mede te werken, vleit de kamer zich, dat ook hare pogingen u welkom zullen zijn, en dat derzelver openlijke verbreiding, door uw Magazijn, niet slechts in het algemeen tot opbouw der letteroefening bevorderlijk kan worden, maar ook in het bijzonder strekken tot een spoorslag aan allen, die in de gelegenheid zijn mogen, om aan hare werkzaamheden deel te nemen.

Uit naam der aloude Rederijkkamer
de Wijngaardranken, onder de
zinspreuk: *Liefde boven al.*

V. LOOSJES,

Keizer.

Haarlem,

9 Januarij 1829.

W. VAN WALRÉ,

Secretaris.

VERHANDELING

OVER

DE MIDDELEEUWEN,

INZONDERHEID MET BETREKKING TOT
DERZELVER WETENSCHAPPELIJKE
KENNIS EN BESCHAVING.

Onder de schoone vruchten, welke de eeuw, waarin wij leven, in het gebied der wetenschappen heeft opgeleverd, verdienen ongetwijfeld de belangrijke vorderingen, welke de geschiedenis, en de wijze van haar te behandelen, gemaakt heeft, in de eerste plaats genoemd te worden. Een nauwkeuriger onderzoek en beoordeeling van afzonderlijke daadzaken, eene juistere ontwikkeling van oorzaken en gevolgen, en eene meer wijsgeerige beschouwing van het verband en den samenhang der gewigtigste gebeurtenissen, heeft haar, van eene dorre kronijk, tot den rang van wetenschap verheven, en in staat gesteld om aan hare hooge bestemming, als leermeesteresse des levens, te kunnen

nen beantwoorden. Op geen gedeelte der geschiedenis, nogtans, heeft deze verandering een' gunstiger invloed uitgeoefend, dan op dat tijdvak, hetwelk van den ondergang des Romeinschen keizerrijks tot aan het einde der vijftiende eeuw zich uitstrekt, en gemeenlijk met den naam van *middel-eeuwen* bestempeld wordt. Voorheen niet slechts geenszins met dat kritische oordeel behandeld, hetwelk aan dezelve in onzen tijd te beurt viel, werden zij zelfs veelal geheel miskend en verwaarloosd. Vele oorzaken liepen er zamen, welke hiertoe aanleiding gaven. De schaarschheid der oorkonden, uit welke men putten kon, de onbevallige vorm, waarin deze meestal vervat waren, de fabelachtige en ongerijmde vertellingen, waarmede zij waren opgevuld, en waaruit de waarheid met moeite was op te delven, het minder aantrekkelijke en aangename, dat dit tijdvak der geschiedenis, in vergelijking met die der oudheid en die der latere eeuwen, bij den eersten opslag scheen aan te bieden, waren langen tijd zoo vele beletselen, welke derzelve beoefening tegenwerkten. Aan belangrijkheid kon het overigens geenszins ontbreken. Men behoefde toch slechts te bedenken, dat de geschiedenis der middeleeuwen niet alleen den oorsprong en de lotgevallen bevat van de meeste volken, welke thans nog *Europa's* oppervlakte bewonen, maar dat ook de wording en ontwikkeling van zoo vele instellingen en inrigtingen, — wezenlijke bestanddeelen onzer hedendaagsche maatschappijen — daár moeten gezocht worden: ja dat, zonder genoegzaam met dit

dit tijdvak bekend te zijn, eene grondige beoefening der nieuwere geschiedenis volstrekt onmogelijk is. Desniettegenstaande bleef het, met slechts weinige uitzonderingen, voor onze tijden bewaard, dat de zoo lang verzuimde geschiedenis der middeleeuwen de aandacht der geleerden op zich zoude vestigen. En het zijn thans niet meer enkelen, die ieder afzonderlijk dit veld met vrucht bewerken, maar in onderscheidene landen, zoo als *Frankrijk*, *Engeland*, doch bovenal *Duitschland*, hebben zich, onder medewerking en bescherming van vorsten en regeringen, gezelschappen van geleerden vereenigd, om, inzonderheid door het opsporen en bekend maken van nieuwe, tot hertoe onbekende bronnen (de eenige geschikte wijze om de middeleeuwen te leeren kennen), de geschiedenis dezes tijdperks in het vereischte licht te plaatsen. Veel, dat voorheen of niet, of gebrekkig gekend werd, is dan ook reeds opgehelderd, en doet de gegronde hoop voeden, dat, bij verdere volharding op den ingeslagenen weg, de sluier, die zoo lang de middeleeuwen omhulde, eens geheel (voor zoo ver zulks mogelijk is) zal worden opgeheven. Zonderling is het intuschen, dat tot hertoe het oordeel over dit tijdvak zoo verschillend is. Volkomene overeenstemming was zeker hier, zoo min als elders, te verwachten; dat echter de gevoelens zoo ver uit een zouden loopen, dat de een aan zijne klagten over de onkunde, barbaarsheid en gruwelen dier tijden schier geen einde kan vinden, terwijl de ander daarvan een tafereel ophangt, ten gunstigsten

bij het eerstgenoemde aftekende, was even min te vermoeden. Wij zullen ons niet vermeten, om in dit pleit, van weerskanten door geleerde en schranderere mannen gevoerd, als regters op te treden, en de zaak ten voordeele van deze of gene partij te beslifen. Welligt toch zou zoodanige uitspraak altoos onregtvaardig zijn, daar ook misfchien hier, zoo als meestal, de waarheid in het midden ligt, en de middeleeuwen noch dien hooggestemden lof, noch die diepe verachting verdienen, waarmede beide partijen dezelve als overladen. Dit nu ten opzigte van alle punten, welke tot dezen twist betrekking hebben, te willen aantoonen, zou de perken eener verhandeling, ter voorlezing bestemd, verre te buiten gaan. Men vergunne ons derhalven slechts één daarvan uit te kiezen, en daarover eenige aanmerkingen in het midden te brengen, welke men doorgaans uit het oog verliest, en die wij echter meenen, dat van gewigt zijn, om naar waarheid dit onderwerp te beoordeelen.

Eene der voornaamste verrigtingen, namelijk, welke men steeds tegen de middeleeuwen heeft aangevoerd, is de diepe onkunde en het volkomene gebrek aan wetenschappelijke beschaving, welke gedurende dit tijdvak overal heerschten. Het ware overbodig, de klagten daarover, zoo menigvuldig geuit en zoo dikwerf herhaald, hier op te halen. Een ieder kent ze. Redenaars en Dichters, zoo wel als Geschiedschrijvers, hebben die onkunde vaak met de sterkste kleuren geschilderd. Ook zou het dwaas zijn te willen ontkennen, dat de toestand
des

des maatschappelijken levens, en wel inzonderheid ook die der verstandelijke en wetenschappelijke beschaving, een zeer ongunstig aanzien had. Maar evenmin is het aan den anderen kant te ontveinzen, dat men zich in zijn oordeel daaromtrent niet zelden aan overdrijving schuldig maakt; eene overdrijving, van welke het trouwens niet moeilijk valt de redenen aan te wijzen. Wat verstaat men door de Geschiedenis der middeleeuwen? — Gemeenlijk wordt daar aan die enge zin gehecht, volgens welken zij de ontwikkeling van het leenstelsel der volken van het westelijk *Europa* bevat (*). Juist en nauwkeurig nu moge deze bepaling zijn, wanneer men de geschiedenis onzes werelddeels gedurende dit tijdperk behandelt; zeker is zij dit niet, wanneer men over den toestand van de beschaving des menschedoms spreekt. En dit behoort de toch de vraag te zijn. Het is toch eene verregaande eenzijdigheid, altoos laakbaar, maar het minst in de geschiedenis te dulden, wanneer men daár, waar men zijne blikken op het geheel behoorde te vestigen, slechts eenige *deelen* in zijne beschouwing opneemt, en de overige willekeurig buitensluit. Aan zulk eene eenzijdigheid nogtans maakt men zich schuldig, wanneer men bij de beoordeeling van de beschaving der middeleeuwen zijn oog alleen op *Europa* vestigt. Het gevolg daarvan is dan ook, „ dat men de rugzijde uitkiest „ van

(*) HEEREN, *Gevolgen der Kruistogten voor Europa*, bladz. 42.

„ van een tafereel, welks schitterende voorzijde het „ Oosten beflaat” (*), en, terwijl men zich be- droeft over de beklagenswaardige laagte, tot welke de menschelijke geest in *Europa* was afgedaald, niet bedenkt, dat in dienzelfden tijd het licht der wetenschappen en beschaving bij de *Arabieren* een’ helderen glans verbreidde. Want sedert het midden der achtste eeuw, nadat de hooge geestdrift, door MOHAMMED zijnen volgelingen ingeboezemd, eeni- germate verflauwd was, en hunne veroveringen hare grenzen hadden bereikt, ving bij dit volk een tijd- vak van beschaving en geleerdheid aan, van welke thans geene schaduw of zweem meer overig is. Het moge waar zijn, dat men deze beschaving der *Arabieren* wel eens te hoog heeft aangerekend; dat zij zich niet door oorspronkelijkheid, scheppend vernuft en gewigtige uitvindingen hebben geken- merkt, en dat zij bij de *Grieken*, hunne leermees- ters, verre zijn ten achteren gebleven — doch wie zal bij het weinige, dat wij tot hiertoe van hunne schriften bezitten, dit met eenige zekerheid bepa- len? — Zonder tegenspraak omvatten zij de meeste vakken van wetenschappen, van welke zij vele met een’ gunstigen uitflag beoefenden. In de Wijsbe- geerte, Wis- en Sterrekunde deden zich mannen als AVERROËS, AVICENNA en anderen, als schran- dere denkers kennen. De Genees- en Heelkunst was hun menige gewigtige vordering, de Aardrijks- kunde menige belangrijke ontdekking, en *Europa* de

(*) HEEREN, t. a. p.

de kennis van vele voorwerpen ter verbetering en veraangenaming van het dagelijksche leven verschuldigd. De bescherming en aanmoediging, welke geleerdheid en kundigheden door het geheele Oosten, en overal waar zich de heerschappij der *Arabieren* gevestigd had, op de krachtdadigste wijze genoten, getuigen van de algemeene achting, welke men dezelve toedroeg. Niet slechts toch in het prachtige *Bagdad*, in de schaduw van den troon der *ABBASSIDEN*, werden zij met zorg gekweekt en gekoesterd; ook in het Noorden van *Afrika*, waar de *FATIMIDEN* een afzonderlijk rijk hadden gesticht, werden kunsten en wetenschappen, even als in *Spanje* door de *OMMIADEN*, begunstigd en bevorderd. Men vond (hoe verschillend van thans!) te *Marocco*, *Fez*, *Tunis*, te *Corduba*, gelijk door het geheele Oosten, te *Kaïro*, *Damascus* en *Basfora* de bloeiendste inrigtingen tot derzelve beoefening en uitbreiding; en vorsten als *AL RASCHID* en *MA-MOUN* konden de *Periclesfen* en *Augustusfen* hunner eeuw genoemd worden. En dit was geen voorbijgaande glans, die gedurende eenen korten tijd eene heldere flikkering van zich gaf, om weldra voor een' donkeren nacht plaats te maken. Zoolang de vorsten van de dynastie der *ABBASSIDEN* op den troon van *Bagdad* gezeteld waren (een tijdvak van meer dan vijf eeuwen), verbreidde hij zijnen weldadigen schijn, en verdween eerst, toen in de dertiende eeuw de *Mongolen*, onder de opvolgers van *DSCHENGIS-CHAN*, als een buiten zijne oevers gezwollene vloed, het Oosten overstroomden en ook hier

hier alle beschaving in hunne vernielende vaart medesleepten.

Maar het is niet op de *Arabieren* alléén, dat men, over den toestand der beschaving in den loop der middeleeuwen sprekende, zijne oogen moet vestigen; ook het Oostersche of *Byzantijsche* Keizerrijk verdient in dit opzigt wel degelijk in aanmerking te komen. Gedurende dit geheele tijdvak waren daar de wetenschappen in achtung, en bloeide boven al de Oud-Grieksche letterkunde. Reeds de zorgvuldigheid, waarmede men in de voornaamste steden des rijks, inzonderheid te *Constantinopel*, de kostbare nalatenschap der Grieken had verzameld en bewaard, toont de hooge waarde, welke men steeds daaraan gehecht had. Hetzij door de thans ontluikende beschaving der *Arabieren* gewekt, hetzij door de aanmoediging der Keizers uit het *Macedonische* huis aangespoord, in de negende eeuw althans herleeftde deze zucht voor de beoefening van wetenschappen en letteren als met vernieuwden ijver. Hooger nog klom zij, toen omtrent het midden der elfde eeuw het geslacht der **COMNENEN** op den troon geraakte. Door hun voorbeeld en eigene dadelijke beoefening, even zeer mischien, als door de bescherming, welke zij verleenden, bereikten beschaving en letterkunde eene aanzienlijke hoogte. **ANNA COMNENA**, de schrandere dochter van Keizer **ALEXIUS**, schildert in haar werk, *Alexias* getiteld, de regering haars vaders als derzelve gouden eeuw af. Ja „de zucht voor Let-
„ ter-

„terkunde,” zegt HEEREN (*), „was den geest der natie zoo diep ingeprent, dat de kennis der Griekſche literatuur het eigenlijke karakter van den beſchaafden man uitmaakte, die zich tot den dienst van den ſtaat wilde bekwamen.” Deze lust duurde voort en hield zich ſtaande, ook nog na de heillooze verovering der ſtad door de *Venetaanſche* en *Frantiſche* kruisvaarders in den jare 1204; gedurende welke, door de plondering, verwoeſting en brandſtichting dezer barbaren, de koſtbaarſte verzamelingen van oud-Griekſche kunst en geleerdheid vernield of door de vlammen verteerd werden. Doch in het laatſt der veertiende eeuw vonden reeds onderſcheidene geleerden het raadzaam, voor het ſteeds naderende gedruisch der *Turkſche* wapenen in *Italië* eene ſchuilplaats te zoeken, tot dat eindelijk de Griekſche *Muzen* geheel en al haar vaderland ontvloden, en het Westen deze be-minnelijke ballingen met opene armen ontfing.

Men ziet dus hier uit, dat de middeleeuwen, van dezen kant beſchouwd, eene geheel andere gedaante vertoonen, en dat men miſchien eenigzins verlegen zoude zijn, wat te antwoorden, wanneer eens iemand, het ſtandpunt, waarvan men gewoon is uit te gaan, verwisfelende, beweren wilde, dat met betrekking tot het Oosten de latere eeuwen middeleeuwen verdienden genoemd te worden; in dien zin, namelijk, welken men daaraan doorgaans hecht, van eeuwen van domheid en

on-

(*) HEEREN, t. a. p. bl. 356.

opkunde. Men vergelijkte toch eens den *Arabier* der negende eeuw met dien der negentiende; — het *Constantinopel* onder de regering der COMNENEN met het tegenwoordige! Maar genoeg; ook van dezen kant wachte men zich van overdrijving. Wij hebben alleenlijk willen aantonen, dat men in zijn oordeel over de beschaving der middeleeuwen zijnen gezigtkring te eng beperkt; daardoor niet opmerkt wat men toch niet uit het oog behoorde te verliezen, en, gevolgelijk, van eenzijdigheid niet geheel is vrij te spreken. Doch gaan wij verder.

Ook dan zelfs, wanneer men zich bij *Europa* bepaalt, begaat men, onzes oordeels, misvattingen, welke daarhenen strekken, om over de middeleeuwen een ongunstiger oordeel te vellen, dan billijk is. Vooreerst, dat men tusschen de verschillende landen van *Europa* geen behoorlijk onderscheid maakt. Men moet de zaak toch van de donkerste zijde willen voorstellen, wanneer men *Spanje*, het zuidelijke *Frankrijk* en *Italië* met het overige *Europa* op denzelfden trap van beschaving plaatst. Immers is, hetgeen wij boven van de *Arabieren* in het algemeen gezegd hebben, evenzeer, en wel bij uitnemendheid, toepasselijk op die hunner, welke zich, sedert het begin der achtste eeuw, in het heerlijke *Spaansche* schiereiland gevestigd hadden; en dat land genoot in den loop van dit tijdvak eene beschaving, bloei en welvaart, waarop het zich welligt in de negentiende eeuw niet kan beroemen.

Spanje's beschaving bleef gewis niet zonder uit-

werking op het zuidelijke *Frankrijk*. Daarenboven had *Marseille*, dat nimmer hare Grieksche afkomst en Romeinsche *cultuur* geheel vergeten had; — het naburige *Italië*, maar meer nog misschien de zachtere vorm, welke hier het leenfelsel kenmerkte, zulk eenen heilzamen invloed, dat, volgens het getuigenis van Fransche jaarboekschrijvers, de *Provençalen*, *Aquitaniërs* en andere bewoners van het Zuiden van *Frankrijk*, zich in de elfde eeuw zoo voordeelig onderscheidden, dat zij, in vergelijking met de bewoners van *Frankrijks* noordelijke gedeelten, een wezenlijk beschaafd volk waren. (*)

In geen land van *Europa*, offchoon het meer dan eenig ander door vreesfelijke stormen der vierde en volgende eeuwen geteisterd was, had zich meer van de beschaving en wetenschappelijke kennis der oude wereld bewaard, dan in *Italië*. Het karakter der natie, bij welke de vroegere beschaving uit de trapsgewijze ontwikkeling van den geest ontloken was, en diepe wortelen had geschoten; — de Roomsche *hiërarchie*, welke hier haar zetel had; — de veelvuldige betrekkingen met het *Oosten*, de eerwaardige overblijffelen, eindelijk, van onderscheiden aard, welke nog altijd eene herinnering aan het oude *Rome* levendig hielden, maakten, dat niet alleen gedurende de middeleeuwen *Italië* in beschaving harer oude meerderheid boven het overige *Europa* handhaafde, maar ook aan het einde van dit tijdvak de wetenschappen en letterkunde der Gri-

(*) HEEREN, t. a. p. bl. 105.

Grieken daar den grond tot derzelver verdere kweeking en opwas voorbereid, en geschikt vonden.

De andere misvatting, welke wij op het oog hadden, bestaat, naar het ons voorkomt, daarin, dat men, met betrekking tot de geschiedenis der beschaving, den duur der middeleeuwen te ver uitstrekt. Eene juiste bepaling, wanneer de beschaving bij een volk — hoe veel meer dan, wanneer men over verschillende volken tegelijk spreekt! — een' aanvang neemt, is uit den aard der zaak moeilijk, zoo niet onmogelijk, maar zeker verschilde in dit opzigt, b. v. de veertiende eeuw zeer veel van de zesde; en toch behooren beide tot de middeleeuwen. Ik geloof derhalve, dat men niet van partijdigheid of vooringenomenheid zal kunnen beschuldigd worden, wanneer men het begin der dertiende eeuw als het tijdstip aanneemt, dat de menschelijke geest uit zijnen langen sluimer gewekt, en de zucht voor wetenschap en beschaving in een groot gedeelte van *Europa* met kracht ontwaakt was. De hooge bloei toch der reeds in de twaalfde eeuw bestaande, en het aanzienlijk getal der thans gestichte hoogeschoolen, de voorregten, *privilegiën* en menigvuldige begiftigingen, waarmede dezelve door vorsten en bijzondere personen beschonken en vereerd werden; — het verbazend aantal van leerlingen, dat uit alle oorden naar deze inrigtingen als henen stroomde, en dat duizenden beliep, is daarvan, in de eerste plaats, een ontegenzeggelijk bewijs. — Het was inzonderheid de Romeinsche regtsgeleerdheid, welke het voorwerp dezer studie

uit-

uitmaakte. Het bij gelegenheid van de verovering van *Amalfi*, door de Pisanen, in 1135 (zoo men wil) wedergevonden afschrift van het wetboek van JUSTINIANUS, zou daarvan de aanleidende oorzaak zijn geweest; zeker nam zij omstreeks dién tijd een' aanvang, en verbreidde zich weldra met zulk eene snelheid, dat, vijftig jaren later, bijna geene stad van eenig aanzien in *Italië* gevonden werd, waar men geene inrigtingen en leeraars voor het onderwijs der regtsgeleerdheid aantrof. Het stichten der hoogeschoolen van *Padua*, *Napels*, en andere, en de hooge bloei van die te *Bologna* was daarvan grootendeels een gevolg. Van *Italië* verbreidde zij zich naar de Academiën van *Spanje*, *Frankrijk*, en vervolgens van *Duitschland*; en het Romeinsche recht werd ook welhaast, in onderscheidene landen, in burgerlijke aangelegenheden, eene der rigtsnoeren van de uitspraken der gerechtshoven. — Doch het voornaamste, waarop zich deze nieuw ontwaakte leerlust vestigde, was de schoolsche wijsbegeerte. Ontstaan in de scholen, door KAREL den Groeten gesticht, en dáár schier ongemerkt ontwikkeld, trad zij in het laatste der elfde eeuw te voorschijn, en hield, meer dan drie honderd jaren lang, al wat dacht, bezig. Zeer ongunstig heeft men steeds over deze wijsbegeerte geoordeeld, en ze veelal aangezien voor nietige spitsvinnigheid en ijdele haarkloverij. En toch uitte eens LEIBNITZ den wensch, dat er een wijsgeer mogt gevonden worden, die de verstrooide goudkorrels, in deze

mijnen verborgen, opzamelde. (*) Gedeeltelijk slechts is in onze tijden aan dezen wensch voldaan; zoo veel ten minsten is uit dit onderzoek gebleken, dat zich onder deze scholastieken schrandere en scherpzinnige denkers bevonden hebben; en dat menige stelling, in latere dagen door wijsgeeren van naam geopperd, en met algemeenen bijval ver-eerd, reeds in de twaalfde of dertiende eeuwen in de scholen van *Parijs* of *Oxford* verdedigd en be-streden was. Dat overigens zeer veel in de schrif-ten dezer scholastieken gevonden wordt, hetwelk wij thans met bevreemding beschouwen, is hoogst natuurlijk. Maar wie verzekert het ons, dat niet eens eene later nakomelingschap met een glimlach van medelijden zal neêrzien op stelsels en *theoriën*, op welke onze eeuw zich verheft? Men behoeft toch, waarlijk, zoo vele eeuwen niet terug te gaan, om stellingen verworpen te zien, welke eens al-gemeen aangenomen, en voor waar gehouden wer-den. Men moet de zaken beoordeelen met inacht-neming van tijden en omstandigheden. Zeker is het, dat door deze wijsbegeerte het verstand in vaardigheid en scherpzinnigheid, in denken en re-deneren beide, geoefend, en aan duidelijkheid en juistheid van begrippen gewend werd.

Een ander blijk van *Europa's* ontluikende be-schaving vinden wij in de *Ridderpoëzij*. Van het zuidelijke *Frankrijk*, waar zij het eerst, zoo het schijnt,

(*) HALLAM, *geschichtliche Darstellung des Zustandes von Europa im Mittelalter*, Band. II. f. 709.

schijnt, in de twaalfde eeuw ontsproot, plantte zij zich ras naar deszelfs noordelijke deelen en naar *Duitschland* en *Zwitserland* over. Koningen en vorsten beminden en beoefenden haar. Aan hunne hoven en op de burgten der edelen klonken de welluidende liederen der minnezangers. Zachtere gevoelens van menschelijkheid werden daardoor, bijzonder onder de hogere standen der maatschappij, verspreid, en de trotsche en overmoedige adel door de bevallige en gevoelvolle toonen dezer zangers (gelijk eens de ruwe Griek door de lier van ORPHEUS) tot edele aandoeningen gestemd. — Het gebruik en de ontwikkeling der nieuwere talen was deels de ridderpoëzij voorafgegaan, deels werd zij daardoor aanmerkelijk bevorderd. Ook de geschiedenis begon in de moedertaal behandeld te worden. In het begin der dertiende eeuw beschreef VILLEHARDOUIN de lotgevallen der kruisvaarders, die *Konstantinopel* vermeesterd hadden, aan welken togt hij zelf deel had gehad; en in het midden derzelve vervaardigde JOINVILLE zijne belangrijke gedenkschriften. Vertalingen van LIVIUS, SALLUSTIUS, CAESAR en SUETONIUS, nog in de veertiende eeuw verschenen, getuigden van de algemeene leerlust. — De beoefening der oude schrijvers begon insgelijks in de twaalfde eeuw te herleven; en mannen, als JOHANNES VAN SALISBURY, OTTO VAN FREYSINGEN, FALCANDUS en anderen, toonden eene niet geringe kennis aan de taal en schriften van *Latium*. De Latijnsche Muse ontwaakte in de dertiende eeuw. In *Engeland* schreef ISCHANUS eene *Antiocheis*,

welke de inneming dier stad door de kruisvaarders ten onderwerp had; — WILLEM BRITO eene *Philippis*, welke de daden van PHILIPPUS AUGUSTUS bevattede; GUNTHER bezong, in zijnen *Ligurinus*, FREDERIK BARBAROSSA's wapenfeiten; en ALBERTILUS MUSATUS, van *Padua*, leverde in den *Ecce-linus* de eerste, niet geheel mislukte, proeve van een regelmatig treurspel. — Het afschrijven van de werken der ouden in de kloosters, lang schier geheel verzuimd, werd in den aanvang der dertiende eeuw met ijver hervat. Uit de schuilhoeken, waarin zij zoo lang versmeten hadden gelegen, werden hunne schriften voor den dag gehaald; en in de veertiende eeuw begon men bibliotheken op te rigten. Hoogst verdienstelijk maakte zich in het opsporen en verzamelen der oude schrijvers de beroemde PETRARCA. Belangrijk is het, in zijne brieven vooral, te zien, hoe hij noch moeite, noch kosten spaarde, om de werken der ouden zich aan te schaffen, en hoe hij, zoo dikwerf in zijne verwachtingen te leur gesteld, telkens zijne pogingen met vernieuwde inspanning hervattede. Het is aan hem, aan BOCCACIO, POGGIO en meer anderen, die achterevolgens in zijn voetspoor traden, te danken, dat wij niet het verlies van nog meer schriften der ouden te betreuren hebben.

Dezelfde gunstige wending van den menschelijken geest was op gelijke wijze zichtbaar in de, federt de twaalfde eeuw steeds aangewende pogingen, welke men in de meeste landen van *Europa* bespeurde, om zich van den invloed en leiding der gees-

geestelijkheid, waartoe de vroegere toestand der volken aanleiding gegeven had, te ontflaan, en eene zuiverder godsdienstleer in de plaats te stellen van die, welke de meerdere zinnelijkheid en ontvatbaarheid van het ruwe en ontwikkelde voorgeslacht noodzakelijk gemaakt had. De eerste, doch mislukte pogingen van ARNOUD van *Brescia*, een leerling van ABEILLARD, werden weldra door PETRUS WALDUS, met gunstiger uitslag, gevolgd. Hij, WICLEF, JOHANNES HUSS, HIERONYMUS van *Praag*, waren het, die achterevolgens den grondslag leiden van het gebouw, dat in het begin der zestiende eeuw door MAARTEN LUTHER zoo luisterrijk werd opgetrokken. — Eindelijk waren de verbetering der bouwkunst en de vorderingen van den landbouw vruchten der drie honderd laatste jaren der middeleeuwen; en de uitvinding van het papier, van het schilderen in olieverw, der boekdrukkunst en zoo vele anderen behooren, de eene vroeger, de andere later, alle tot dit tijdvak.

Meer zou hier, ongetwijfeld, nog bij kunnen gevoegd worden, doch het aangevoerde, welks breedere ontwikkeling ons bestek niet gedooft, (*) zal genoeg zijn, om aan te toonen, dat *Europa* in de drie laatste der middeleeuwen overtuigende blijken oplevert van hare steeds toenemende vorderingen in verstandelijke beschaving en zucht voor wetenschappelijke kennis; en deze dus die minachting

(*) Eene breedere ontwikkeling van het aangevoerde vindt men bij HALLAM, t. a. p. B. II. f. 649—766.

niet verdienen, waarmede men zich gewend heeft over dit geheele tijdvak, zonder uitzondering, te spreken. Want, hoe men ook overigens over de innerlijke waarde van veel, dat wij bijgebracht hebben, moge oordeelen, — en, waarlijk, door de kennis onzer tijden, als maatſtaf, aan te nemen, of door gebrek aan behoorlijk onderzoek, heeft men die waarde wel eens te gering geſteld; gelijk dit, althans, ten aanzien der ſchoolſche wijsbegeerte ſchijnt gebleken te zijn; — doch hoe men ook daarover moge oordeelen, een krachtig ſtreven naar ontwikkeling en beſchaving zal men niet kunnen miskennen. Zoo veel ten minſten is blijkbaar, dat men de behoefte *gevoelde*, om zijn verſtand te oefenen, en door de wetenschappen te veredelen: en het volk, bij hetwelk dit gevoel in die mate levendig is geworden, als dit in de dertiende en volgende eeuwen bij onderſcheidene natiën van *Europa* het geval was, mag niet meer van domheid beſchuldigd worden, offchoon dan ook de wezenlijke kring zijner kundigheden, in vergelijking met die van latere en meer verlichte eeuwen, nog zeer beperkt is.

En nu zal men verder gaarne toefſtemmen, dat *Europa*, met eenige wijziging nogtans ten aanzien van *Spanje*, *Italië* en het zuidelijke *Frankrijk*, van den val des Romeinſchen rijks, tot aan het begin der dertiende eeuw in eene diepe onkunde verkeerde. — Maar nu ontſtaaf er nog ééne vraag: of dit wel anders mogelijk, en of niet het tegendeel met den gewonen loop der natuur ſtrijdig ware

geweest? — Om zich hiervan te overtuigen, behoeft men slechts zijn oog te slaan op den toestand van *Europa* bij den aanvang der middeleeuwen, en de volken te beschouwen, welke zich toen in dit werelddeel hadden nedergezet.

Van de talrijke volksstammen, welke sinds eeuwen in de vlakten van *Asië* als Nomaden rondzwierden, en welke de oudheid onder den algemeenen naam van *Scythen* begreep, hadden zich, reeds in zeer vroege tijden, verschillende horden, hetzij door eigene zucht tot verhuizing aangedreven, hetzij door hunne naburen verdrongen, in het oosten van *Europa* nedergelaten; zich van daar over deszelfs noordelijke en middelste gedeelten verbreid, en aldus deze bevolkt. Hier bleven zij langen tijd aan de Romeinen onbekend; en toen zij voor het eerst met dezelve in aanraking kwamen, had de republiek nog hare MARIUSSEN en CAESARS, die hen hadden weten te beteugelen. Minder gelukkig slaagden daarin de Romeinsche keizers. Reeds DOMITIANUS had van de Daciërs den vrede moeten koopen, en MARCUS AURELIUS zich genoodzaakt gezien, het toe te laten, dat barbaren zich binnen de grenzen des Romeinschen rijks vestigden. Met moeite had hetzelfde vervolgens den schok wederstaan, door het voortdringen der Gothen veroorzaakt; totdat eindelijk de Hunnen, een Nomadenvolk van den grooten Mogoolschen stam, in het laatste der vierde eeuw, van de grenzen van *China* opgebroken, den *Don* overtrokken, tot in het hart van *Italië* en *Frankrijk* doordrongen, en onder alle de volken van

Europa die algemeene beweging veroorzaakten, welke men in de geschiedenis, onder den naam van de *grootte volksverhuizing*, kent, van welke beweging het eindelijke gevolg was, dat het reeds waggelende Romeinsche staatsgebouw bezweek, en deze woeste Barbaren, na zich in verschillende rigtingen te hebben doorkruist, zich van het Romeinsche rijk meester maakten, zich in deszelfs onderscheidene deelen nederzetterden, en daar nieuwe rijken en staten stichteden. Met bloed was de baan, die zij betreden hadden, geteekend. Schier alles, wat kunst, wetenschap of beschaving hier immer schoons of groots had voortgebracht, was onder de vernielende handen dezer woeste krijgers verdwenen. — De oude orde van zaken ligt omver geworpen, en eene nieuwe wereld als het ware staat daar. Zeden, gewoonten, regeringsvormen en wetten, alles draagt het kenmerk van de ruwheid en barbaarschheid eens menschdoms, dat vreemd aan alle kunsten des vredes, onbekend met de voordeelen en genoegens van welingerigte maatschappijen, nog op eenen zeer lagen trap van verstandelijke en zedelijke ontwikkeling staat. — En wil men nu, dat uit deze verwarring en wanorde eensklaps geregeldheid en orde; uit deze ruwheid en onkunde op eens beschaving en kennis te voorschijn treden? Zou men hem niet dwaas noemen, die van het teedere spruitje al aanstonds de bloesem en vruchten van den volwasfen boom eischte; of hem, die in den jeugdigen knaap, de reeds naar geest en ligchaam ontwikkelde vermogens van den jongeling

of

of man vorderde? — De natuur volgt in al het geschapene denzelfden trapsgewijze vooruitgaanden gang; nimmer doet zij sprongen. Gelijk het kind eerst jongeling, dan man wordt, zoo hebben ook geheele volken hunnen zachten overgang van kindschheid tot jongelingschap, en, van deze, tot de mannelijke jaren. Dit is, bedriegen wij ons niet, het oogpunt, waaruit men de geschiedenis der middeleeuwen moet beschouwen, en veel, dat anders onverklaarbaar zoude zijn, zal dan minder moeilijk vallen om op te lossen. *Europa's* volken waren, bij den aanvang dezes tijdvak, nog geheel in hunne kindschheid. Dit in het oog houdende, valt ook alle vergelijking met de beschaving der oude of nieuwere wereld, welke men zoo dikwijls ziet maken, als van zelve, weg. Of wil men volstrekt vergelijkingen? men spore dan eerst het juiste tijdpunt op, waarin dezelve met eenig regt kunnen plaats hebben. En inderdaad, ook de Grieken en Romeinen kenden in hunne geschiedenis tijden, dat zij zeer verre van de eeuw van PERICLES en AUGUSTUS verwijderd waren. — Zoo moesten er ook voor de ruwe volksstammen, welke zich in *Europa* hadden nedergelaten, eeuwen verlopen, voor dat ook slechts eenige beschaving onder hen konde ontluiken. Vele waren de stormen, die derzelver opwas verhinderden. Langzaam, want zij is eene trage plant, ontwikkelde zij zich toch, spoediger in die oorden, waar zij reeds in het vorige tijdvak welig getierd en gebloeid had, en waar nimmer derzelver kiem geheel en al verftikt was; trager, maar

maar ook welligt eigenaardiger, in die landen, welke tot hiertoe met haar onbekend gebleven waren. Heilzaam werkte inzonderheid de leer des Christendoms, en de met dezelve hand aan hand gaande verzachting van zeden. Loffelijk en steeds met dankbaarheid te erkennen zijn, ook uit dit oogpunt beschouwd, de moeite- en gevaarvolle pogingen, welke de geestelijkheid in de eerste eeuwen ter uitbreiding dier leer ondernam, toen nog niet de vestiging van een geestelijk *despotismus* (wellicht het verfoeijelijkste, dat zich denken laat) maar liefde en menschenmin hare daden bestierden. Andere oorzaken bragten in den loop der tijden het hare toe, en maakten, dat eens, uit dezen nacht van domheid en onkunde, een dag kon aanbreken, bestraald door de heldere zon van beschaving en verlichting. —

III.

AARDRIJKS- EN NATUURKUNDE.

III

ВАНДЕРС-ЕН ВАТТЕРКОНДЕ.

O V E R

RECIFE DE PERNAMBUCO,

IN BRAZILIË,

WELEER

MAURITSSTAD;

DOOR DEN REDACTEUR.

Onder de veelvuldige berigten uit *Brazilië*, die de laatste twintig jaren hebben opgeleverd, en wier menigte ons des te meer welkom was, vermits inderdaad dat Rijk, in dien tijd, eene geheel nieuwe gedaante heeft aangenomen, bekleeden die omtrent de noordelijke Gewesten des Rijks, *Pernambuco*, *Seara*, *Maranham* en *Para*, blijkbaar eene ondergeschikte plaats. Men heeft in onze taal verscheidene reizen naar *Brazilië* overgezet, die zich allen tot de hoofdstad *Rio Janciro*, tot *St. Paulo*, en meer zuidelijke Provinciën bepalen, en noordwaarts niet verder reiken dan *Bahia*; en het schijnt wezenlijk, of de aandacht des reizigers zich meer op dat gedeelte van *Brazilië* heeft gevestigd, hetwelk ook, doordien zulks eene meer gematigde luchtstreek geniet, en daarenboven den zetel der regering, en dus het middelpunt aller di-

diplomatieke en handelsverrigtingen, in zich bevat, terwijl het daarenboven op een' kleinen afstand van de goud- en diamantmijnen ligt, zeer wel te begrijpen is. Maar die voorkeur der reizigers moet niet beletten, dat wij Nederlanders een oog van nieuwgierigheid slaan naar dat noordoostelijke gedeelte des lands, weleer door onze vaders bezeten, langen tijd moedig gehandhaafd, en welks verlies onze VAN HAREN te regt zoo zeer heeft betreurd. Waar is dat *Mauritsstad*, de stichting van onzen edelen JOAN MAURITS van *Nassau*? Waar het fort *Fredrik Hendrik*, de schans *Ernest*, *Vrijburg* en deszelfs prachtige warande? — Een antwoord op deze vraag zou elken Nederlander, die zijn' vaderlandschen roem bemint, niet dan hoogst welkom zijn; doch het is niet dan zeer onvolledig en gebrekkig te geven. Wanneer al eenige reizigers deze streken bezoeken, rust hun blik niet op eenige sporen der Hollandsche grootheid, die zij, hoe ervaren anders in de wereldgeschiedenis, met waarlijk onbegrijpelijke eenzijdigheid miskennen, of, gelijk SOUTHEY in zijne *Historie van Brazilië*, belasteren. De daden onzer helden in die streken zijn aan vreemde natiën bijkans onbekend zou men zeggen, of het vooroordeel tegen *Nederland* doet die verachten. De voornaamste, zoo niet de eenige reiziger, die in den jongsten tijd met eenige uitvoerigheid van *Olinda* en het *Recief* spreekt, de Engelschman KOSTER, gewaagt slechts met een paar woorden van een thans verwoest fort, hetwelk ten tijde van den Hollandschen oorlog (niet van het

Hol-

Hollandſche bezit) hier geplaatst waren. Trachten wij dus, zoo veel in ons vermogen is, dit gebrek te verhelpen, en uit gemelden KOSTER (de hoofdbron voor het tegenwoordige *Pernambuco*) vereenigd, en vergeleken met onze oude reizigers en geschiedſchrijvers, eenigzins een beeld van *Olinda de Pernambuco* en het *Recief* te ontwerpen.

Op den achtſten graad zuider breedte en zes en dertig graden wester lengte van *Greenwich*, verrijst de ſtad *Olinda*, de oude hoofdplaats der provincie *Pernambuco*, die, volgens SCHÄFFER, tegenwoordig de uitſtrektheid van een duizend vier honderd twaalf Duiſche vierkante mijlen, en zes maal honderd duizend inwoners bevat (*). Dit gewest is uitſtekend vruchtbaar aan ſuiker, cacao, katoen (de beſte ſoort van geheel *Brazilië* en miſchien van *Amerika*, verwhout, dat naar deze provincie, (wier naam men doorgaans in *Fernambuc* verbaſtert) genoemd is; dit hout is zoo veel beter dan zelfs dat van het naburige *Bahia*, dat de waarde volgens SCHÄFFER ſtaat als van acht en zestig tot zeventien; *Vanille* eindelijk, om ſlechts de ſtapelwaren te noemen. *Olinda* ligt op een' vrij hoogen heuvel aan zee, die van dien kant ongemeen ſteil is, doch van de landzijde glooiende afloopt. Uit zee is het gezig

(*) Wij vermelden deze opgave bij gebrek eener betere, doch niet zonder wantrouwen op SCHÄFFER, die als werver voor *Brazilië* alles daarin ten gunſtigſten en naar de grootſten maatſtaf doet voorkomen. Ons althans ſchijnt deze bevolking onmatig hoog opgegeven.

op hare witte kerken en kloosters, op de punten en de helling des bergs, op het geboomte dat tusfchen de huizen uitsteekt, zoo fchoon, dat men zich niet weinig teleurgesteld vindt, wanneer men de ftad zelve binnentreedt. De ftraten zijn geplaveid, maar toch zeer vervallen. Vele huizen zijn klein, ledig en verwaarloosd, en de tuinen in een' flechten toefland, alles ten gevolge der mededinging van het een uur van daar verwijderde *Recief*. Maar nog is het een biffchopszetel, en heeft een aantal fraaije kerken, onder anderen eene op het hoogfte punt der ftad, van waar men een treffend gezigt in zee heeft, en verfcheidene kloosters.

Deze ftad werd op den 15den Februarij 1630, door den admiraal HENDRIK LONCQ, die eene vloot van twee en vijftig oorlogfchepen en dertien kleinere vaartuigen, met drie duizend vijf honderd foldaten en drie duizend zeven honderd tachtig matrozen onder zich, doch door stormen en ziekten veel geleden had, met zes en zeventig fchepen en twee duizend acht honderd man werd aangevallen. Onder zijne dappere medehelpers behooren CORNELIS CORNELISZ JOL, bijgenaamd HOUTEBEEN, en de kolonel VAN WARDENBURG. Men verzekerde zich van de ftad, het nabij gelegene *Recief* en het eiland *Antonio Vaaz*; doch er was door de Portugeezen veel vernield, niet alleen verwhout, maar ook zeventien duizend kisten fuiker, welke fchade op twee millioenen *crusados* gerekend werd. Deze gewigtige verovering vergoedde eenigermate het zware verlies, door onachtzaamheid vijf jaren

vroeger geleden, toen de reeds veroverde toenmalige hoofdstad van *Brazilië*, *Bahia*; weder in handen der Portugeezen gevallen was. De onzen hebben naderhand vergeeffche pogingen gedaan, die te herwinnen.

Olinda was eene goede koopstad, maar eensdeels wegens de ongelijke ligging voor geene geregelde bevestiging vatbaar, en anderdeels tot stapelplaats voor den handel en ligplaats voor oorlogfchepen door verwijdering van de zee minder geschikt. Van daar ook reeds, dat de Portugeezen meermalen aan de verlegging derzelve gedacht hadden, en dat men, toen in 1636 graaf JOAN MAURITS van *Nassau*, door de Westindifche Maatschappij tot gouverneur van *Brazilië* was aangesteld, eerst het *Recief*, en daarna ten noorden van hetzelfde eene geheel nieuwe stad werd gebouwd.

De kust van *Brazilië* wordt door eene reeks blinde, of even boven het water uitstekende klippen gezoomd, welke men het *Recif* (rif) noemt. Tusschen dit rif en het vaste land nu is op deze hoogte eene groote zandbank, die zich van den voet des bergs, waarop *Olinda* ligt, naar het zuiden uitstrekt, en aldaar zeer verbreedt, zoodat er ten tijde der verovering door de Hollanders een kasteel op stond, hetwelk het *landkasteel* of *St. George* heette, gelijk daar tegenover, op eene der uitstekende klippen, het zoogenaamde *Zee-kasteel*. Eene tweede, nog breedere zandbank, digter bij het vaste land, werd slechts door den breeden mond der rivier *Capibaribe* van

hetzelve gefcheiden. Eerstgemelde bank droeg doorgaans uitsluitend, wegens hare nabijheid bij het steenen rif, den naam van *Recife*, terwijl de tweede onder dien van *St. Antonio*, of het eiland van *Antonio Vaas* bekend was. Op dit punt besloot JOAN MAURITS, de hoofdplaats der Nederlandsche bezittingen in *Brazilië* te vestigen. Men kan niet ontkennen dat de maatregel, dien hij tot de uitvoering van dit alleszins verstandige plan bezigde, hard en onstaatkundig was, daar hij de Portugeezen tegen de Nederlandsche regering verbitteren moest. Deze maatregel was de verwoesting, voor een groot gedeelte althans, van *Olinda*. Bij voorkeur vernielde men kerken en kloosters; dit moest den Portugeezen, vooral bij *Ketters*, in het oog loopen, en zweemen naar vervolging van hunne Godsdienst. Het is niet onmogelijk, dat deze maatregel veel tot den zeven jaren later uitgebrokenen opstand van dezen landaard heeft toegebracht; en VAN BAARLE zelf, schoon de lofredenaar van JOAN MAURITS, kan dit in zijnen held niet goedkeuren. Doch *Olinda* is daarna uit haar puin herrezen. Van de bouwstoffen der oude stad werd eerst op de bank bij het rif, en daarna op het eiland, nieuwe steden gebouwd, en *Brazilië* bezit er thans drie bij elkander, *Recife*, *St. Antonio* en *Boa Vista*.

Recife werd eerst door eene steenen brug, die honderd veertig duizend guldens kostte, (toen veel meer dan tegenwoordig) met het eiland *St. Antonio* verbonden, en vervolgens weder, door eene

an-

andere, dit eiland met het vaste land; men had ook een' langen dam, die het eiland met het vaste land bij de *Alfogado*-rivier verbindt. De bekrompene geest der toenmalige bestuurders van de Westindische Maatschappij zag deze werken wel met tegenzin en gemor, over de geweldige kosten, doch de edele telg van *Nassau* verhief zich boven deze bekrompene inzigten, en ging voort met het eiland *St. Antonio* te versieren en te versterken. Tot het laatste einde dienden de schansen *Ernestus* en *Fredrik Hendrik* en het kasteel *Wardenburg*, op een punt over het eiland in zee gebouwd. Tusschen de beide eerste forten lag de *Mauritsstad*, en ten zuiden, aan een' arm van den *Capibaribe*, de *Alfogado* genaamd, bevond zich de *Prins Willems Schans*. De beroemde bouwmeester *POST* was bouwmeester der stad, zij werd naar een geregeld plan aangelegd. Tot versiering diende op het punt des eilands het *Vrijburg*. Het eiland *St. Antonio*, oorspronkelijk eene zandbank, was geheel dor en be-roofd van plantengroei: hier deed nu de graaf eenen prachtigen tuiu aanleggen, met zeven honderd kokosboomen, twee honderd vijftig oranjeboomen, en eene menigte andere Brazilische gewassen, toen nog nauwelijks in *Europa* bekend, en waarin welligt de Natuurkenner *PISO* de hand heeft gehad. Vóór dezen bekoorlijken lusthof bouwde *POST* het schoone kasteel, waar de graaf zijn verblijf hield, en hetwelk de Joden, kort voor 'sgraven vertrek, te vergeefs voor zes tonnen gouds wilden koopen. Tot lusthuis diende hem

Boa Villa (Belle Vue) met reden dus genoemd om de bekoorlijke ligging. „Hier zag hij,” zegt VAN BAARLE, (*) „gestarnten, nimmer beschouwd in zijn „vaderland; hij bewonderde de vaste, bestendige „luchtsgesteldheid; hij zag geheel andere wapenen, „andere woningen dan in *Europa*, en herders en „herderinnen met ingedrukte neuzen en uitpuilende „lippen; kudden van geheel anderen aard dan in „onze gewesten voorbij drijven; andere visfchen, an- „dere vogels prijkten op zijnen disch. Hier liet hij „de oogen weiden over die zeeën, welke hij met „zijne vloten bedekte, over die ruime gewesten, „welke hij met zijn gebied, zijne wapenen, zijne „wetten omvatte. In één woord, hij bepeinsde „hier de veelvuldige voordeelen van deze lucht- „streek en grond voor de eer en het welzijn der „*Vereenigde Nederlanden.*”

Had *Pernambuco* den schranderen bewindhebber langer aan zijn hoofd mogen hebben, misfchien ware deze parel voor *Nederland* bewaard gebleven; misfchien ware *Brazilië* op gelijken voet gedeeld met *Portugal*. Doch toen, nadat de Portugeezen het Spaansche juk afgeschud, en zich onder het huis van BRAGANZA geplaatst hadden, andere landvoogden, die den graaf vervingen, het reeds door de verwoesting van *Olinda* en andere kleine kwellingen smeulende misnoegen door groote onregtvaardigheden in laaijen gloed deden uitbarsten; toen kon de Nederlandsche dapperheid niet met gelijke kans

(*) BARLÆUS, *de Rebus Gestis* J. MAURITHI, p. 157.

kans worstelen tegen den vasten wil eens volks, dat de regering zijner landgenooten terugeishte. Het *Recif* heeft zich, na langen en dapperen tegenstand, overgegeven. Van *Vrijburg* en deszelfs tuin zijn geene sporen meer; de Nederlandsche vestingwerken zijn vervallen of onkenbaar geworden, maar de steden, door de Nederlanders gebouwd, zijn gebleven, en zelfs hunne lusthuizen zijn nu middelpunten van steden. De Nederlandsche werkzaamheid én volharding zijn ook daar geenszins onnut geweest. Dit zal blijken, wanneer wij een overzicht der drie steden nemen, waaruit tegenwoordig *Recife* bestaat.

Het eigenlijke *Recif* is nog, door de brug, die JOAN MAURITS het eerst heeft doen bouwen, met het middelste eiland vereenigd. In den Nederlandschen tijd had men er vier kasteelen of schansen, het *Zee-* en *Landrecif* en twee kasteelen beide *Bruno* genoemd, thans schijnen er dezelfde, onder andere namen aanwezig te zijn. De zandbank strekt zich uit tot aan *Olinda*, doch wordt, ten zuiden dier stad, door den vloed bedekt, zoodat men daarmede te lande geene gemeenschap heeft. Het gedeelte, waar de huizen van *Recife* staan, wordt door het buiten- of steenen rif beschermd, op hetwelk de branding breekt. Er zijn twee doortogten door hetzelfde naar de stad, voor grootere schepen te noorden, voor kleindere ten zuiden; de schepen liggen vlak voor de stad. *Recife* heeft baksteenen huizen, van drie, vier, somtijds zelfs van vijf verdiepingen. De meeste straten zijn naauw, en eenige oude

huizen hebben steeds ééne verdieping of zijn slechts gelijksvloers; hier is alles, met uitzondering ééner straat, geplaveid. Men vindt hier het tolhuis en slechts twee kerken (geheel verschillend van de door Portugeezen zelve gebouwde steden) en een koffijhuis dat voor beurs dient. De brug naar *St. Antonio* heeft een' grooten boog aan beide zijden, met eene kapel op dezelve, en bestaat ten deele uit steenen, ten deele uit houten bogen. Zij is geheel vlak en met kleine winkels bezet, die dezelve zoo naauw maken, dat geene twee wagens daarop kunnen uithalen.

Mauritsstad heet nu *St. Antonio*, naar het eiland, waarop zij staat. Hare huizen zijn hoog, en dienen beneden tot winkels, pakhuizen en stallen; dit gedeelte der huizen heeft geene vensters, doch de straten zijn breed, alsmede de pleinen, en alles draagt nog sporen van den sikkchen en regelmatigigen aanleg; er zijn slechts eenige zijstraten met geringe en armoedige huizen. De kerken hebben weinig bijzonders, althans van buiten. Er zijn drie kloosters, voorts de schatkist, de gevangenis, en de zeer slechte barakken. Van het *Vrijburg* van JOAN MAURITS wordt niets gemeld. Wanneer men het plan bij BARLAEUS met dat bij KOSTER vergeelijkt, zoo schijnt het, dat de tegenwoordige schatkamer met dat paleis overeenkomt, want het tegenwoordige paleis van den gouverneur ligt meer in het midden der stad. De lange dam naar *Afogado* bestaat nog, maar de *Willemschans*, aan derzelve einde, niet meer, zoo min als de *Fredrik Hendriks*

en *Ernestuschans* op *St. Antonio*, ten minsten KOSTER vermeld daarvan niets, ook de heerlijke gouvernementstuin schijnt vervallen en met huizen bebouwd te zijn.

De derde afdeeling, *Boa Vista*, is op de plaats van het lusthuis door JOAN MAURITS gebouwd. Men heeft, gelijk overal, het uitdroogen der moerassen, die anders deze kust bedekten, ongetwijfeld aan de Nederlanders te danken; het is daaraan dat *Boa Vista* haar bestaan is verschuldigt. De brug, welke dit gedeelte met het eiland vereenigd, is geheel van hout, en zonder winkels, doch nauw. De hoofdstraat is breed en schoon; voor het overige zijn er meest kleine huizen, die naar een onregelmatig plan gebouwd zijn (men bedenke dat deze stad het werk der Portugeezen is.)

De geheele bevolking der drie steden, die eigenlijk te zamen slechts ééne uitmaken, was in 1810 vijf en twintig duizend inwoners, doch toen aan het toenemen, en KOSTER zag overal bouwen. In de geheele stad waren geene herbergen noch gemeubileerde kamers te huur, geen enkele boekwinkel noch boekdrukkerij: men kon er dus geene boeken bekomen, dan eenige almanaken of leven van Heiligen, met houtsnede plaatjes, die nog uit *Lisbon* moesten komen. Doch dit was in 1810; waarschijnlijk zal het sedert wel beter zijn. Slechts eenige weinige vensters zijn van glas, en deze hebben ijzeren balkons; verreweg de meeste zijn zonder glas, en slechts van ijzeren traliën. Men ziet geene vrouwen op straat, behalven de

Negerinnen; de Portugeefche, Mestifche en Mulatfche vrouwen komen niet dan zeer vroeg in de kerk, en genieten den koelen avond in eene wandeling met haar gezin. De posterij is zeer gebrekkig; zij ontvangt slechts brieven van buitens lands, en geeft die af aan dengenen welke ze komen halen. Er is een allerellendigst tooneel. Het plan van JOAN MAURITS, tot aanlegging van een' tuin, is eerst na de verplaatfing van het Portugeefche hof naar *Amerika* hervat; men heeft er thans eenen kruidentuin, waarin voornamelijk loffelijke pogingen gedaan worden om uitheemfche gewassen in *Brazilië* te naturaliferen, daar het klimaat daartoe zoo bij uitstek gefchikt is. Dus heeft men den broodboom, de zwarte peper, het Otaheitifche fuikerriet en andere gewassen reeds ingevoerd, en eenen Hortulanus, een' Franschman, met eene behoorlijke jaarwedde, daarover aangefield.

De openbare werken worden allen verrigt door veroordeelde misdadigers, paar aan paar aan elkander geklonken, en die aldus over de ftraat gaan, hoewel het gezigt der geboeide misdadigers ftuitende is. Zij fchijnen geheel ongevoelig voor leed of fchande te zijn, gaan zelve in de winkels en koopen het een of ander, lagchen en praten. Een klein eiland, *Fernando de Noronha*, waar nimmer eene vrouw mag verfchijnen, dient tot verbanningsplaats voor misdadigers, en is dus ook het tooneel der afzigtigfte, onnatuurlijkfte misdaden, die men daar als geheel natuurlijk befchouwt. Het kost de grootfte moeite een' geestelijken te vinden, die aldaar den

den dienst wil verrigten; de meeste verbergen zich, en men moet er den eersten den besten toe presen. De bezetting van het *Recief*, die in 1807 uit twee duizend vijf honderd man moest bestaan, bedroeg toen slechts zes honderd. Zij bekomen dagelijks nog geene drie stuivers bezolding en een weinig meel; van deze soldij wordt nog dagelijks iets voor een godsdienstig oogmerk afgetrokken, ook de kleeding is jammerlijk. Men neemt dus ook slechts de ellendigste wezens uit de lieden van de kleur (Mulatten) tot rekruten, daar men geene andere kan bekomen. Het was waarschijnlijk dan ook, uit hoofde dezer ellende, dat de troepen in 1817 tegen de toenmalige Portugeesche regering opstonden.

Het aantal beambten is *legio*, en dient slechts om begunstigten aan brood te helpen, zonder eenig nut voor den staat of de stad, maar integendeel zeer tot verdrukking der ingezetenen; en mischien kan daaraan ook wel gedeeltelijk de herhaalde zucht tot opstand worden toegeschreven, die de inwoners van *Pernambuco* in de jongste tijden hebben doen blijken.

De handel van het *Recief* is aanzienlijk, en *Pernambuco* bekleedt, uit dien hoofde, den derden rang onder de Brazilische provinciën; de handel met *Engeland*, met *Portugal* en *Noord-Amerika* is vooral van belang. De voornaamste uitvoer bestaat in katoen, suiker, melassen, verwhout, cacao en, in mindere hoeveelheid, huiden en kokosnoten, *Ipecacuanha* en droogerijen; de invoer in Engelsche manufacturen, aardewerk, bier, galanterie-

waren en modeartikelen, huisraad en gereedschappen. In 1817 was de uitvoer van katoen tachtig of negentig duizend zakken, (circa honderd zestig pond iedere zak) jaarlijks; dezelve gaat meest naar *Engeland*; vóór de spanning tusfchen *Brazilië* en het Moederland gingen er jaarlijks twee of drie fchepen naar *Goa* en *Oostindië*. Men zendt mede fchepen tot den flavenhandel, die in *Brazilië* nog altijd geoorloofd is, en daar voor onmisbaar gehouden wordt.

Dus was de toestand van *Recife de Pernambuco* in 1809 of 1810, toen KOSTER het bezocht, niet tot eene oppervlakkige beschouwing, maar om er eenigen tijd met der woon door te brengen. Wij zien dus uit dit berigt, hoe deze stad zich gedurende het oude Portugeefche bestuur bevond, toen *Brazilië* nog een wingewest was van dat Rijk; want het hof bevond zich destijds nog slechts ruim een jaar in *Brazilië*, en had nog niet den tijd gehad tot vele verbeteringen. De vorderingen, die in de laatste twintig jaren zekerlijk plaats gehad hebben, even als in geheel *Brazilië*, zijn het gevolg der onafhankelijkheid van het Moederland, en kunnen dus aan *Portugal* niet worden toegerekend. Uit alles blijkt, hoezeer voor het land zelve de voortduring van het Hollandsche bewind, mits onder mannen als JOAN MAURITS, of dezulken die naar hem zweemden, voordeelig zou geweest zijn; hoezeer beschaving, algemeene welvaart, kunde en kennis aan de gemakken des levens onder de ingezetenen zouden hebben toegenomen, naarmate der vorderingen,

gen, welke die in het vaderland maakten. *Recife* toch zou in het vierde werelddeel een *Batavia* of eene *Kaapstad*, of liever, naar mate van den kleineren afstand, nog meer Europeisch geworden zijn. Hetgeen in de weinige jaren der Nederlandsche bezitting daaromtrent reeds gedaan is, vergeleken met het weinige, hetgeen de Portugeezen in honderd zeventig jaren hebben verrigt, strekt ons daarvoor tot waarborg.

Maar *Olinda* heeft blijkbaar hare herstelling aan het Portugeesche bestuur en de Roomsche godsdienst te danken. Zij was de heilige stad, de Bisschopszetel; daar stonden eens de gesloopte kerken, dezen moesten hersteld, en dus ook de stad, in zover zij verwoest was, weder opgebouwd worden. Hier is dan ook nog het kerkelijke geregts-hof, de kweekschool voor jonge geestelijken, en de stad is, hoewel anders de zetel der behagelijke rust en traagheid naar ziel en ligchaam, die aan de echt Roomsche landen zoo eigen is, ten tijde der godsdienstige feesten, vooral van het begin der vasten, op witten Donderdag en met Paaschdag ongemeen levendig; in de huizen, gelijk in de kerken, wordt muziek gemaakt, en in de laatste eene ongeloofelijke menigte waskaarsen ontstoken. Op goeden Vrijdag wordt de kruisiging des Heilands in de kerk, als eene tooneelvertooning, ter verlevendiging der preek voorgesteld. De engelen zijn fraaije jonge knapen, die met gazen vleugelen voorzien zijn; JOHANNES wordt door een' man met een groen kleed en eene paruik op, (dit was in

in

in 1810) en MARIA MAGDALENA door eene vrouw van een' dubbelzinnigen naam voorgesteld, mischien om het karakter vol te houden, hetwelk de Roomsche kerk haar vóór de kennis aan JESUS toekent. Vier stevige manspersonen, als Romeinsche soldaten gekleed, namen den Heiland (door een houten beeld voorgesteld), op commando van den prediker, van het kruis af. Na lange onthouding is de eerste Paaschdag doorgaans aan onmatigheid, vooral in drank, toegewijd. In weêrwil van alle deze, voor Zuidlanders en Roomschen zoo onweêrstaanbare bekoorlijkheden, heeft *Olinda* zich toch niet weder kunnen herstellen: de voordeelen van het, door den scherpen blik van JOAN MAURITS gekozene *Recief* hebben de overhand behouden, en de oude Bischofsstad met hare betooverende ligging telt slechts vier duizend inwoners.

IV.

FRAAIE LETTEREN

EN

MENGELWERK.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 351

OVER
JUSTUS VAN EFFEN,
EN DESZELFS VERDIENSTEN
OMTRENT DEN
NEDERLANDSCHEN PROZASTIJL;
DOOR DEN REDACTEUR.

Het is door bevoegde kennis van den gang en de ontwikkeling der menschelijke beschaving, meermalen opgemerkt, dat bij alle volken, in het eerste standpunt hunner letterkunde, de poëzij aan het proza voorafgaat. Dit moge ons, bij welke de taal der gewone bezigheden des levens, de geheele gezellige omgang, en zelfs de behandeling aller wetenschappen in proza plaats hebben, zonderling schijnen: het laat zich uit den aard der vroegste maatschappijen, uit de armoede en beeldrijkheid der pas gevormde talen, uit de sterkere aandoeningen van den natuurmensch genoegzaam verklaren, vooral wanneer wij door poëzij ook die bezielde taal, al is zij niet aan maat of *Rhythmus* verbonden, verstaan, welke het Noord-Amerikaansche opperhoofd, gelijk de aloude Duitsche *Bard*, bij de raadsverga-

deringen, of voor de vereenigde krijgslieden aanheft. Van de waarheid der verschijnsels zelve getuigde JOB bij de Hebreëuwen; HOMERUS, SAPPHO, ARCHILOCHIUS en PINDARUS bij de Grieken; de *Fescennynsche* en *Mellaansche* verzen bij de Romeinen; de *Troubadours* eindelijk, de romancen- en balladendichters, gelijk de minnezangers in de middeleeuwen, die allen zeer lang vóór het ontstaan, niet van een welluidend en bevallig, maar van een dragelijk proza gebloeid hebben, Tot nu toe hebben wij van pas gevormde natiën gesproken; doch hoe komt het, dat ook in de talen van reeds geheel ontwikkelde volken hetzelfde verschijnsel zich doet bespeuren? Men werpe het oog slechts op *Engeland*, waar SHAKESPEAR en MILTON reeds gebloeid hadden, toen TILLOTSON, LOCKE en ADLISON het proza tot allerlei soorten van stijl geschikt deden worden, op *Duitschland*, waar HALLER en KLOPSTOCK aan LESSING vooraf gingen, op *Frankrijk* zelfs, waar de MALHERBE'S en CORNEILLE'S vóór de BOSSUET'S en FENELON'S leefden: eindelijk op ons vaderland, waar althans de zuivere, nette en beschaafde taal des gemeenen levens eene volle eeuw later verscheen, dan de bloem der poëzij, die het hoofd van VONDEL en den grooten Drosfaart van *Muiden* versierde.

De reden van dit verschijnsel zal wel gedeeltelijk in de groote moeilijkheid liggen (grootër dan men zich doorgaans bij eene oppervlakkige beschouwing voorstelt) om allerlei soorten van onderwerpen naar den aart te behandelen, en, waar het vereischt wordt,

wordt, deftig, of stout en verheven, of bloemrijk en luimig en geestig, doch altijd gepast en nimmer onedel te zijn. De dichtkunst is eigenlijk eene verrukking, die ons boven ons zelve voert, en die eene meer of min gelijksoortige stemming van den hoorder of lezer vereischt; alles wat proza heet is onderworpen aan een' onverbiddelijken regter, aan het wikkende koele verstand. CICEERO vindt zelfs, dat, uit hoofde der meerdere moeilijkheid, het getal der goede redenaars, zoo bij Romeinen als Grieken, minder was dan dat der dichters. Ziedaar waarom het edele, welluidende en kiesch gemeenzame proza, zoo bij ons als bij andere natiën, als de voltooide beschaving der taal, eerst na de vorming der dichtkunst verschijnt.

Gij zult mischien, Geachte Hoorders! mij met zekere bevreemding der oorsprong van ons proza zoo laat zien stellen, en waarschijnlijk aan COORNHERT, althans aan HOOFT en deszelfs voortreffelijke Nederlandsche Geschiedenis, aan BRANDT en diens DE RUITER denken, als aan twee in hunne soort onovertreffbare en waarlijk klasieke gewrochten, die het Nederlandsche proza altijd tot eer hebben gestrekt. Ik ontken zulks niet: maar gij zult mij toestaan, dat dit proza, althans dat van HOOFT, niet datgene is, hetwelk wij in de taal des gewonen levens en des beschaafden omgangs gewoon zijn te spreken. HOOFT was oneindig geestig, maar hij vormde zich een' eigen' prozastijl naar het Latijn, gelijk een' dichterlijken naar het Italiaansch. Zijn geschiedstijl houdt bijkans het midden tusfchen proza

en poëzij: de figuren, de omzettingen, de stoute beelden bewijzen, dat hij zich aan de laatste, indien ik zoo spreken mag, nog niet ontworsteld heeft, en het in allen gevalle niet de losse, ongedwongene toon der zamenleving is. BRANDT is natuurlijker en minder gedwongen; doch de stoffen, die hij behandelt, kerkelijke onderwerpen of zeezaken, geven weder geene gelegenheid tot ontwikkeling van die buigzame, losse, gemakkelijke voordragt, die zich op allerlei onderwerpen laat toepassen, zonder altijd dezelfde te blijven, die ernstige onderwerpen met waardigheid, verhevene met nadruk, boertige met luim, gewone met bevalligheid kan behandelen, die het oor boeit door eene ongezochte, natuurlijke kadans, en over alle voorwerpen, die het aanraakt, een waas van nieuwhed en belangrijkheid weet te verspreiden.

Eerst dertig jaren na het begin der achttiende eeuw heeft een man, die bij velen te weinig bekend is, zulk eenen stijl, althans den eersten aanleg daartoe, voor *Nederland* geschapen. Het was JUSTUS VAN EFFEN. Vergunt mij, G. H.! u in dit uur over dezen verdienstelijken landgenoot, en zijnen invloed op den Hollandschen schrijfstijl, te onderhouden. Ik zal, *eerst* dien stijl, vóór de verschijning van VAN EFFENS hoofdwerk, met u beschouwen; *daarna* eene korte levensschets van dien schrijver, en *eindelijk* eenige proeven uit zijne geschriften aan u mededeelen.

Het groote gebrek, hetwelk men bij de Nederlanders der zeventiende eeuw, bij alle hunne on-
mis-

miskenbare verdiensten, en in weêrwil der schitterende vonken, door meer dan één Genie verspreidt, opmerkt, was gebrek aan ontwikkelden smaak. Het zou niet moeilijk vallen, ulieden uit de werken van alle onze dichters en prozaschrijvers, HOOFT, VONDEL, CATS en ANTONIDES niet uitgezonderd, daarvan de tastbaarste bewijzen te geven. De voorstelling van het reusachtige had somtijds nog met gezwollenheid, die van het afzigtige met de meest walgelijke uitdrukking plaats. Hetgeen de Franschen noemen: *frapper plûôt fort que juste*, scheen een grondbeginsel dezer schrijvers in dichtmaat en on dicht te zijn. Men rekene zulks echter niet in het bijzonder aan onze dichters en prozaschrijvers als een gebrek aan; het grootste dichterlijke genie der nieuwe tijden, SHAKESPEAR, de tijdgenoot van onzen SPIEGEL, en ook nog van HOOFT, was daarmede niet minder besmet. Terwijl nu de dichterlijke taal, door hare verheffing boven het gewone leven, voor dit gebrek (hoezeer het altijd een gebrek blijve) nog eenigzins meer ver schooning vindt, en men haar voor stoutheid en kracht des noods een weinig gebrek aan kiesheid vergeeft; zoo is dit echter bij het proza het geval in geen en deele. Hier stuit het gemeene, het walgelijke, het onkiesche, of ook het gezwollene, het onnatuurlijke, het reusachtige, meer nog dan in dichtmaat. Van daar dat de voortbrengselen van het Nederlandsche proza in de zeventiende eeuw, enkele meesterstukken uitgezonderd, ons bij het gemis dier schoonheden van den eersten rang, welke

aan HOOFT, aan VONDEL en ANTONIDES zoo veel deden vergeven, ondragelijk voorkomt. Men trachtte ook in proza door perfoonsverbeeldingen, door volgehoudene leenspreuken en andere figuren dichtertlijk te zijn, en vergat dus de grenzen, die de goede smaak aan de twee hoofdsoorten van schrijfstijl gebiedend aanwijst. De thans zoo bloeiende kanselwelsprekendheid lag volkomen ter neder. Hebreeuwscbe, Griekscbe en Latijnsche aanhalingen waren op den predikstoel geene zeldzaamheden; de taal was doorgaans plat, gemeen, of met scheldwoorden en *anathema's* tegen andersdenkenden rijkelijk gekruid. De taal der pleitzaal was, gelijk die der staats- en geregtelijke stukken, geheel door bastaardwoorden ontfierd; ik behoef u slechts, wat het eerste betreft, op den eersten den besten predikbundel uit die eeuw, zoo verre zij nog aan de vergetelheid ontsnapt zijn (met weinig uitzonderingen) en wat de tweede aangaat, op de brieven van DE WITT en zelfs op het anders zeer goede pleitgeding van SIMON VAN MIDDELGEEST, ons door den Heer SCHELTEMA medegedeeld, te wijzen. „Treedt „men,” zegt de Hoogleraar YPEY, in zijne voortreffelijke *Geschiedenis der Nederlandsche taal*, „treedt men buiten den kring der voornaamste „dichters, zoo bespeurt men (in het begin der „achttiende eeuw) allerwege over de Nederlandsche „letterkunde een' zwaren nevel verspreid. Men „schreef over onderscheidene wetenschapsvakken, „en in onze moedertaal veel meer dan weleer, „doch op eene wijze, die ons verbaasd doet staan

„ over

„ over de heerschende onkunde te dezen opzigte.
 „ Geen der schrijvers bijkans scheen er om te den-
 „ ken, dat men, om zich in eene levende taal wel
 „ uit te drukken, spraakkunstige regelen had in
 „ acht te nemen, welke zij anders, ten aanzien
 „ der oude doode talen, zeer wel kenden. Hoe groot
 „ een gebrek, niet alleen aan gezond verstand,
 „ maar ook aan juist oordeel en kieschen smaak!
 „ De taal der regtsgeleerden was half slecht Latijn,
 „ en half slecht Nederlandsch. De geneeskundigen
 „ schreven gelijk de wijsgeeren (schoon zij zelden
 „ de pen in het Nederlandsch gebruikten) wel
 „ eene meer zuivere, maar toch zeer armhartige
 „ taal. En de godgeleerden! waarlijk de taal
 „ was zoo slecht, als zij bij mogelijkheid zijn kon,
 „ niet alleen plat en laag, maar onoordeelkundig
 „ opgevuld met allerlei schoofsche, uit de wijs-
 „ geerte der Grieken en Romeinen herkomstige
 „ kunsttermen, en zonder smaak opgesierd met aller-
 „ lei Grieksche en Romeinsche spreuken, welke
 „ men somtijds in het Nederlandsch tevens ver-
 „ taalde, maar ook soms niet.” (*)

De oorzaak van dit gebrek aan een' zuiveren
 stijl schijnt grootendeels in de eenzijdige en al te
 uitsluitende beoefening van het Latijn te moeten
 worden gezocht. Dezelfde schrijver, wien wij zoo
 even aanhaalden, doet ons zien, dat men aan de
 hoogeschoolen, ja wel lessen over de welsprekendheid
 gaf, maar over de Latijnsche alleen, en wel slechts

(*) YPEY, *Geschied. der Nederl. Taal*, bl. 502—504.

aan theologanten; dat het toen geheel geene schande was, in zijne moedertaal onbedreven te zijn, zoo dat zelfs uitstekende mannen, gelijk een PIETER BURMAN *de Oude*, zich niet ontzagen om van den leerstoel der studerende jeugd de beoefening der moedertaal met alle kracht af te raden, om hunnen Latijnschen stijl niet te bederven, en de nog grootere VENEMA ronduit erkende, dat hij het Nederlandsch niet regt verstond, en er een vreemdeling in was. Men kan er bijvoegen, dat de stijl der geleerden, zoo zij al Hollandsch schreven, duidelijke sporen droeg van hunne meerdere gemeenzaamheid met de deftige taal der Romeinen. Het Nederlandsch ging, om zoo te spreken, altijd op stelten: gemeenzaamheid, natuurlijkheid, de taal des beschaafden omgangs was uit de schrijftaal verbannen, en het wemelde daarentegen van pedanten, die door den grooten RUHNKENIUS in zijnen *doctor umbraticus* zoo treffend zijn afgeschilderd. Er was niet minder dan een andere SOKRATES noodig, die de schrijftaal weder van de kunstmatige en gedwongene hoogte, waartoe men haar had opgewonden, op de aarde, in de woningen en kringen des gemeenen levens terug bragt.

Het was dus wel te verwachten, dat onder zulke omstandigheden eene dergelijke verbetering niet uit de eigenlijk gezegde klasse der geleerden zou uitgaan, zoo als zij, namelijk, volgens het zoo even gezegde, destijds in betrekking stond tot de samenleving. Hiertoe werd een man vereischt, die door zijnen stand, omgang en betrekkingen, meer

met

met de groote wereld, met de bijzonder beschaafde kringen in aanraking kwam, welke zich toen nog op verre na niet zoo zeer tot den fatsoenlijken middelstand uitstrekten, als tegenwoordig. Men heeft de bekende, en met regt beroemde brieven van Lord CHESTERFIELD, (eenen tijdgenoot van VAN EFFEN) slechts in te zien, om zich te overtuigen van den hoogen prijs, dien de eerste klasse der zamenleving op het bezit dier wellevendheid, gemakkelijheid en ongedwongenheid in den omgang stelde, welke zij toen meer of min als hun uitsluitend eigendom beschouwde. En deze omgang moest, gelijk uit den aard der zaak blijkt, haar afdruksel vinden in de taal, die ook natuurlijker, vloeiender en gemakkelijker zijn moest dan die der geleerden, wanneer zij in de moedertaal schreven. Zoo de verbeteraar van den stijl dus tot de zogenaaemde lieden van de groote wereld toegang had, kon zulks niet dan hem bij uitstek voordeelig zijn, het moest alle *pedanterie* ver van hem verwijderd houden, en zijnen schrijfrant ook daardoor beschaaven, dat hij zich gemeenzaam moest maken met die hedendaagsche taal, welke reeds eenen geheel gevormden, uitstekenden stijl bezat, met de Fransche.

Hoezeer ook de komst der Fransche vlugtelingen hier te lande, door overdrevene gehechtheid aan de zeden, taal en letterkunde van hun land in te boezemen, nadeelige gevolgen voor *Nederland* heeft gehad, zoo is toch ook de goede zijde daarvan niet te miskennen. Elk, wie het Fransche proza

kent, zal zulks voor het bevalligste, en in vele opzichte voor het schoonste van *Europa's* nieuwere talen verklaren. En dit nam VAN EFFEN, die zich in deze taal volmaakt kon uitdrukken, tot voorbeeld voor den Nederlandschen ongebondenen stijl.

Men denke echter niet, dat JUSTUS VAN EFFEN ontbloot was van kundigheid, ook in den grondslag aller hechte beschaving, in de talen en letteren der oudheid. Te *Utrecht* in 1684 geboren, werd hij reeds vroeg op de Latijnsche en hoogeschool tot de letteren opgekweekt, doch scheen eerst meer over te hellen tot het beroep van zijn' vader, den krijgsdienst. Dan spoedig keerde hij weder tot de letteren, niet echter om zich aan een der winstgevende geleerde beroepen bepaaldelijk over te geven. De nieuwere, vooral de Fransche letterkunde, trok hem onwederstaanbaar tot zich; en hij vond dus zijn bestaan in de opleiding van jongelingen van goede huize tot de letteroefeningen. Het ware te wenschen, dat meer lieden van talenten uit onzen landaard, op het spoor van VAN EFFEN, zich aan dit edele beroep wijdden; men zou alsdan zoo vele buitenlanders, geheel onbekend met onze taal, zeden en letteren, onze jongelingen niet zien verfranschen. Hij bekleedde dien post achtervolgens, doch met groote tuschenpoozingen, bij een geslacht van Fransche uitgewekene Hervormden, met name BAZIN DE LUNEVILLE, bij den Heere VAN DUIVENVOORDE, den Grave VAN WELDEREN, Heer van *Ubbergen*, in den zoon van den Heer HUISMAN, Directeur Generaal van *Nederlands Indië*.

Gedurende de gemelde tusschenpozingen was hij in 1714 tweede Gezantschaps-Secretaris in *Engeland*, en ambtgenoot van den beroemden 's GRAVESANDE, toen eersten Secretaris van het gezantschap, daarna Secretaris van *Geervliet*, beide door begunstiging des Heeren VAN DUIVENVOORDE, die over hem uitstekend voldaan was. Hij wenschte naar *Parijs* te gaan, en was aldaar reeds door eene dame voor haren zoon als huisonderwijzer aangesteld, toen de lastering eener schijnheilige, zoogenaamde vrome vrouw, hem dit aangenaam uitzigt deed verliezen, door de Parijsche vrouw voor zijne godsdienstige denkbeelden te waarschuwen, die echt Christelijk waren, doch geenszins naar dweeperij overhielden. Hij deed met den prins van *Hessen-Philipsthal* eene reize naar *Zweden*, alwaar hij, door de regerende koningin, met ongemeen veel onderscheiding ontvangen werd; in 1727 werd hij op nieuw Gezantschaps-Secretaris naar *Engeland*, onder den gezant, zijnen begunstiger VAN WELDEREN, alwaar hij, die reeds vroeger het voordeel des omgangs met Engelsche geleerden, vooral van den grooten NEWTON, had mogen genieten, tot lid van de *Koninklijke Maatschappij der Wetenschappen* werd aangenomen. Reeds voeger was hij te *Leyden* tot *Doctor in de rechten* bevorderd. Naderhand bekwam hij, door zijnen onvermoeiden vriend VAN WELDEREN, het zoo aanzienlijke als voordeelige ambt van commiss van 's lands magazijnen te 's *Hertogenbosch*, welke bezigheden echter te zeer verwijderd waren van den gang zijner studiën, om die zelf waar te nemen; hij

hij droeg dezelve dus op aan een' ondercommis, waardoor een groot gedeelte der voordeelen van dien post hem ontging. Nogthans zag hij zich nu door een behoorlijk inkomen in staat gesteld, om aan een huwelijk te denken, waartoe hij reeds vroeger het oog had laten vallen op ELISABETH SOPHIA ANDRIESSEN, met welke hij dan ook in den echt trad, en zijne woonplaats vestigde te *'s Hertogenbosch*. Zeer gelukkig was deze vereeniging, doch werd spoedig door den dood verscheurd. VAN EFFEN overleed reeds in 1735, zeven en vijftig jaren oud, aan eene langzame verzwakking, en liet twee kinderen achter. In zijn karakter waren gulheid, rondborstigheit, waarheidsliefde en aanminnigheid vereenigd; in gezelschap was hij de ziel der onderlinge verkeerung. In de godsdienst dacht hij gematigd en rekkelijk, en werd daardoor bij velen gehaat, doch echte Evangelische godsdienst vertoont zich in zijne daden, zoo wel als in zijne geschriften.

De voortbrengfelen van zijnen geest zijn zeer menigvuldig, en gedeeltelijk in de Fransche taal; ook bestaan dezelve deels in vertalingen uit het Engelsch in het Fransch, of uit het Fransch in het Nederduitsch. Zijn voornaamste Fransche geschrift is de *Misanthrope* of *Menschenhater*. Men late zich door dezen titel niet verleiden, het werk als een voortbrengfel van bedilzucht en menschenhaat te beschouwen. Zijn *Misanthrope* is die van MOLIÈRE, de rondborstige, deugdzame ALCESTE, die vrijelijk de gebreken van anderen laakt, zelfs
aan

aan een bedorven hof, en noch vleijers, noch slechte dichters, noch kwaadspreeksters ontziet, doch niet uit wrok tegen de menschen, maar uit afkeer van hunne ondeugden. Het was in den spectatorialen trant, waarvan wij straks meer zullen zeggen, en de pas zeven en twintig jarige jongeling durfde in eene, hem vreemde taal, het pas geopende spoor der ADDISONS en STEELES betreden. Fijne satire wisselt daarin af met verhevenen ernst; ik behoef van de eerste slechts aan te stippen, (*) zijne vertoogen ten voordeele van het erflijke koninkdom, hetwelk wel den een weinig eenzijdigen Republikein verraadt, doch ook vol is van waarheden, die in onzen tijd nog bij zekere lieden van toepassing zijn. Van de meer ernstige is de korte, maar uitstekende lofspraak op den onvergetelijken held van *Oranje*, JOAN WILLEM FRISO. Nog veel meer bewijzen van 's mans uitstekend vernuft zou ik kunnen aanvoeren; doch daar dit werk oorspronkelijk in de Fransche taal is geschreven, behoort het eigenlijk niet tot ons onderwerp. Bezien wij nog kortelijk zijne andere schriften. Hij bragt het beroemde *Vertelsel van de ton*, van SWIFT, hetwelk de Engelschen voor onvertaalbaar hadden verklaard, meesterlijk in het Fransch over, schreef, met 's GRAVESANDE, JONCOURT en DE SALLENGRE, het destijds beroemde tijdschrift *le Journal Littéraire*, en naderhand *la Bagatelle*, behalve verscheidene vertalingen.

(*) *Misanthrope*, III D. bl. 142 - 153. II D. bl. 21-30.
Vert. van LE CLERCQ.

Doch wij komen tot zijn voornaamste werk, in de moedertaal geschreven, en waardoor hij zich eenen onvergankelijken roem heeft verworven, den *Hollandschen Spectator*. De titel geeft reeds te kennen, dat dit werk eene navolging is van hetgeen twintig jaren vroeger, door STEELE, ADDISON, SWIFT, POPE en andere vrienden, in *Engeland* zoo gelukkig beproefd was.

In de geheele oudheid vindt men geen voorbeeld van dusdanig een werk, waarvan de schrijvers, zonder zich aan eenig onderwerp te binden, met echte luim en geest alles te berde bragten, wat tot opfcherping van den smaak, tot opwekking van het gevoel voor schoonheid, maar ook voor waarheid, regt en godsdienst, tot bevordering van goede en bevallige zeden, tot schertsende, doch nimmer bittere of personele tentoonstelling van ondeugden, dan wel vooral van heerschende dwaasheden van eenig land of tijdperk kon strekken. Het waren geene *satiren*, zoo als van HORATIUS, nog minder als van JUVENALIS; het waren geene karakter-schetsen, zoo als van THEOPHRASTUS en zijnen gelukkigen navolger LA BRUYERE, maar het had veel van beide die soorten van letterkundige voortbrengfelen. Alles nogtans, wat ook slechts van verre naar hatelijkheid of onzedelijkheid zweemde, was daaruit verbannen. Aan den anderen kant was dit werk uit zijnen aard bestemd tot eene lectuur voor het *volk*, en moest dus volstrekt ook de taal van het volk spreken, — dat is, niet die van het gemeen, maar van de beschaafde, doch ongeleerde krin-

kringen. De zeden van allerlei standen moesten met eigenaardige verwen worden geschilderd, en voor die standen zelve belangrijk worden voorgesteld. Ook voor de mindere klasfen en hunne zedelijke behoeften moest (hoewel niet in hunne taal) worden gezorgd. De wijsbegeerte moest, met Attisch zout gekruid en behagelijk voorgediend, op deze rijke tafel verschijnen, die geschikt was voor allerlei standen van menschen. — Ook overtrof de uitflag verre de verwachting. Oorspronkelijk door ADDISON ontworpen, om zijnen vriend STEELE in deszelfs bekrompene omstandigheden, een eerlijk en genoegzaam middel van bestaan te verzekeren, vond het werk spoedig zoo veel ondersteuning van de edelste vernuften van *Engeland*, die wij gedeeltelijk reeds opgenoemd hebben, en zoo veel opgang bij de natie, dat er telkens vijftien duizend exemplaren van werden uitgegeven, in eenen tijd, waar de leeslust oneindig veel minder was, dan tegenwoordig, en dat men schuitenvoerders vond, die onder elkander een blaadje kochten, en een' uit hun midden tot voorlezer en uitlegger aanstelden. Het nut, door dien Engelschen Spectator gesticht, die spoedig in alle talen van *Europa* werd overgezet, en ook buiten *Engeland* op het gretigst gelezen, is bijna niet genoeg te roemen. Daardoor zijn vooroordeelen weggenomen tegen groote en uitstekende dichters, zoo als MILTON, of zijn dezelve uit de onbekendheid, waarin zij gedompeld lagen, als het ware te voorschijn gebragt; daardoor

zijn

zijn volksdwaasheden, ingewortelde volksbegrippen, die den voortgang der verlichting hinderden, uit den weg geruimd, en het doorbreken van het licht, dat thans de Britsche rijken zoo heerlijk beschijnt, tot alle standen en klasfen van menschen eerst mogelijk geworden; daardoor is eindelijk de Engelsche prozastijl (te voren gebrekkig en stijf) tot eene hoogte opgevoerd, die in gemakkelijheid, vloeibaarheid en buigzaamheid, zoowel als in deftigheid, nadruk en kracht, voor die geener andere Europeesche taal behoeft te wijken. Ziedaar het voorbeeld van VAN EFFEN. Men ziet daaruit, hoe noodzakelijk voor den Nederlander de beoefening ook van hedendaagsche talen en letterkundige voortbrengfels is. Niet door eenen der Grieksche of Latijnsche schrijvers na te volgen, is de Nederlandsche prozastijl gevormd, maar door het Fransch en door den *Engelschen Spectator*. Met leze ten bewijze hiervan slechts de vertaling der lofrede van ALBERT SCHULTENS op BOERHAVE, door 's mans zoon, den geleerden JAN JACOB SCHULTENS, in het Hollandsch vertaald. Men vergelijke die mer den *Hollandschen Spectator*, en men zal het onderscheid eener eeuw bij tijdgenooten meenen te vinden.

De *Hollandsche Spectator* van VAN EFFEN leest volkomen als een hedendaagsch geschrift, met uitzondering van eenige weinige, slechts half verouderde woorden. Hij heeft zijn model op zijde gestreeft, en ernst op de behagelijkste wijze met boert afgewisseld. De lezing van dit werk geeft

ons een hoogst belangrijk tafereel der zeden en gewoonten van *Nederland*, in het bijzonder van *Holland*, in de eerste helft der achttiende eeuw, en tevens een afdrukfel van de edele ziel, de deugdzame gevoelens en de heldere begrippen des schrijvers. Op het voorbeeld van ADDISON geeft hij zijn oordeel over onderscheidene Nederduitsche dichters; een oordeel vol smaak en onzijdigheid; zelfs laat hij meer gebrekkige dichters, gelijk JAN VOS, regt wedervaren in hetgeen zij goeds hebben, zoo als in dit geval eene welluidende en rollende versmaat. Nogtans beviel hem de zachte trant van CATS beter, dan de hoogdravende in sommige van deszelfs tijdgenooten. En onze groote mannen, ERASMUS, DE GROOT, BARNEVELD, DE WITT, CATS, BOERHAVE en anderen, hoe laat hij hun regt wedervaren! Hoe weinig zou men VAN EFFEN kennen, wanneer men in den man, die steeds met de Grooten verkeerde had, die gewoon was in de Fransche taal veel te spreken, te schrijven, en met Franschen om te gaan, ook maar eenig gebrek aan opregte, ja aan warme, aan blakende Nederlands-liefde verwachtte. Men zie die heerlijke vertoogen, waarin hij de groote daden der vaderlanders vermeldt, en aan de Fransche vlugtelingen, naar welke toen zoo vele Nederlanders zich verkozen te vormen, de verpligting onder het oog bragt, om deze natie, niet alleen wegens de van haar genotene weldaden, maar ook wegens hare eigene innerlijke waarde hoog te achten, zoodat de grootste eer, naar welke zij dingen kunnen, is, met de

IX. D. 3. Dd Ne-

Nederlanders hetzelfde volk uit te maken, terwijl hij van zich zelve verklaart: „Mijn oordeel is, „dat onze natie die hoogachting wezenlijk, en „zelfs boven alle andere meest geachte volken „verdient, zoodat, indien mij de keur kon gege- „ven worden, ik denken zou door de reden ge- „dwongen te zijn, een Nederlander te willen „wezen.” Hij verdedigt onzen landaart tegen de zoo gewone en toen reeds afgesletene beschuldigingen van gierigheid en lomphheid, en tegen de lasteringen van eenen duisterling, in opzettelijke vertoogen. Hij handhaaft de zelfstandigheid onzer letterkunde, en vooral van ons treurspel, tegen de slaafche navolging der Franschen.

Omtrent de godsdienst dacht hij niet minder edel. Het is waar, men trachte, gelijk wij gezien hebben, zijne beginselen aan dien kant te lasteren, omdat hij in de hoogste mate verdraagzaam omtrent andersdenkenden en onbekrompen dacht, en deze lastering was in dien tijd nog veel gemakkelijker dan tegenwoordig, daar zoo velen nog zeer gesteld waren op onverschillige vormen, op het buigen van zijn hoofd als eene bieze, op lange gebeden, terwijl zij de huizen der vrome weduwen opaten, en op uiterlijke plegtigheden, die tot het wezen der godsdienst niet af- noch toededen. Het was tegen deze, dat hij (in het 31ste vertoog des eersten deels) die uitnemende verhandeling in het licht gaf, over de verschillende soorten van ware of valsche vromen; „sommigen zijn sijn en niet god- „vruchtig; anderen sijn en godvruchtig tevens, anderen

„we-

„wederom godvruchtig en niet fijn,” en waarin hij de zucht tot veroordeelen, en de schijnheiligheid der gewaande, tegen de echte deugd der ware godsdienstigen overstelt. Ten sterkste preees hij de verdraagzaamheid aan, ook omtrent de Roomschegezinden, die toen hier te lande nog slechts geduld werden, en bij velen in den haat waren. Hij dringt ten krachtigsten aan op de noodzakelijkheid van eigen onderzoek in de godsdienst. Zou men niet mogen zeggen, dat dit veel gelezene tijdschrift tot verdringing van gehuichelde vroomheid, zoo wel als van onverdraagzaamheid, onder de natie veel heeft bijgedragen, en de onderlinge eensgezindheid in het godsdienstige, het minder hechten aan enkel menschelijk gezag en uiterlijkheden, heeft bevorderd?

Doch het is waar, dat men deze woorden, dat men zelfs het edele woord van vrijheid van denken, op de gevaarlijkste wijze tot ongebondenheid en loszinnigheid, dat van verdraagzaamheid tot volstrekte onverschilligheid kan misbruiken. Was dit nu ook het geval met onzen VAN EFFEN? Was hij misschien onverschillig omtrent de hoogere belangen der menschheid, de dienst en ook uitwendige vereering der God? Verre van daar! Men leze slechts zijn krachtig vertoog, het 47ste des eersten deels, over de treurige gesteldheid van een land, alwaar de godsdienst zoo wel bij grooten als gemeenen in minachting is. (Hij had daarbij *Engeland*, in den toenmaligen tijd, op het oog.) „De bloeiende toestand,” zegt hij, „van dusdanige volkeren is als de frische kleur van een

„ mensch, wiens boezem door een' langzamen kan-
 „ ker inwendig verteerd wordt; het is eene fruit,
 „ van buiten gaaf en schoon, en in het midden
 „ door een' worm allengskens uitgeknaagd. Nog
 „ gevoeglijker kan men het vergelijken bij een
 „ magtig en rijk geladen schip, wel voorzien van
 „ zeilen en staand en loopend wand, gewapend
 „ met treffelijk en menigvuldig geschut, en in staat
 „ om de sterkste bespringing het hoofd te bieden.
 „ Het trotseert en vijanden en baren; doch hoewel
 „ er niets aan schijnt te haperen, het is in zijne
 „ wezenlijkste deelen verrot, het wordt allengskens
 „ met lekken vervuld, de zee zelfs in hare groot-
 „ ste kalnte bekruipt het van onder; het pompen
 „ is vruchteloos, en hoe zwaarder, hoe schielijker
 „ het met al zijn rijkdom en wapenen in den af-
 „ grond nederzinkt. Het zijn niet alleen magt,
 „ schatten en uitwendige vrede, waardoor de voor-
 „ spoed van een' landaard bestendig wordt gemaakt.
 „ Het is de Christelijke religie alleen, die dit
 „ heilzame uitwerkfel voortbrengt.” Zie ook de
Verhandeling over de noodzakelijkheid des gebeds,
 en het 87ste vertoog des tweeden deels, *over den*
aard der toekomstige gelukzaligheid, waarin de
 geheele geest van den vromen ADDISON in zijnen
 navolger uitblinkt, en waarin de kracht en nadruk
 der taal aan de zuiverheid en verhevenheid des on-
 derwerps beantwoordt.

Mijn onderwerp is zoo rijk, dat ik u nog een'
 geruimen tijd met de ernstige vertoogen van den
Spectator zou kunnen bezig houden: maar de tijd
 roept

roept mij, om ook nog een enkel woord van de vrolijke, luimige en gemeenzame te zeggen. Hier vertoont VAN EFFEN zich geheel in zijne kracht, als opgeruimd en tevens goedaardig zedeschrijver. Nimmer heeft hij de bittere gal van JUVENALIS. HORATIUS is veel meer zijn voorbeeld. Ik behoef ulieden slechts de naïve schilderij van eenen toenmaligen regtsgeleerden student te herinneren. Maar het was niet alleen geestige berisping van de verkeerde zeden en dwaasheden des tijds, die uit zijne pen vloeide. Hij schilderde ook op de vernuftigste en natuurlijkste wijze de zeden en gewoonten des gemeenen levens, en hiertoe behooren die zoogenaamde *Agnietjes*, die in den tijd van den beroemden SIMON STYL, eenen ongemeen hoogschatter van VAN EFFEN, afzonderlijk gedrukt, bijna in alle huizen gevonden werden, en hij, die de *Agnietjes* niet gelezen had, zoo als zich de beroemde SCHELTEMA uitdrukt, niet mede kon. STYL hield ook, gelijk SCHELTEMA zegt, VAN EFFEN voor den man, die zijnen stijl geheel en al naar den eisch van elk voorwerp had kunnen wenden, en in zijne vrolijke stukjes door de natuurlijkheid, verscheidenheid, levendigheid, schikking en samenwerking der gedachten datgene had weten uit te werken, hetgeen de Latijnen *vis comica* noemden, de aandacht en belangneming bij trappen doet groeijen, en de hartsogten meer en meer gaande maakt.

Vergunt mij, M. H. ! u hiervan een staaltje bij te brengen, hetwelk u tevens de Hollandsche ze-

den der schoone sekse, voor eene eeuw, in een voorbeeld zal schilderen. Het is in den vorm van een' brief aan den *Spectator*, geteekend 10 December 1731. „Ik heb,” dus begint het, „u iets mede te deelen van eene conversatie, welke ik onlangs bijgewoond heb, in een gezelschap van aanzienlijke dames, die, hoewel juist niet van den eersten rang, niet verzuimen om door haar gedrag en manieren, die van de hoogste geboorte te evenaren. Nadat de ordinaire praatjes van mutsen, strikken, linten, kersvers van *Parijs* aangekomen, het goede *air* van dien Heer, de gemaktheid van dien anderen, en dit alles sijntjes met kwaadsprekendheid en achterklap gelaardeerd, een half uur onder een kopje thee, geduurd hadden, adresfeerde zich eene jonge juffer aan de dame van het huis, om haar te vragen, hoe het bijkwam, dat mevrouw N met hare dochters, welke zij gedacht had, aldaar te vinden, het gezelschap met hare tegenwoordigheid niet vereerde. „Ik heb haar verzocht,” sprak de dame, „maar zij liet weten, dat zij onmogelijk komen kon, en dat om eene reden die zoo wonderlijk en zoo belagchelijk is, dat ik ze haast niet voor den dag durf brengen. Want zeker het is anders eene heel hupfche vrouw, en men moet zeggen dat hare dochters, hoewel al wat stijfjes, zoete jufvrouwen zijn. Hierop werd de algemeene nieuwsgierigheid wakker, en vier of vijf jufvrouwen tevens verzochten mevrouw, dit zeldzaam excus toch te mogen weten. Nadat zij zich eindelijk had laten verbidden, barste zij al
lag.

lagchend uit in deze woorden: „het is omdat mevrouw van daag de wasch heeft te huis gekregen.” — „De wasch te huis gekregen? de wasch te huis gekregen? ei! dat kan niet wezen, mevrouw! gij lacht er mede.” — „Ik spreek heel ernstig,” was het antwoord. „De boodschap is mij gedaan in deze eigene woorden, dat mevrouw van daag het natte goed te huis had gekregen. „Wie heeft zijn leven van zulke dingen meer gehoord?” sprak daarop de eerste juffer, „het is zeker schande voor eene vrouw van fatsoen. Heeft ze geen volk genoeg, om zulke lage dingen voor haar waar te nemen? Zoo ik mij tot dergelijke bezigheden wilde vernederen, zou ik ten minste zoo zot niet zijn van het te zeggen, en ik zou verstand genoeg hebben, hoop ik, om een gevoeglijker excus uit te vinden. Trouwens, de vrouw heeft weinig opvoeding, en ik heb wel hooren zeggen, dat hare moeder, die eene heele burgerlijke vrouw was, haar tot niets anders dan huisfelijke bezigheden heeft opgevoed.” — Hier viel eene andere dame haar in de reden, die nog zoo ligt niet zoude opgehouden hebben. „Maar mijne lieffte jufvrouw!” sprak zij, „dit is nog niet met al, ik weet wel andere staaltjes van dier dame hoffelijke boodschappen en excusen. Ge weet, dat we groote vrienden zijn, en elkander dikwijls zien. Nu moet ge weten, dat ik haar onlangs verzocht had op een *prie*, dat aan mijn huis zou wezen. Maar ik kreeg tot antwoord, dat het mevrouw van

harten leed was, dat ze die eer niet kon hebben, dewijl dienzelfden dag ten harent geslagt was. Buiten twijfel zal mevrouw zelve worst en beulingen hebben moeten stoppen en koken. Mischien ook wel rolpens." — „Wie weet," vervolgt een ander, „of ze met haar eigen handen de pens ook niet heeft moeten schoon maken en zuiveren. Foci! ik weet niet, hoe eene vrouw van fatsoen hare vingers tot zulke morfige dingen kan leenen." Het vervolg van dit praatje vervrolijkte het gansche gezelschap meer dan een uur ten koste der goede mevrouw N., die als het bespottelijkste schepsel uitgekreten werd, en de stof was rijk genoeg, om dit vermaak tot het scheiden van het gezelschap te rekken, indien het verschijnen der quadrilletafels en de speellust, die vrolijke en kwaadaardige zamenpraak niet had afgebroken." De brieffchrijver besluit met den *Spectator* zijne gedachten, omtrent de huisfelijkheid onzer vrouwen te vragen.

In het antwoord van den *Spectator*, op dezen brief, begint hij aldus:

„Wanneer ik mij in mijne jeugd bevonden heb bij natiën, die voor de beschaafde en wellevendste bekend zijn, is het mij dikwijls gevraagd, of het waar was, dat in mijn *Nederland* vrouwen van geboorte laag genoeg van geest waren, om zich met de geringste deelen zelfs van het huishouden te bemoeijen? Ik antwoordde: „ja, en dat deze vrouwen onder die van haren rang het meeste geacht waren. Ik verhaalde, dat ik zulks wel het meest

meest opgemerkt had in eene onzer landschappen, die het meest van adel overvloedt, en dat ik daar, in verscheidene aanzienlijke huizen, moeders gezien had, die, met hare adellijke dochters verzeld, en geholpen door kameniers en dienstmaagden, zich met vlijt en ijver kweten van hetgeen in het opdoen van het linnen de grootste handigheid en zindelijkheid vereischt. Dat diezelfde dames niet alleen nu en dan zich naar de keuken begaven, om te zien, hoe zich alles daar gedroeg, maar zelfs dikwijls hare teedere handen aan het werk sloegen, om eene goede schotel gereed te maken, en hare koks in hunne eigene kunst te onderwijzen. Op dit openhartig verhaal zagen de toehoorders elkander met zulk eene verbaasdheid aan, als of zij van de daden van Hottentotten en menscheneters gewag hoorden maken, en ik verbeeldde mij, aan de sprekende oogen van sommige dames, te kunnen merken, dat zij al zoo lief hare armen en beenen met darmen van geslagte dieren zouden hebben willen oppronken, dan zich aan eene zoo vermaak roovende slavernij te verbinden. Deze onzedelijke verachting onzer landswijze, hoe verwonderlijk op zich zelve, zal echter geene verwondering baren bij diegenen, welke door eene beredeneerde ondervinding geleerd hebben, dat de indruk der gewoonte op het menschelijke gemoed weinig in kracht verschilt van het klaarste licht, met hetwelk de onderzochte waarheid onze zielen bestraalt. Wanneer wij van kindsbeen af de onge-

rijmdste zaak als gevoelig hebben zien doorgaan, komt ons het denkbeeld van dezelve nooit voor, dan verknocht met die van gevoeligheid, zonder dat onze rede zich verwaardigt op dat zelfde verband het oog te hechten. Doch zoo hetzelfde maar eenigzins aan een onpartijdig oordeel verdacht wordt, barst het schielijk van een, en eene betoovering der gewoonte verdwijnt als een bedriegelijke droom. Het moet noodzakelijk ook zoo gelegen zijn met de onzedelijke verachting van de huisfelijkheid onzer deftigste huismoeders, eene verachting, die sommige van onze weidsche dames niet van hare brave voorouders, maar van hare mamfelletjes ontleend hebben, en die in haar geschraagd wordt door eene onbepaalde drift, om zich met ziel en ligchaam aan ledigheid en verlustiging over te geven." Doch ik moet mij bekorten. Met moeite nogtans weêrhoud ik mij, ulieden ook het vervolg dezer redenering mede te deelen, zoo als het aanprijzen der huisfelijkheid door de voorbeelden der vrouwen bij de ouden; door de vernielende gevolgen der verwaarloozing van de huishouding door de moeder des huisgezins, hoedanig haar stand zij, door het tegenovergestelde karakter van ARTEMISIA, eene voorname, rijke, zeer milde en op een' grooten voet levende, doch tevens huishoudelijke en spaarzame vrouw, die daardoor in staat is dezen grooten wet vol te houden, eene uitnemende schildering; eindelijk door de nuttige strekking van de reinheid der zeden, en het huisfelijke geluk, wanneer de

vrouw

vrouw zich met de haar opgelegde taak, naar behooren bezig houdt. Gij zult in het voorgedragene, wat ons voorname onderwerp aangaat, reeds een aanmerkelijk verschil tusfchen den meer losfen en vrolijken stijl van den brief, en den meer ernstigen en deftigen van het antwoord gevonden hebben. Daar wilde VAN EFFEN de dwaasheden voorstellen, hier dezelve genezen.

Doch ik moet uwe aandacht nog op eene andere verdienfte der voordragt van onzen *Spectator* toeven. Het is de aandoenlijke, de hartstogtelijke toon, dien hij fomtijds aanneemt, waar de aard der taal dit vereischt. Vergunt mij, ulieden hiervan een proefje mede te deelen, uit dat meesterlijke ver-
toog des eerften deels, waarin hij de natie voor hare weldadigheid, aan de *Waldenzen* betoond, openlijk dank zegt. Gij weet het, mijne Hoorders! dat dit ongelukkige volk, hetwelk nog voor weinige jaren weder de toevlugt tot onze milddadigheid, gesterkt door de krachtigfte godsdienstige herinneringen, genomen heeft, reeds menigmaal te voren aan *Nederland* groote verpligtingen had. In 1655 was, door tusfchenkomst onzer regering en der Engelsche onder CROMWELL, de schrikkelijke vervolging dier martelaren van het zuivere Christendom gestuit; in 1699 geschiedde eene nieuwe rijke inzameling voor de kort te voren verdrevene, thans teruggekeerde, doch van alles beroofde Waldenzen; eindelijk werden zij door de onverzoenlijke Sardinische regering in 1731 op
nieuw

nieuw verjaagd; sommigen gingen nu eene toevlugt zoeken in *Holland*, waar zij de onuitputtelijke liefdadigheid der natie ook nu weder in ruime mate ondervonden. Meer dan drie tonnen gouds werden ten hunnen behoefte verzameld, waarvan het toen zoo bloeiende *Amsterdam* alleen honderd drie en dertig duizend guldens opbragt, iets hetwelk de behoeften der Waldenzen ver overtrof. Het was, om dit schitterend blijk van weldoen te doen gedenken, dat VAN EFFEN dit verhoog stelde, waarin zich zijne gansche edele ziel in de beminlijkste gedaante verthoont, en de aandoeningen, die zijn gemoed overstelpten, zich lucht gaven in de edelste taal. Hoort dus zijne dankzegging, uit naam van menschelijkheid en godsdienst, aan zijne landgenooten gedaan, waarmede ik deze voorlezing zal besluiten, en vergelijkt deze taal en dezen stijl met de zoo bij uitstek gebrekkige dichterlijke en prozaische voortbrengselen zijner tijdgenooten. Het verhoog is van 24 September 1731.

„Niets heeft uw geluk grootscher, dan dat het u in staat stelt om aan velen wel te doen; niets heeft uw inborst beter, dan dat gij zulks wilt.” Dit was de treffelijke en krachtige loftuiting, welke CICERO aan CESAR gaf, wanneer hij, als overwinnaar, na langdurige en bloedige burgerlijke oorlogen, door goedaardigheid zocht te herstellen, hetgeen hij door eerzucht had in verwarring gebragt, en door opgehoopte weldaden zijne bitterste vijanden tot zijne vrienden trachtte te maken. Het is eene loftuiting,
die

die in weinig woorden, doch met de sterkste verwen, het grootste karakter afbeeldt van iemand, die in magt boven anderen uitblinkt; eindelijk, dit is eene loftuiting, die met een onbetwistbaar regt op mijne edelmoedige en teederhartige medeburgers kan en moet toegepast worden. Men zal zonder moeite zien, dat ik hierin beoog die uitgestrekte en spoedige mededeelzaamheid, die door gansch *Holland*, en bij uitstek in deze doorluchtige wereldstad, sedert weinige dagen betoond is aan een verdreven volk, wiens verdienste zijn ongeluk evenaart, en wiens rampen uit zijne deugd, als uit eene bronader, voortvloeijen. Nooit kon eene weldaad beter besteed worden. Deze beklagelijke menschen, die door de armoede, de nutste leermeesteres, opgekweekt, sedert langen tijd hunne oppervorsten als tot een baldadig speeltuig hebben gestrekt, nu overvallen, in beulshanden overgeleverd, vermoord, verjaagd, van hun goed en voorregten beroofd: dan weder, wanneer men van hen dienst hoopte te trekken, ingeroepen, in hunne schrale valleijen, in hunne regten en vrijheden hersteld, met hoop van rust gevleid, en in alle die wisselvalligheden, standvastige en onvermoeide aanklevers van hunne godsdienst, altijd even getrouwe en dappere onderdanen, altijd gereed, de geledene mishandelingen kwijt te schelden, de wraak aan God over te laten, en hun leven met de hardnekkigste kloekmoedigheid voor hunne verdrukking te wagen en ten beste te geven. Dit is dat volk, hetwelk

vele eeuwen vóór de hervorming, bevrijd van de wezenlijkste dwalingen, die het gansche aardrijk overstroomden, het dierbare pand der ware godsdienst tusfchen hunne vaderlandsche bergen getrouwelijk bewaard heeft, en, daarvan het eerste licht door *Europa* verspreidende, eene eeuwige verpligting op de schouderen van vele Protestanten gelegd heeft, en de blijken daarvan, als zijn wettig goed, dezelve kan afeischen. Ik wensch mijne lieve vaderlanders teederhartiglijk geluk met de nieuwe uitwerkselen hunner deugd, en ik denk met regt deel te mogen nemen in de eer en den luister, die daardoor noodzakelijk bij de gansche Christenwereld moet verkregen worden, en de glorie, aan overwinningen en zegepralen gehecht, verre te boven streeft. Ik laat aan onze wijze leeraren, om hunne barmhartige toehoorders voor oogen te stellen de oneindige en eeuwige vergelding, welke het Opperwezen aan de deugd van onderlingen bijstand en hartelijke weldadigheid heeft verknocht. Ik zal het voor tegenwoordig mijn' pligt achten, mijne vaderlanders af te schetsen de zoete en innige vergelding, die uit den boezem zelve van die deugd in eene grootmoedige ziel voortstraalt, en met de weldaad zelve onafscheidelijk vereenigd is."

Na hierop eene schildering gegeven te hebben van het medelijden, als een' band, door den algemeene Vader, tot instandhouding der menschelijke zamenleving, en tot aanvulling van het onvoldoende derzelve geschonken, gaat hij dus voort:

„ Dit

„ Dit medelijden, hetwelk een wezenlijk lijden is in zeker opzigt, is wel geene aangename gevoelheid. Maar gelijk er een lagchen is, achter hetwelk bitterheid schuilt; zoo is er ook eene foort van droefheid, welke met eene inwendige vreugd en vergenoeging verzeld is. Koopt men niet dikwijls tranen in een treurspel? Zoekt men daar niet met gretigheid de opwekking onzer gevoeligheid voor eene ongelukkige en verdrukte verdienste? Wanneer onze mededoogendheid door wezenlijke ellende wordt gaande gemaakt, kunnen wij het rommelen onzer ingewanden, van niets anders dan barmhartigheid, met eene innige geneugte gevoelen. Terwijl uiterlijk onze verteederde oogen onze wangen bedauwen, verheugen wij ons inwendig over de menschelijke zachtheid van onzen inborst: wij wenschen ons zelve geluk met onze levendige gevoeligheid voor onzen evenmensch, wij vergrooten onze achting voor ons zelve; en geen aanwas van schatten kan, in eene welgestelde ziel, dat genoegen baren, hetgeen spruit uit eene welgegronde liefde en achting voor onze eigene waardij. Doch zoo uit dit lijden zelfs zachte en verkwikkende druppelen van vergenoeging in een gevoelig gemoed gestort worden, door wat eene onuitsprekelijke aandoening van eene met de ziel vereenigde aangenaamheid moet men niet geraakt worden, als men zich van dit lijden ontlast, door anderen daarvan te ontlasten; als men in bedrukte gemoederen, op eene wijze, die de goddelijke goedheid

heid cenigzins afbeeldt, in plaats van smart, troos-
 eloosheid, kwijning en wanhoop — hoop, troost,
 verkwikking en vreugde doet opborrelen. In die
 heugelijke verandering neemt een teeder weldoener
 op het levendigst deel in de gevoelens door hem
 verwekt; hij zelf wordt vertroost, verkwikt, opge-
 beurd, met blijdschap vervuld, en hetgeen hem met
 het innigste genoegen overstroomt, is het gevoelen
 dat hij zelf van zoo eene liefelijke verwisfeling de
 deugdzame oorzaak is. Laten wij ons onze ge-
 loofsgenooten eens verbeelden in dat stip des tijds,
 wanneer zij uit onze handen dien overvloedigen, en
 hunne verwachting te boven gaanden bijstand zullen
 ontvangen.”

„Ik zie hen verwonderd, verbaasd, hunne oogen
 nauwelijks geloof gevende. Ik zie afgematte en
 vermoeide lichamen, sedert een geruimen tijd aan
 de ongesteldheid der lucht blootgesteld, op het
 spoedigste gehuisvest, en met kleederen voorzien.
 Ik zie den grijsaard, zijn eigen leed, en dat van
 zijn geliefd huisgezin torschende, en onder dien
 last bezwijkende, het leven, hetwelk hem ondra-
 gelijk was, met vermaak weder aannemen. Ik zie
 de verkwijnde moeder, die tot nog toe aan haren
 kwijnenden zuigeling niet dan teedere tranen heeft
 kunnen geven, door een nieuw voedsel verkwikt
 en versterkt, en weder in staat gebragt om haar
 wicht (haar door de droefheid zelfs dierbaar ge-
 worden,) te laven en te versterken. Ik zie de
 gansche menigte zich ondereen mengen, uit de on-
 der-

derlinge vreugde nieuwe vreugde rapen, elkander omhelzen, in wederzijdsche tranen van blijdschap versmelten, den hemel verheerlijken, zich zelve vergeefs trachten te voldoen, met hunne dankbaarheid jegens God en hunne trouwe geloofsgenooten te uiten; ik zie hen aan de Goddelijke regtvaardigheid en goedheid de zorg, van hunne weldoeners te vergelden, opdragen. Indien deze verbeelding alleen genoegzaam is om vreugdetranen uit de oogen te persen, wat zoete beweging, wat liefelijke aandoening zouden het levendig en tegenwoordig voorwerp in de getroffene gemoederen der weldoeners zelve niet veroorzaken? Wat dankbaarheid zouden zij niet gevoelen jegens den hemel en hunne eigene deugd, aan welke beide zij die onuitsprekelijke aandoening zouden verschuldigd zijn? Hoe zouden zij door de innigste zielevreugd niet aangespoord worden, om door aaneengeschakelde weldaden zoo een dierbaar genoegen zich eigen te maken?"

Na eene uitweiding over de Joden, die bij deze gelegenheid door weldadigheid bijzonder moeten uitgemunt hebben, en over de vervolgers der ongelukkigen, eindigt deze schrijver (en wij met hem) aldus: „Wat een onwaardbaar geluk is het daarentegen voor ons, in een land geboren te zijn, hetwelk de vrijheid van geweten tot een onwrikbaren grondslag gelegd heeft, in eene religie te zijn opgevoed, die op eigen onderzoek, als op haar eerste beginsel, steunende, geloof en overtuiging alleen aan de reden, en aan de godde-

lijke openbaring verschuldigd wil zijn; eene religie, die, wil zij hare eigene gronden niet omverstootten, ieder vrijheid moet geven, om hetgeen hij met onderzoek denkt gevonden te hebben, openlijk te belijden, tenzij zijne gevoelens, de scheidspalen tusschen deugd en ondeugd om verrekende, het ontzag, aan God en de overheden verschuldigd, mogten krenken, en aldus den krachtigsten band der menschelijke samenleving verbreken.

H U L D E

AAN DE NAGÉDACHTENIS

VAN

BENJAMIN PETRUS VAN WESELE SCHOLTEN,

DOOR

EENEN ZIJNER LEERLINGEN,

in een' Brief aan eenen Vriend.

WAARDE VRIEND!

Gij wacht nog steeds op het levensberigt, dat ik u zenden zou, en, hoe langer ik u laat wachten, hoe moeilijker het mij wordt, eindelijk aan mijne belofte te voldoen. Kort en goed, het hooge woord moet er uit: ik kan geen levensberigt maken. Om u de waarheid te zeggen, dat is mij te gering en te droog. Daartoe heb ik den man te lief gehad. Eene lofrede voegt mij nog minder. Dat is mij te verheven en te stijf. Wij hebben buitendien een kort levensberigt in den Letterbode gehad, en welsprekender lofspraak kan hem niet worden toegebracht, dan gedaan is door den Heer Baron COLLOT D'ESCURY, in zijne Voorrede voor zijn Vierde Deel van *Holland's roem in Kunsten en Wetenschappen.* —

Ik heb dus van levensberigt en lofrede afgezien, en wil alleen u het een en ander mededeelen, uit mijne herinneringen, of u dit mischien zou kunnen dienen, wildet gij zelf nog eens in het vervolg hand aan het werk slaan.

Ik wilde zoo gaarne iets toebrengen tot de nagedachtenis van mijnen geliefden leermeester, aan wien ik zoo veel te danken heb, en die mij zoo hartelijk beminde. En als ik het meer op mijne wijze doen mogt, ik zou geheele boeken over hem kunnen schrijven. In die herinneringen, waarvan ik sprak, zal wel veel zijn, dat gij weet, goed en beter dan ik; maar het kan geen kwaad, dat gij het op mijne wijze voorgedragen leest; dat geeft mischien nieuwe oogpunten, en daar het de moeite niet waardig is, te onderzoeken wat gij weet of niet, zal ik maar zonder terughouding voortgaan. Ik onderstel altijd, dat gij er nog eens voor het publiek gebruik van zoudt willen maken, en daarom moet ik uwe kennis aan onzen geliefden vriend niet tot maatstaf nemen van het geen ik hier over hem schrijven zal.

De brave en beminnelijke SCHOLTEN, dien ik, met het grootste regt, als eenen tweeden vader beschouwde, behoorde onder mijne oudste vrienden. De kennis, die ik aan hem heb, dagteekent zich van mijne kindschheid. Hij schreef mij zelf nog kort voor zijnen dood van onze *sedert jaren beproefde vriendschap*. Ik had het geluk door hem opgemerkt te worden, toen hij eens, in mijne kindschheid, bij mijnen vader aan huis kwam; en daar hij altijd gewoon was, spoedig het beste te denken van menschen

en kinderen, die hij ontmoette, en tevens vernam, dat ik latijn leerde, zoo had hij de goedheid mij bij zich te noodigen, om eens wat, zoo hij het noemde, *zamen te lezen*. Dit was zoo zijne gewoonte. Ik ben de eenige niet die getuigen kan van 's mans welwillendheid, om jonge lieden ten wegwijzer te verstreken en aan te vuren, in het beoefenen der oude letteren. „Nimmer hield hij op (zoo als de Heer „COLLOT D'ESCURY van hem zeide,) de vruchten „zijner kennis aan hen, die hetzelfde doel hadden, „gulhartig mede te deelen.” Ook gij, waarde vriend, hebt de rijkste vruchten van zijn onderwijs mogen plukken. Ik herinner mij nog duidelijk, in welk een nieuw licht mij de oude schrijvers, die ik toen verstaan kon, voorkwamen, toen die levendige, opgeruimde man mij daar, met die geestdrift, hem zoo eigen, gedeelten uit CICERO en de Romeinsche dichters opzeide, en er mij de schoonheden van deed gevoelen. Naauwlijks had ik de eerste gronden van het Grieksch gelegd, of daar komt hij met den eenigen, zijnen vriend boven alles, met HOMERUS naar beneden. Straks begint hij te lezen, en al lezende te vertalen; want ik kende van het Grieksch niets dan de conjugatien en declinatien. Hoezeer niet in staat de schoonheden te beseffen, die den vurigen man zoo verrukten, daar ik HOMERUS zelve niet kon verstaan, werd ik echter aangestoken door zijne geestdrift. Straks wordt er een HOMERUS gekocht, en val ik ijverig aan het analyseren. Want naarmate hij zelf de schoonheden des dichters levendiger gevoelde, naar die mate was hij ook te vaster overtuigd, dat

men daartoe alleen geraken kan door grondige grammaticale studie. Het was juist bij gelegenheid van dit moeilijke begin mijner Grieksche studien; dat de beminnelijke man, om mij te bemoedigen op den weg, die aanvankelijk zoo steil en ongemakkelijk scheen, mij mededeelde wat hem zelve bij WYTTENBACH en DE BOSCH wedervaren was. Dan plagt hij mij, op zijne eigene losse manier, te verhalen, hoe hij in zijne eerste jeugd maar volstrekt niet aan het werk kon blijven, hoe hij vooral in gezelschap was, en op plezierpartijtjes, enz. enz., en hoe daar op eens, als ware een God in hem gevaren, de zucht tot studie in hem ontwaakte; hoe hij nu eensklaps zich in de geleerdheid verdiepte, en alle vermaken vaarwel zeide; en hoe hij tevens, van zijne vorige leefwijze, daarbij de gemakkelijkheid had overgehouden, om te midden van het grootste rumoer, (vlak aan het raam, mij dunkt ik hoor het hem nog zeggen, met de kermis voor de deur) te arbeiden. Onder opzigt van zijne beroemde leermeesters leerde hij u HOMERUS bestuderen en grondig verstaan. „Dan „ kreeg ik eenige verzen op” verhaalt hij mij, en „ moest die goed analyseren — geen woordje, geen „ jota mogt er ongemerkt voorbij slippen, en dan, „ ’s middags, op het desfert, dan kwam ik bij WYT- „ TENBACH en DE BOSCH. Ik moest dan voorlezen: „ en zij aan het vragen: wat is dit, wat dat? — en „ haperde het, dan kon ik weder van voren af aan „ beginnen. Zoo leerde ik HOMERUS van buiten; „ ik kende hem ook, toen ik zoo oud was, als gij, „ trots den besten Rhapsodist. — Toen ik in 1780 met

„ met WYTENBACH en de GRAAFLANDEN naar Zwit-
 „ ferland ging, lazen wij HOMERUS in de koets.”

Die reis naar Zwitferland vooral was dikwijls het onderwerp zijner gesprekken; zijne ontmoeting met LAVATER, en zijne vriendschap voor den edelen SALCHLI, die hem, den jongen geleerden, een wederkeerig bewijs van zijne achting en vriendschap gaf, door aan hem op te dragen zijn wijsgeerig gedicht, getiteld: *Les causes finales et la direction du mal.* (*)

Voorwaar de ligtzinnigheid van onzen goeden leermeester, waarvan hij zelf zoo dikwijls en soms koddig sprak, moet toch niet groot geweest zijn, of hij het verzuimde schielijk hebben ingehaald, als SALCHLI hem in zijne opdracht noemen kon, „ den vriend van „ het ware, goede en schoone, den beminnelijken „ geleerden, die, gevoed door het uitgelezenste dat de „ fraaije letteren haren beoefenaar aanbieden, en door „ drongen van de schriften der oude wijzen, de studie „ der letteren met die der wijsbegeerte heeft weten te „ vereenigen, den jongen wijsgeer, die kracht van „ geest genoeg heeft, om de jaren van uitspanning en „ vermaak aan de geleerdheid toe te wijden.”

Dat hij intusfchen deze loffpraak wel verdiende, daarvan had hij zelf reeds een schitterend bewijs gegeven. Ik bedoel zijne uitmuntende academische verhan-

(*) Toen dit gedicht in 1784 te *Bern* uitkwam, had de Heer VAN WESELE SCHOLTEN eerst zijn twee-entwintigste jaar bereikt. Hij was geboren te *Amsterdam*, 23 September 1762; doch toen SALCHLI hem leerde kennen, was hij eerst achttien jaren oud.

handeling, over het werk van CICERO, *de Natura Deorum*. (*) Het is nu bijna twintig jaren geleden, dat de hartelijke man mij, die toen nog het huisfelijk onderwijs genoot ter voorbereiding voor mijne academische studien, deze disertatie met de beide andere, de eerste onder den beroemden CRAS, te *Amsterdam* verdedigd, (†) de tweede te *Leyden*, ter verkrijging van den graad van Doctor in de regten, (§) net bij elkander ingebonden, met eenen zeer vereerenden brief, toezond. Ik was natuurlijk verrukt van blijdschap over dit onverwachte geschenk, vooral met den brief, en het fraaije Latijnsche opschrift op het schutblad, maar nog niet in staat, de waarde van deze gift regt te beseffen. Eerst naderhand heb ik in dit voortreffelijke werk het juiste oordeel, de bondige rede-nering, den schat van geleerdheid en de smaakvolle en gemakkelijke uitdrukking leeren waarden.

Welk een juist inzicht in den aard en de strekking van CICERO's wijsbegeerte; welk eene scherpzinnigheid en voorzigtigheid, in het afzonderen van CICERO's bijzonder gevoelen, uit de zoo kunstige tegenstelling van de verschillende denkbeelden der Grieksche scholen!

Welk

(*) *Dissertatio philosophico-critica de philosophico Ciceron. loco, qui est de divina natura*, verdedigd onder WYTTEBACH, 17 April 1782.

(†) *Dissertatio Juridica de foedere madritano, quod FRANCISCUS I, rex cum CAROLO V, Imp. captivus fecit*, verdedigd 17 Mei 174.

(§) *Dissertatio Juridica inaug. ad fragm. Scævolaë, quod exstat in Leg. CII princ. Dig. de solut. et liberat.*, verdedigd 17 December 1785.

Welk een oordeel in het vergelijken van dit werk van CICERO, met plaatsfen uit zijne overige fchriften, en met die van andere fchrijvers! Welk eene grondige kennis van de oude Griekfche wijsbegeerte, en dan welk een gemakkelijk, elegant Latijn! Het is of men CICERO zelveu zijne meening duidelijker hoort verklaren, omtrent hetgeen hij ons in zijn eigen werk gezegd had. Maar wat fpreek ik u van dit meesterfuk! Gij kent het zoo goed als ik, en zijt met mij overtuigd, dat het eer het werk fchijnt van eenen in de kennis der oude wijsbegeerte doorkneeden geleerde, dan een academifch proeffchrift van eenen jongeling. Ook is er bij in- en uitlandfche letterkundigen over dit boek maar ééne ftem. C. CREUZER onder anderen, maakt er een doorgaand gebruik van in zijne geleerde aantekeningen op het werk van CICERO, *de Natura Deorum*. En gaan wij daarbij na, dat dit doorwrochte gefchrift met de beide andere, over welker waarde gij beter kunt oordeelen, dan ik, in drie jaren tijds na elkander zijn uitgekomen, dan beginnen wij eerst regt te begrijpen, met welk eenen onvermoeiden ijver hij moet gewerkt hebben. In onze dagen zal het mifchien bij fommige verwondering wekken, dat een jong mensch van aanzienlijken huize, die zeker rekenen kon op de bevordering en de eerambten, waarop zijne geboorte en zijne toch reeds erkende verdienften hem aanspraak gaven, zich de moeite getroostte, om niet alleen een regtsgeleerde difertatie, buiten die, waarmede hij den graad van Doctor bekomen moest, maar ook nog eene letterkundigwijsgeerige verhandeling, te fchrijven en te verdedigen. Het zou dezen

verlichten menschen mischien voorkomen, dat een jong staatsman, die zooveel verbroddelde met Grieksch en Latijn, nog niet op de hoogte was van zijne eeuw. Nu, onze leermeester behoorde ook tot de vorige, en dus moet men het hem niet kwalijk nemen, dat hij nog niet wist, dat men maar oogenblikkelijk aan zijn *eigenlijk vak* (zoo als dat heet) vallen moet, en dat Grieksche en Latijnsche *lectuur* (zoo noemt men dat) voltrekt tijdverlies is, zoodra men er meer werk van maakt, dan van elk ander werk van smaak, dat men in de hand neemt, als men zich eens van ernstiger bezigheden wil verpoozen, of als men bevreesd is, dat men anders na den eten in slaap zou vallen. — Had ik onzen goeden leermeester, die altijd met zulk een vuur sprak van *onze geliefde studien*, en ze zijn geheele leven door beoefende, eens met die hoogverlichte heeren in aanraking kunnen brengen, ik verbeeld mij, dat ik hem een vrolijken avond zou bezorgd hebben.

Hij zelf was een sprekend voorbeeld van den gewigtigen invloed, dien de grondige studie der oude letterkunde op het geheele bestaan van eenen regtsgeleerden en staatsman, ja van elk beschaafd mensch hebben kan.

„Mijn oogmerk was nimmer,” zoo liet hij zich daarover in eenen zijner brieven uit, „om, zoo als men zegt, *voor profesfor te studeren*, al had ik mij durven vleijen, om ooit de noodige kundigheden daartoe door vlijt en oplettendheid te verkrijgen. Ik heb de Grieksche en Latijnsche letteren sedert twee-en-veertig jaren beoefend, als het beste organon,

„ non , instrument of werktuig , om in het gemeene
 „ leven met smaak zoowel als met nut werkzaam
 „ te zijn , waartoe mij , op raad van mijnen grooten
 „ leermeester , prof. WYTTENBACH zelve , de oude
 „ schriften der philosophi , rhetores en historici , na
 „ het doorlezen van HOMERUS , als de grondslag van
 „ alle geleerdheid en smaak , de geschiktste hulpbron-
 „ nen schenen.” —

Wat de liefde tot de oude letterkunde , zijn eigen voortreffelijke aanleg en het inslaan van den koninklijken weg , hem door WYTTENBACH gewezen , in hem uitwerkten , daarvan strekte ook tot een schitterend bewijs de in 1806 door hem vervaardigde Catalogus van de kostbare en uitgebreide bibliotheek van zijnen oom , den geleerden MATTHIAS RÖVER , en de smaakvolle levensschets van dezen merkwaardigen man , voor dezen Catalogus geplaatst. Hij had er altijd een bijzonder genoeg in , mij te verhalen , wat hij gewaar werd , toen hij , na aan zijnen oom , voor zijn sterfbed , beloofd te hebben , eenen Catalogus van zijne bibliotheek te vervaardigen , het eerst dien boekenschat overzag , en hoe hij , schoon zelf met zoovele oude en nieuwe schrijvers bekend , groot opgezien had tegen de zwarigheden , aan zulk eenen arbeid verknocht ; hoe hij echter met ongestoorden ijver aan het werk viel , maanden lang tusfchen de stapels boeken doorbragt , de beroemdste bibliographen raadpleegde , en eindelijk zijne pogingen door eenen gewenschten uitflag bekroond zag. De uitkomst heeft bewezen , dat de zwarigheden voor hem zoo groot niet waren , als hij ze zich had voorgesteld , of dat hij ze meester-

lijk

lijk heeft weten te overwinnen. De oordeelkundige verdeeling, de juistheid der opgaven, de gepastheid der bijgevoegde aanmerkingen maken dezen Catalogus tot een wezenlijk model, en vestigden ook, aanstonds bij deszelfs verschijning, voor altijd den roem der geleerdheid en der uitgebreide boekenkennis van den vervaardiger. Wat ik ook in den uitstekenden man bewonderde, mij trof altijd het sterkst die veel omvattende kennis van boeken in alle talen en vakken, dat stalen geheugen in het onthouden van de verschillende uitgaven, die onuitputtelijke rijkdom van bijzonderheden, welke hij daarbij wist te verhalen, zoodat hij soms de geheele levensgeschiedenis, als 't ware, van een beroemd werk wist mede te deelen, en dit dan doormengde met allerlei wetenswaardige opgaven, ten aanzien van de bezitters van hetzelfde en de bibliotheken, waarvan het een deel had uitgemaakt. En daarbij vertrouwde hij zich nooit op eigen krachten, noch liet ooit de gelegenheid voorbijslippen, om zijne kennis te vermeerderen of te bevestigen. Hoe menigmaal sprong de levendige man, midden in het gesprek, op, om over het een of ander werk, waarvan op dat oogenblik gesproken werd, nog iets te gaan nazien. Hoe dikwijls volgde ik hem in zijne eigene fraaije en welvoorziene bibliotheek, en kwam dan met een' arm vol boeken beneden, om toch niets te verzuimen, wat ons ter inlichting zou kunnen dienen.

Ten opzichte van het bedrijf van onzen beminden vriend en weldoener, in zijne openbare betrekkingen, kan ik minder volledige inlichtingen geven. Daar sprak

spraken wij zelden over; als wij bij elkander waren, behoorden wij meer tot den oude, dan tot de tegenwoordige wereld. Ik weet, dat hij, na in 1785 als advokaat voor het Hof van Holland geadmitteerd te zijn, twee jaren daarna eerst tot Pensionaris, daarna tot Grootpoorter der stad *Schiedam*, en in 1791 tot Raad en Pensionaris der stad *Delft* benoemd werd, welke eerste waardigheid van Raad dier stad hij ook nog weder in het jaar 1804 bekleedde; voorts, dat hij, in later tijd, met denzelfden roem, waarmede hij wel eer in het staatsbestuur was werkzaam geweest, den regterstoel bekleedde, eerst in 1806, als lid van het departementaal Gerechtshof van Holland in 's *Hage*, als wanneer hij ook, benevens de Heeren VAN GENNEP en LOKE, benoemd werd tot het vervaardigen van het wetboek Napoleon, ingerigt voor het koninkrijk Holland; vervolgens, in 1811, als raadsheer in het keizerlijk Gerechtshof in 's *Hage*, en, na de bevrijding van ons Vaderland, in 1813, in die zelfde waardigheid in het Hoog Gerechtshof der vereenigde Nederlanden. Maar ten opzichte van dit alles, zou ik mij moeten vergenoegen met de zoo welsprekende als ware lofspraak te herhalen van den Heer D'ESCURY:

„ Geroepen tot aanzienlijke betrekkingen in den staat,
 „ wijdde hij, met voorvaderlijke trouw, zijne zorgen
 „ aan het openbare bestuur, tot aan het oogenblik
 „ dat de staatsorkaan opstak, voor het vaderland zoo
 „ dooddelijk, en in de gevolgen voor geheel Europa
 „ zoo noodlottig. In een later tijdperk, tot de hand-
 „ having en toepassing van het regt geroepen, be-
 „ kleedde hij het achtbare regterambt met onkreukbare
 „ getrouwheid en zachtzinnige regtvaardigheid.”

Getuigen daarvan zijn ook de eervolle onderscheidingen, met welke welverdiende vorstengunst hem begiftigde: de ridderorde, hem door koning **LODEWYK** geschonken, en de orde van den Nederlandschen Leeuw, waarmede hij door onzen geëerbiedigden koning omhangen werd.

's Mans laatste bevordering, die namelijk van kamer-president in het Hooge Geregts-hof, heeft plaats gehad toen wij reeds van elkander verwijderd waren. Hij mogt deze eer niet lang genieten. Met zijne gewone goedheid antwoordde hij mij, op mijne gelukwensching deswegens: „Dat mijn vriend in mijne bevordering „tot president deelgenomen heeft, verwondert mij „niet. Wij deelden steeds in elkanders geluk en „welzijn, en God geve dat wij zulks nog lang „zullen mogen doen, ten minste zoo lang een man „van 66 jaren zoodanigen wensch vormen mag.”

Hij mogt het niet lang, de gevoelige man. Zijne dagen waren geteld, zoo als die van ons allen; en het getal der zijnen was bijna vervuld. Het was de laatste brief, dien ik van hem ontvangen mogt, omtrent eene maand voor zijnen dood. Van de onderscheidingen, die hem in zijne letterkundige loopbaan te beurt vielen, weet ik ook weinig meer dan de namen der geleerde maatschappijen, welker bestuur of lidmaatschap hem werd opgedragen. In 1803 werd hij mede-directeur van de Bataafsche maatschappij der wetenschappen te *Haarlem*. In 1809 verkoos de derde klasse van het koninklijk Instituut hem tot haren correspondent. Ook was hij lid van de maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leyden*; maar wanneer hem deze onderscheiding is te beurt gevallen, is mij onbekend.

Hetgeen hem het naast aan het hart scheen te gaan, was het aanzienlijk ambt van curator der Leydsche Hoogeschool, waartoe hij in 1823 benoemd werd, nadat hij reeds verscheidene jaren (sedert 1816), zijne zorgen besteed had aan het opzigt over de Latijnsche Scholen te 's Hage; en kon men ook wel anders verwachten van eenen man, die, schoon zoo ijverig en getrouw in zijne openbare betrekkingen, echter geheel schein bestemd te zijn tot het mededeelen zijner kundigheden aan anderen, en die daartoe zijne snipperuren bij voorkeur afzonderde? In hem moest het onderwijs wel eenen ijverigen voorstander vinden, die zelf zoo gaarne, geheel ongeroepen en belangeloos onderwees.

Met welk een genoegen hij ook altijd van zijne bezigheden in de regtszaal sprak, niets evenaarde zijne geestdrift, als hij mij onderhield over een bezoek aan de Leydsche Hoogeschool, over zijne ontmoetingen met leeraars en leerlingen, over het bezigtigen van kabinetten en andere inrigtingen enz. Dit was, zoo gij weet, zijn eigenlijk element.

Tot zoo verre als ik nu gevorderd ben, bekommerde mij het levensberigt, waarover wij gecorrespondeerd hebben, het meest. Maar als ik mij voorstelde tot de vermelding van 's mans huisfelijke deugden, van zijne vriendschapstrouw, van zijne hulpvaardigheid, in een woord, van zijn beminnelijk karakter gekomen te zijn, ô, dan wenschte ik, dat ik mij aan eene lofrede had durven wagen! Maar ik ben er van overtuigd, dat dit alles eene beter verfneden pen verdient, dan de mijne is.

Geen van 's mans leerlingen, geloof ik, is zoo lang en zoo dikwijls getuige geweest van zijn huisfelijk leven, als ik. Soms, als hij eenig werk had, voor hem te lastig, en van weinig aanbelang, waarin ik hem van dienst kon zijn, bragt ik geheele dagen bij hem door. Menigmaal, na mijn vertrek uit 's *Gravenhage*, kwam ik bij hem, uit mijne naburige woonplaats, als hij met de zijnen aan tafel zat, of aan den gezelligen haard zat te kouten. Ik was als een zoon des huizes. Altijd zag ik hem zachtmoedig, inschikkelijk, te vrede, meestal opgeruimd en vrolijk. Als echtgenoot (*), als vader, als vriend was hij even beminnenswaardig. Alles had hij over voor de opvoeding zijner kinderen. Van de vreugde over de eervolle bevordering van zijnen zoon, den Heer H. V. VAN WESELE SCHOLTEN, eerst doctor in de regten te *Leyden*, daarna tot lid der regtbank te *Hoorn*, getuigt elke brief, mij in dien tijd door hem toegezonden. Welk een genoeg en bezielde den edelen man, als hij iemand van dienst had kunnen zijn! Hoe was hij altijd het leven en de vreugd van den gezelligen vriendenkring! Hoe gunstig, misschien soms te gunstig, dacht hij van elk, die hem naderde!

Wat

(*) Zijne eerste echtgenoot, Jonkvrouwe C. E. VAN DER GOES, met welke hij, in het jaar 1794 in het huwelijk trad, mogt hij slechts een jaar behouden. In 1798 is hij ten tweedenmale in den echt getreden met Jonkvrouwe L. J. M. VAN HOOGEVEEN, welke waardige vrouw thans met haren zoon en dochter het verlies van den edelen man betreurt.

Wat was hij opgeruimd en vrolijk, en hoe ernstig dacht hij over de bestemming des menschen! hoe hartelijk en opregt beleed hij het Christendom!

Maar vooral daarin, waardoor hij zich eenen schat van vrienden verworven heeft, die zijne nagedachtenis in zegening houden, verdiende zijn lof vermeld te worden. Ik bedoel zijn beminnelijk en vruchtbaar onderwijs aan jonge lieden. Zelf schreef hij mij (October 1823): „Zeven-en-dertig jaren heb ik geheel „belangeloos mijn werk gemaakt, om jonge lieden „van onderscheiden rang en staat in de maatschappij, „naar mijn vermogen, voort te helpen, zoo als om- „trent mij eene geheele menigte van geleerden van den „jare 1778 tot op heden hebben gedaan en nog doen.” Dat dit geene zelfverheffing was, zou het vervolg kunnen bewijzen, hetgeen *ik* echter niet kan mededeelen. Maar buitendien, niemand kon nederiger van zijn onderwijs spreken, dat intuschen voor hen, die het ontvingen, de grootste weldaad was. „Wat uwe „dankbaarheid aangaat,” schreef hij in denzelfden brief, „heb ik wel alles verdiend hetgeen gij daarvan „zegt? Ja, honderde uren werkten wij te zamen, „maar ik verplaatste toch slechts de uitspruitsels der „zaden, door den grooten WYTTENBACH in mijn „hoofd en hart geplant. Van dezen Hoogleraar hebt „gij het meeste ontvangen; het was zijn geld, dat „ik u, in uwe jeugdige armoede, heb medegedeeld.” Welk een beminnelijk en gevoelig hart, dat ik dit in het voorbijgaan opmerke, spreekt, in deze regels, en hoe kiesch en bevallig uitgedrukt steeds sprak hij van zich zelve, als van iemand, die in zijne letteroefe-

ningen door den drang der onstandigheden gestuit was: „Ik klaag niet” schreef hij, toen hij zijn zestigste jaar bereikt had, „over den verloop, maar wel „over veel verloren tijd. Maar wat helpt dat: *cogitamus de crastino vel hestertio, perdimus hodie, num.* Ik hoop in de laatste uren getrouw te zijn.” —

Hij noemde zich in zijne altijd opgeruimde en los geschreven' brieven steeds een *liefhebbertje*. Indedaad het ware te wenschen, dat er vele zulke liefhebbers waren; wij zouden menigen geleerden kunnen misfen.

Maar om op zijn onderwijs terug te komen. Wij vooral kunnen het gevoelen, mijn vriend, van hoedanigen aard de betrekking moet geweest zijn, tusfchen de wijzen der oudheid en hunne leerlingen. Geen eigenbelang, geene bijoogmerken, zuivere welwillendheid alleen en hartelijke vriendschap waren de drijfveren, die den edelen man bewogen, om ons en zoovele anderen de vruchten van zijn onderwijs te doen genieten. Zulk een onderrigt heeft eene zedelijke kracht, welke leermeester en leerling met onlosmaakbare banden zamenftrengelt. Nooit kan ik het genoeg erkennen, wat ik aan hem te danken heb. Hij was het die mij, reeds voor ik de academie bezocht, academifche lessen gaf. Hij was het, die mij de vruchten mededeelde, welke hij zelf van het onderwijs van zijnen beroemden leermeester, den grooten WYTTENBACH, plukken mogt, die mij de schoonheden deed opmerken der onsterfelijke zangen van HOMERUS, en die mij gevoelig maakte voor de fmaakvolle en reine uitdrukking in de fchriften van CICERO. Hij was het die ons beiden, met uwen broeder, bij

zij-

zijnen vriend en leermeester, den toen reeds grijzen WYTTENBACH, bragt, en hem aanbeval. De goedheid waarmede deze voortreffelijke man (van wien ik een der laatste leerlingen geweest ben, gelijk onze vaderlijke vriend VAN WESELE SCHOLTEN een der eerfte), de goedheid waarmede hij mij steeds ontving, de genoegelijke en nuttige uren, bij hem te *Odstgeest* gesleten, en de zoo vereerende vriendschap zijner begaafde weduwe, heb ik aan SCHOLTEN te danken. En, bij dit alles, welk een voorbeeld was mij zijne menschlievendheid, zijne beminnelijke geaardheid, zijne rein Christelijke gevoelens en wandel! Nooit vergeet ik het, hoe hij mij eens, ook nog in mijne jeugd, in eene zware ziekte, die mij bijna had weggerukt, kwam troosten en opbeuren. Hem, mijnen tweeden vader en weldoener, aan mijn bed te zien, hem mij woorden van bemoediging en opwekking te hooren toespreeken, ô, ik herinner het mij nog, hoe dat balsem was voor mijne ter nedergeslagen ziel, hoe het zelfs mijn afgetobt ligchaam scheen te doen opluiken, en mij nieuwe levenskracht in de aderen stortte. Dezelfde toon sprak, in later tijd, in zijne brieven, om te troosten bij verliezen, die mij getroffen hadden, waarbij hij mij zijn eigen voorbeeld aanhaalde, dat met mijn ongeluk eene treffende overeenkomst had.

De weldaden, die ik van den onvergelykelijken man, in mijne jeugd genoten heb, hadden den band gelegd, die mij voor mijn geheele volgend leven aan hem moest verbinden, en die mij in zijn verlies slechts troosten kan door de hoop van hem eenmaal, in eene betere wereld, weder te zien. Steeds bleef hij mij

de deelnemendste vriend en raadgever. Getuigen zijne menigvuldige brieven, waarin zijn edelen liefderijk hart altijd zoo onbewimpeld sprak. Blakende zucht voor de letteren, die hij zoo gelukkig beoefende, edele menschenmin, en vooral de diepste eerbied voor Gods woord en de teederste gehechtheid aan den Christelijken Godsdienst, spreken daar op elke bladzijde. Kon ik alle de woorden, die hij mij toezond, in hun geheel openbaar maken, hoe nuttig zouden dan ook voor anderen de raadgevingen zijn kunnen, die hij mij in vele gewigtige omstandigheden gaf. Vooral wenschte ik, dat de al te gunstige wijze, waarop de hartelijke man over mij dacht, mij niet belette, de opregte en welgemeende betuigingen zijner vriendschap aan anderen bekend te maken. Dit blijft altijd een heiligdom der vriendschap; maar zijne raadgevingen zal ik u toch eens mededeelen, wanneer het geluk ons eenmaal bij elkander brengt. En dan zult gij tevens zien, hoe hartelijk hij steeds de zijnen beminde, met hoeveel liefde hij altijd van zijne waardige echtgenooten en kinderen sprak, hoe levendig nog steeds bij hem het aandenken was aan de vrienden zijner jeugd, vooral aan den voortreffelijken PIETER NIEUWLAND, dien hij zoo opregt beminde. Als ik zijne lieve brieven zoo nalees, dan grieft het mij des te meer, dat ik hem, mijnen vriend en weldoener, bij mijn laatste verblijf in *Holland*, niet heb mogen zien. Aandoenlijk is mij steeds zijn antwoord, toen ik hem eens, bij eene vroegere gelegenheid, versoening verzocht, daar eene treurige omstandigheid mij belet had hem te bezoeken.

„Laten wij elkander,” dus schreef hij mij daarover,

over, „toch nooit verſchooning vragen, noch over „het *niet aankomen*, als wij in elkanders nabijheid „zijn, noch over het laat beantwoorden van brieven, „of waarover het zou mogen zijn! Wij zijn door „woorden en daden zoo van elkanders deelneming en „vriendſchap overtuigd, dat die gevoelens beftendig „zullen zijn van wederzijde, en door niets geftoord „kunnen worden, dan door de gevolgen van de *Pa-* „*radijskwaal*, toen het den menſchen *gezet werd* „*eenmaal te ſterven*; offchoon daarna ook nog be- „trekkingen van liefde *kunnen* blijven beftaan, waar- „omtrent het vermetel is, iets hoegenaamd, en niet „*geopenbaard*, te bepalen.” —

Ja, edele vriend! die betrekkingen mogen wij niet bepalen, maar zeker beftaan zij in het hart. U zal ik beminnen en dankbaar vereeren, ſchoon gij niet meer op aarde woont, en gij, al weet gij op dit oogenblik niet, hoezeer ik, en zoovelen met mij, uw verlies betreuren, en uwe nagedachtenis in zegening houden, gij ook zult ons daar niet vergeten. Op aarde waart gij mij een weldoener en een wegwijzer om wijzer en beter te worden. In den hemel zijt gij een der genen, om wie te ontmoeten alleen ik, al beftond er ook geene andere reden, uw voorbeeld zou trachten na te volgen, om eenmaal, ſtrookt het met den wil van het Opperwezen, dáár op nieuw van u gewigtiger en verhevener onderwijs te ontvangen, dan ſtervelingen elkander op aarde geven kunnen.

Mijn brief is iets anders geworden dan ik dacht, beste vriend, en hij is zeer uitgedijd. Ik wilde u

schrijven, dat ik van mijn voornemen afzag, en ik heb het onwillekeurig, schoon steeds onvolledig, vervuld. Het geschrevene nalezende, begin ik te vermoeden, dat het mischien nog zou kunnen dienen voor ons oogmerk. Lees en oordeel, ik geef u de zaak in handen, en zal amen zeggen op uw besluit. Vaarwel, en geloof mij steeds, enz.

P. V. L. E.

Nota. Dit stuk was reeds een' geruimen tijd geschreven, voor dat het naauwkeurige en welgeschrevene Levensberigt van den Heer VAN WESELE SCHOLTEN, door den Hoogleraar SIEGENBEK, in de Aanspraak ter opening van de Jaarlijksche Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, den schrijver in handen kwam. Men vulle mit dit Levensberigt het hier ontbrekende aan. Onder anderen zal men er uit zien, dat de Heer VAN WESELE SCHOLTEN in het jaar 1803 Lid werd van bovengenoemde Maatschappij, hetgeen den schrijver onbekend was.

